

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA RUSINISTIKU**

**UTOPIJA U DELU
HERBERTA DŽORDŽA VELSA
I GABRIJELA KOSTELJNIKA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Kandidat: Mr Vladimir Kirda Bolhorves

Novi Sad, mart 2016.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
НАЗИВ ФАКУЛТЕТА: FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mr Vladimir Kirda Bolhorves
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Akademik Julijan Tamaš, redovni profesor
Naslov rada: NR	Utopija u delu Herberta Džordža Velsa i Gabrijela Kosteljnika
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	Srpski/engleski
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2016.
Izdavač: IZ	Autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad

Fizički opis rada: FO	11 poglavlja, 244 stranice, 93 referenci
Naučna oblast: NO	Teorija književnosti
Naučna disciplina: ND	Utopija (u književnosti i van nje)
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	H. Dž. Vels, G. Kosteljnik, utopija, fantastika, roman, pripovetka, poezija, diskurzivna dela
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Filozofskog fakulteta
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	U ovoj disertaciji istražuju se mnogobrojni oblici utopije u opusu, prvenstveno u književnim ostvarenjima H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	23. april 2010.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	Predsednik: Član: Član:

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctor of Philosophy (Ph.D) degree
Author: AU	M.A. Vladimir Kirda Bolhorves
Mentor: MN	Academian Julijan Tamaš, full professor
Title: TI	Utopia in the Works by Herbert George Wells and Gabriel Kosteljnik
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian/English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2016.
Publisher: PU	Author reprint
Publication place: PP	Novi Sad

Physical description: PD	11 chapters, 244 pages, 93 references
Scientific field SF	Literary theory
Scientific discipline SD	Utopia (in literature and out it)
Subject, Key words SKW	H. G. Wells, G. Kosteljnik, utopia, fantastic, novel, short story, poetry, discursive works.
UC	
Holding data: HD	Library of Faculty of Philosophy
Note: N	
Abstract: AB	This thesis researches numerous forms of utopia in opus, primarily in literary works of H. G. Wells and G. Kosteljnik
Accepted on Scientific Board on: AS	23th April 2010
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	President: Member: Member:

UTOPIJA U DELU HERBERTA DŽORDŽA VELSA I GABRIJELA KOSTELJNIKA

IZVOD

U ovoj disertaciji istražuju se mnogobrojni oblici utopije u nekoliko, prvenstveno u književnim segmentima složenog i obimnog opusa H. Dž. Velsa, kao i u nekoliko, prvenstveno u književnim segmentima ne tako obimnog, ali takođe složenog opusa G. Kosteljnika.

Studiju čine trinaest poglavlja.

Prvo je uvodno, te se u njemu najpre objašnjavaju predmet, cilj i metodologija istraživanja, a potom se razmatraju najfrekventniji pojmovi: opšta i naučna fantastika, i, iznad svih, glavni pojam, utopija. Osvetljavaju se i njena geneza, i njene karakteristike, i njene funkcije.

U drugom poglavlju su najpre izloženi faktori nastajanja, postojanja i nestajanja utopija, a u nastavku je prezentirana iscrpna tipologija utopija.

U trećem i četvrtom poglavlju govori se o formiranju stvaralačkih ličnosti H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika.

Narednih šest poglavlja ispunjeno je odeljcima putem kojih se osvetljava romaneskno, pripovedačko i diskurzivno (esejističko, sociološko, politikološko, naučnopopularno i publicističko) stvaralaštvo H. Dž. Velsa, kao i poetsko, pripovedačko, dramsko i diskurzivno (esejističko, teološko, književnokritičko, lingvističko i publicističko) stvaralaštvo G. Kosteljnika.

Jedanaesto poglavlje je zaključno. U njemu je još jednom razmotren značaj utopije uopšte, a naročito u delu dvojice protagonista ove disertacije: H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika.

Ključne reči: utopija, opšta fantastika, naučna fantastika, fantastična književnost, fantastično-utopijska književnost, realistička književnost, roman, pripovetka, poezija, drama, diskurzivno stvaralaštvo.

UTOPIA IN THE WORKS BY HERBERT GEORGE WELLS AND GABRIEL KOSTELJNIK

ABSTRACT

This thesis researches numerous forms of utopia in several, primarily literary segments from complex and comprehensive opus of H. G. Wells, as well as in several, primarily literary segments of not so comprehensive, but also complex opus of G. Kosteljnik.

The study consists of thirteen chapters.

The first chapter is introductory, where the subject matter, aim and methodology of the research are explained, and the most frequent notions are considered: general fantasy and science fiction, and, above all, the main notion, utopia. Some light is being shed on its genesis, its characteristics and its functions.

In the second chapter, the factors for its emergence, existence and disappearance are presented, along with exhaustive typology of utopias.

The third and fourth chapter deals with formation of creative personalities of H. G. Wells and G. Kosteljnik.

The following six chapters include the extracts through which I throw light on romanesque, narrative and discursive (essayistic, sociological, politicological, popular scientific and publicistic) artistic creation of H. G. Wells, as well as poetic, narrative, dramatic and discursive (essayistic, theological, literary-critical, linguistic and publicistic) artistic creation of G. Kosteljnik.

The eleventh chapter is conclusion. It once again considers the notion of utopia in general, and particularly in the works of the two protagonists of this thesis: H. G. Wells and G. Kosteljnik.

Keywords: utopia, general fantasy, science fiction, fantastic literature, fantasy and utopian literature, realistic literature, novel, short story, poetry, drama, discursive creation.

I

NEUGASIVA ŽUDNJA ZA BOLJITKOM

Predmet, cilj i metodologija istraživanja

Ako se držimo opštepoznate istine da su mnogi složeni fenomeni sačinjeni od subjekata i objekata (ti drugi su ovom prilikom shvaćeni kao usmerivači i rezultati delanja subjekata), možemo reći da će predmet našeg istraživanja biti dva subjekta i dva objekta: Herbert Džordž Vels i Gabrijel Kosteljnić kao stvaraoci, s jedne strane, te utopija uopšte, i utopija u glavnim beletrističkim i diskurzivnim ostvarenjima dvojice navedenih autora, s druge strane.

Svaki pojedinac, naročito duhovno bogat, plodotvoran i dinamičan, prisutan je u dva osnovna polja aktivnosti *homo sapiensa*: u logosu i praksisu. Dakle, u mišljenju (koje neretko, pa i u ovom istraživanju, obuhvata i duhovnost u umetničkim delima) i u praksi (koja se najsažetije može definisati kao svrsishodno delanje).

Svaki čovek, opet, misli i dela iz raznih razloga. Najčešće se navode ova tri: preobražavanje prirode, preobražavanje društva, samoostvarivanje dotičnog mislioca, stvaraoca, delatnika.

H. Dž. Vels i G. Kosteljnić su prevashodno subjekti logosa, oni su najznačajniji po napisanim knjigama, plodovima svog uma, senzibiliteta i talenta, ali su se – nastojeći da, svaki na svoj način, preobraze čoveka, društvo, manji ili veći deo čovečanstva – ogledali i u praksisu. Vels kao romansijer i pripovedač, te kao angažovan sociolog, istoričar i publicist, koji je komunicirao s nekim od najznamenitijih ličnosti dvadesetog veka, i kao naučnofantastični vizionar svetskog glasa, anticipator budućnosti, a Kosteljnić kao pesnik, pripovedač i dramski pisac, te kao angažovan

filozof, teolog i sveštenik koji je izazvao velike perturbacije u Ukrajinskoj grkokatoličnoj crkvi.

U skladu s upravo izvedenom konstatacijom, u ovoj studiji će biti analizirana prvenstveno glavna Velsova i Kosteljnikova ostvarenja u domenu književnog stvaralaštva, ali i ona što pripadaju drugim oblicima mišljenja i izražavanja, a manja će, premda ne zanemarljiva, pažnja biti posvećena uspesima i neuspesima u društvenom (laičkom i religijskom) praksisu dotičnih protagonista umetnosti lepe reči, te etosa civilizacije i epohe kojoj su pripadali.

Ako se držimo metodološke postavke da proučavanje umetničke književnosti čine tri oblasti – teorija književnosti, književna kritika i istorija književnosti¹ – reći ćemo da predmet, odnosno tematika ove disertacije iziskuje da se najviše oslanjamo na saznanja i pravila prve oblasti. Povremeno ćemo se služiti i postupcima koje primenjuje sociologija književnosti, i književna kritika, a istorije književnosti će ovde biti samo u tom smislu što ćemo se baviti autorima čija su dela nastajala u manjem ili većem skladu sa načelima stvaralaštva krajem devetnaestog i u prvoj polovini dvadesetog veka.

Da bi i naše istraživanje bilo usklađeno s aktuelnim načelima naučnih disciplina kojima pripada, potrebno je da najpre definišemo (uz pomoć priznatog poznavaoca problematike) književnost u užem, širem i najširem smislu ovog pojma.

Reč literatura (književnost) upotrebljava se u nekoliko osnovnih značenja. Upotrebljena u užem smislu, ona označava umetničku književnost, tj. beletristiku. Upotrebljena u širem smislu, ona označava i literaturu o samoj beletristici, tj. tekstove koji spadaju u književnu kritiku, istoriju i teoriju književnosti, esejistiku. U najširem smislu ta reč, međutim, označava tekstove koji nisu ni posredno vezani za beletristiku, već spadaju u publicistiku, filozofiju ili razne naučne discipline. Kaže se, na primer: publicistička, filozofska, ekonomska itd. literatura.²

Slično se, u razmatranju ove teme, izrazio i Roman Ingarden.

Pod “književnim delom” ovde u prvom redu podrazumevam neko delo takozvane “lepe književnosti”, iako će taj pojam kasnije obuhvatati i druga jezička dela, dakle i naučna.³

Citirana objašnjenja dopunjavamo napomenom:

U poglavljima i odeljcima što čine ovu studiju biće osvetljena, iz uglova u kojima figuriraju razni oblici utopije, Velsova beletristika (romani i pripovetke), a u znatno manjoj meri – onoliko koliko bude zahtevao osnovni pravac istraživanja – biće razmotrena i njegova sociološka, istoriografska i publicistička literatura. U opusu G. Kosteljnika glavni predmet naše pažnje će takođe biti beletristika (poezija, pripovedačka proza i dramsko stvaralaštvo), a u znatno manjoj meri će biti razmotrena i njegova filozofska, teološka i publicistička literatura.

Možda neće biti naodmet da u rezimeu sažetog prikaza predmeta istraživanja konstatujemo:

Herbert Džordž Vels i Gabrijel Kosteljnik se međusobno razlikuju i vlastitim ličnostima, i vlastitim književnim i diskurzivnim ostvarenjima, i vlastitim javnim delovanjem u miljeima u kojima su živeli. Postoje, međutim, dve bitne činjenice koje su im zajedničke: obojica su želeli da reformišu užu ili širu društvenu sredinu – Vels sa svetovnog stanovišta, Kosteljnik sa religijskog stanovišta – i obojica su u vlastito delo i delovanje unosili utopiju; Vels eksplicitno, svesno, Kosteljnik implicitno, nesvesno, da tako kažemo. U svakom slučaju, zajednička obeležja njihovih nastojanja, ispoljenih prevashodno kroz njihovu literaturu u užem i širem smislu reči, motivišu autora ovih redova da stvaralaštvo dotične dvojice poboljšavača čoveka i sveta analizira u jednoj studiji.

* * *

Najširi, najopštiji cilj koji imam na umu kad promatram istraživanje u koje sam se upustio je želja da iskažem, i argumentima potvrdim, uverenje da utopija spada među najbitnije i najbolje elemente čovekovog maštanja, razmišljanja i delanja. Ovo uverenje proizilazi iz spoznaje da je čovek većito nemirno, ili, u sličnoj predstavi oslikano, većito pokretno biće. Ta njegova ontološka pokretljivost, ne samo u horizontali nego – što je naročito važno – i u vertikali, uokvirena je dihotomijom koju, u pojednostavljenom razmatranju, čine dva pola: java i san. Ernst Bloh, najpoznatiji filozof utopije, u glavnom svom delu kaže:

*Ako neko sanja, on nikada ne stoji u mjestu. Gotovo po miloj volji kreće s mjesta ili iz stanja u kojem se upravo zatekao.*⁴

Utopijska raspojasavanja spadaju, dakle, među najbolja svojstva Gospodara Sveta zbog toga što su srž njegovog stremljenja nagore i u

samousavršavanju i u poboljšavanju svega što je stvorila Majka Priroda, a što dograđuje upravo on, njeno najbitnije čedo. (Teisti bi završnicu ove ateističke formulacije korigovali iskazom: svega što je stvorio, i čime upravlja, Bog.) San o boljem svetu i životu glavni je pokretač pozitivnih čovekovih misli, osećanja, delanja. Iako mu je ishodište najčešće u snovima (ili, ako upotrebimo drugu metaforu, u oblacima), ti snovi sadrže svakojake istine. Doduše, neke od njih su u početku skrivene, anticipativne.

Viktor Igo je govorio: “Utopija je istina sutrašnjice”, a Lamartin: “Utopije su samo preuranjene istine.”⁵

Autor ove studije želi – kao proučavalac tuđih, a istovremeno i stvaralac vlastitih “produkata” umetničke književnosti, i književnosti u širem smislu reči – da dokaže da je upravo književnost najpogodnije i najdelotvornije polje utopije.

U tesnoj vezi s dva navedena cilja je treći, koji bih mogao da formulišem kao želju da dokažem da plodovi vizije, uma, osećajnosti i talenta vanserijskih ličnosti skoro po pravilu transcendiraju, bar delimično, okvire postojeće stvarnosti.

A sve što je izvan polja iskustva i znanja velike većine ljudi tretira se, u njihovom shvatanju, kao svojevrsna utopija. Kao fenomen koji u realnosti ne postoji.

Želim, prema tome, da dokažem da u delu, neretko i u delanju, gotovo svakog izuzetnog čoveka ima manje ili više utopije.

Ovo uverenje, koje se može smatrati najširoom podlogom generalne hipoteze, odnosi se i na H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika. Naročito je prvi bio svestan vlastite misije u domenu poboljšavanja većine, ili čak vascelog čovečanstva. O tome je govorio u više navrata, pa i u *Eksperimentu u autobiografiji (Experiment in Autobiography)*, koji je napisao, i objavio (1934), u zrelo doba života. Već u uvodnom poglavlju saopštio je, bacajući sintetičan pogled na svoje dotadašnje stvaralaštvo, da mu ono izgleda kao kristalizacija ideja. Mislio je na ideje koje ljude opominju, i ukazuju im na puteve izlaska iz ćorsokaka u kome se čovečanstvo bartgalo pre i u toku Velikog rata, a potom i između dva svetska rata.

Pokazao sam da je ljudski život kakav poznajemo samo rasipanje sirovog materijala za život kakav bismo mogli da imamo. Tu je, unutar dosega naše vrste, dosad neslućena punoća, sloboda i sreća. Čovečanstvo se može sabrati i dosegnuti ih sada. Ako pak ne bude uspelo da iskoristi tu

*priliku, pred našom vrstom će ležati podele, okrutnosti, obmane i ekstremne frustracije.*⁶

I Vels nam, vlastitim delom i delanjem, kazuje da je poboljšavanje čoveka, i njegovog sveta, jedan od glavnih ciljeva stvaralaca koji u vlastiti opus unose, direktno ili indirektno, elemente utopije.

Ali ja u ovoj celini govorim i o ciljevima koje sâm želim da postignem započetim istraživanjem.

Jedan od njih je ukazivanje na činjenicu da su i manje sredine, odnosno kulture, u stanju da iznedre značajne ljude. Nastojaću da to dokažem osvetljavajući delo i delanje Gabrijela Kosteljnika, samosvojne ličnosti iz relativno male, ili bar skrajnute sredine. (Ukrajina je velika država, i velika kultura, ali je u vreme Kosteljnikovog života i rada u Zapadnoj Ukrajini, u Lavovu, taj milje bio samo deo – nimalo favorizovan deo – najpre Poljske, a potom Sovjetskog Saveza. Pa i u takvoj Zapadnoj Ukrajini Kosteljnikovo stvaralaštvo i delanje bilo je relativno slabo osvetljeno. Postao je poznat tek 1946. godine, kao čelnik Inicijativne grupe koja je Ukrajinsku grkokatoličku crkvu priključila Ruskoj pravoslavnoj crkvi.)

Delo Gabrijela Kosteljnika, Rusina-Ukrajinca rođenog u Vojvodini, dugo je, dakle, bilo skrajnuto. No sada za sve što je napisao i učinio raste zanimanje ne samo njegovih sunarodnika iz užeg zavičaja nego i filozofa, teologa, teoretičara i istoričara književnosti koji žive u Ukrajini.

Možda je taj segment mog integralnog cilja unesenog u ovo istraživanje – želja da pobudim zanimanje širih intelektualnih krugova (izvan rusinskog i ukrajinskog diskurzivnog i umetničkog miljea) – lična, subjektivna mikroutopija, ali moram priznati da me je i taj motiv podstakao da za “glavne junake” studije uzmem H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika. Čuveni Englez spada u grupu opštepriznatih rodonačelnika fantastične i utopijske književnosti kako na zapadnoj strani globa tako i na ostalim meridijanima. Taj autor se, da variram već saopštenu činjenicu, od znamenitog Rusina-Ukrajinca (poznatog samo u nevelikim kulturno-nacionalnim okvirima) u mnogo čemu razlikuje, ali se s njim može bar delimično upoređivati u domenu utopije, odnosno poboljšavanja čoveka i sveta.

Na kraju (ali ne i na poslednjem mestu), cilj koji ovim istraživanjem želim da postignem je i spoznavanje svih aspekata utopije, ljudske tekovine koja me veoma zanima, koja je nadonosna podloga mog životnog dela, mnogotomnog heuteranističko-beletrističkog venca *Snevajući zvezdu Heuteranije*. Za razliku od Velsa i Kosteljnika, koji su odavno rekli, jedan

velikom, drugi nevelikom svetu, maltene sve što su imali da kažu, moj projekat je tek u začetku. I poznat je samo malom krugu književnih poslanika. Zato, a i zbog toga što ova studija nije mesto za predstavljanje heuteranističko-beletrističkog venca, ovde ne treba da o njemu detaljnije govorim.

* * *

Jedno od glavnih obeležja naučnog rada je njegova zasnovanost na adekvatnoj metodologiji. A ona se u poslu svakog serioznog istraživača može predstaviti kao matrica koju čine pet-šest sitnijih koraka, ili, ako primenimo ukрупnjavanje, ova tri obavezna koraka:

Prezentiranje relevantnih polaznih činjenica u vezi s poduhvatom u koji je proučavalac određene problematike ušao. Ova komponenta istraživanja može se nazvati dijagnostičkom.

Uzimanje u obzir najrelevantnijih rezultata koji su plod dotadašnjeg rada drugih naučnika iz iste oblasti. Taj posao još spada u domen dijagnostike, ali se u njemu neretko već nagoveštavaju i pojedini oblici prognoze. Štaviše, u nekim istraživanjima prognostički elementi nisu svi narojeni u završnici, nego su delimično disperzirani od segmenta do segmenta, to jest od poglavlja do poglavlja studije. Kad god proučavalac dođe do nekih nepatvorenih parcijalnih saznanja, on ih eksplicira.

Saopštavanje glavnine novih rezultata, do kojih je istraživač došao kako na osnovu ranije stečenog svog znanja tako i na osnovu saznanja stečenog u toku aktuelnog naučnog samopregorevanja, ipak najčešće pada u zaključni deo studije.

Ovaj korak, prognostički finale istraživanja, zasnovan na predviđanju daljih prilika i trendova u domenu koji se proučava, obično je najvažniji. Od njegovog kvaliteta zavisi, naravno, ukupan kvalitet naučnoistraživačkog rada, i njegov doprinos osvetljavanju fenomena kojim se realizator poduhvata bavi.

Autor ove studije će se truditi da rezultati njegovog rada budu zapažen doprinos osvetljavanju utopije uopšte, a naročito svih oblika utopije kako u opusu Herberta Džordža Velsa tako i u opusu Gabrijela Kosteljnika.

Jedan od glavnih uslova za ostvarivanje tog cilja je, rekli smo na početku ove celine, zasnovanost istraživačevog rada na adekvatnoj metodologiji.

Potonji pojam označava disciplinu u kojoj se razmatraju karakteristike i domeni primene naučnih metoda, a može da označava i skup takvih metoda. Sve su one razvrstane u tri sloja, pa metodolozi razlikuju opšte, osnovne i posebne metode. Ove poslednje su, sa svojim postupcima, tehnikama i metodološkim instrumentima, najkonkretnije, ali da bismo do njih došli poželjno je, smatramo, baciti makar letimičan pogled na opšte i osnovne metode u okviru kojih će se odvijati netom započeto istraživanje.

Najopštije metode su filozofska i naučna. Prva je višeg nivoa i veće obuhvatnosti. Pomoću nje analizira se i sama naučna metoda, kaže profesor Zaječaranović. Filozofska metoda

*takođe može imati naučni karakter. Razlika je samo u nivou razmatranja, u nivou teorije koja se pretpostavlja i u okviru koje se vrše analize.*⁷

Filozofska metoda se dugo zasnivala, naročito u srednjem veku, na metafizici, koju je u idealističkoj ravni konstituisao Platon, a mnogo vekova kasnije materijalističke oblike metafizičke metode razradili su Holbah i vulgarni materijalisti. Metafizičari su fenomene stvarnosti videli kao statične, izolovane, bez međusobnih protivrečnosti i bez razvoja.

Utemeljitelj druge, u pojedinim elementima dijametralno suprotne, dijalektičke metode beše Heraklit, a mnogo vekova kasnije njene stubove izgradili su Hegel i marksisti. Ti stubovi su: princip dijalektičkog identiteta, ili relativne istovetnosti pojava i procesa, princip međusobne povezanosti i uslovljenosti raznih fenomena, princip protivrečnosti, ili jedinstva i borbe suprotnosti, princip razvoja, kao i princip negacije negacije, odnosno prevazilaženja postojećeg stanja.⁸

Metafizika je danas odbačena i u filozofiji i u nauci. Samo se po sebi razume da metafizička metoda neće biti primenjena ni u ovom istraživanju.

Principi dijalektike važe ne samo u filozofskoj metodologiji nego i u naučnoj. Tu metodu karakterišu, osim navedenih dijalektičkih svojstava, i objektivnost saznanja – zasnovana na sveobuhvatnosti prikupljanja činjenica, na njihovoj valjanoj obradi, na kritičkom stavu prema stvarnosti, te prema njenom sagledavanju – nedogmatičnost i istrajnost istraživača, egzaktnost i proverljivost rezultata. Najpoznatiji primenjivač dijalektičke metode beše Karl Marks. O njoj je ovde rečeno samo ono najneophodnije.

Spomenimo, dok smo na načelnom metodološkom nivou, još dve opšte, i danas aktuelne metode: pozitivističku, koju je zasnovao Emil

Dirkem, i metodu razumevanja, čiji su najznamenitiji tumači bili Vilhelm Diltaj, Maks Veber, Vilhelm Vindelband i Hajnrih Rikert.

Pozitivistička metoda, koja je zasnovana na *iskustvenim činjenicama*,⁹ u našem istraživanju neće biti primenjena. Ne samo zato što je primerenija prirodnim naukama nego teoriji (i sociologiji) književnosti već i zbog pogolemih mana pozitivizma. Čak ni u empirijskim naukama iskustvene činjenice i

*čulni utisci nisu jedini niti glavni predmet naučnog saznanja. [...] Predmeti društvenih i duhovnih nauka su [...] još mnogo složeniji, te se nikako ne mogu reducirati na empirijske činjenice ili na "komplekse oseća".*¹⁰

Vindelband i Rikert uočili su višestruku razliku između prirodnih i humanističkih, duhovnih, društvenih ili, kako ih neki metodolozi još nazivaju, kulturno-istorijskih nauka. Predmeti prirodnih nauka su realne pojave, dok predmeti humanističkih nauka spadaju u sferu vrednosti. Zatim, predmeti prirodnih nauka su opšti, a predmeti duhovnih nauka su individualni. Zbog toga su za Rikerta prirodne nauke generalizatorske, a kulturno-istorijske nauke su individualizatorske. Saznanje putem prirodnih nauka zasnovano je na činjeničnim sudovima, a saznanje putem kulturno-istorijskih nauka zasnovano je na vrednosnim i normativnim sudovima. Cilj protagonista prirodnih nauka je objašnjavanje uzroka i posledica prirodnih pojava, dok je cilj aktera duhovnih nauka shvatanje smisla i vrednosti ljudskih delatnosti. Zato je oblik ovog saznavanja V. Diltaj nazvao metodom razumevanja, a V. Vindelband ideografskom metodom, odnosno metodom opisivanja ideja i vrednosti.

*Uopšte uzev, ova metoda se može nazvati aksiološkom metodom, tj. metodom analize vrednosne svesti ljudske društveno-istorijske kulturne i duhovne delatnosti.*¹¹

Sve ovo je rečeno, vlastitim i tuđim rečima, da bismo argumentovali nameru da – u ravni opštih metoda – postulate metode razumevanja uvrstimo među one metodološke zahteve kojih ćemo se pridržavati. Imaćemo, dakle, na umu da ljudske aktivnosti proizilaze iz subjektivnih izvora, te da se dotične aktivnosti putem humanističkih nauka mogu

razumeti tek kad se otkriju motivi onih koji na ovaj ili onaj način, u ovom ili onom domenu društvene realnosti, stvaraju i delaju.

Maks Veber je, nastojeći da premosti jaz između pozitivizma i metode razumevanja, između metodološkog holizma i metodološkog individualizma, zasnovao metodu idealnih tipova. Ona je proizašla iz zaključka da društveni fenomeni, događaji i procesi ne postoje u čistom, idealnom obliku, nego da se, radi što lakšeg i uspešnijeg istraživanja, idealni tipovi moraju konstruisati. Pojmovi

*kao što su “kapitalizam”, “merkantilizam”, “proizvodne snage”, “birokratizam”, “crkva”, “verska sekta” itd. u stvari predstavljaju idealne tipove. Ti idealni tipovi, upravo stoga što su idealne misaone apstraktne konstrukcije, ne predstavljaju nikakvu niti istorijsku niti “istinsku vrednost”.*¹²

Tako kaže profesor Šešić. Mi ćemo, sa svoje strane, dodati da su književne, a i sve druge utopije idealni tipovi, ili teorijski modeli, ponekad i detaljno razrađeni obrasci određenih društveno-političko-ekonomskih ili naučno-tehničko-tehnoloških tekovina, koje utopisti žele da promene.

Predstavili smo pet opštih naučnih metoda (metafizičku, dijalektičku, pozitivističku, metodu razumevanja i metodu idealnih tipova). Na putu prema povećem broju posebnih metoda treba na isti način, vrlo sažeto, predstaviti – u funkciji profilisanja strukture vlastitog istraživanja – i nekoliko osnovnih metoda.

Komparativna se praktikuje i u prirodnim i u humanističkim naukama. Delotvorna je prilikom proučavanja srodnih ili sličnih fenomena i subjekata. Ispituju se odnosi, veze, strukture, funkcije tih fenomena, odnosno objekata, ili, ako je reč o subjektima, o ljudima, sličnosti i razlike u njihovom ponašanju i u stvaranju relevantnih vrednosti. Komparacija je obično konkretnija ako su dotični subjekti u bližoj vezi, ali je moguća i kad subjekti nisu u direktnim odnosima.

U konkretnom slučaju subjekti koji se kompariraju su H. Dž. Vels i G. Kosteljnik. Oni nisu bili u konkretnim odnosima – Vels možda nije ni čuo za Kosteljnika – ali ih u ovom istraživanju povezuju utopijski elementi njihovog stvaralaštva.

Jedna od osnovnih naučnih metoda je i eksperimentalna. Ona se takođe, kao i prethodna, praktikuje i u prirodnim i u humanističkim naukama. Valja dodati: neuporedivo više u prvim nego u drugim. U empirijskoj sociologiji se, doduše, pokatkad vrše eksperimenti sa manjim

društvenim grupama, ali u teoriji i sociologiji književnosti – kojima, rekosmo, pripada ova studija – pokusima nema mesta.

Imaćemo, međutim, na umu da su fenomeni koji čine predmet tekućeg istraživanja, mnogostruki oblici utopije, svojevrsni eksperimenti. Jer utopist konstruiše obrazac nekog sveta, obično idealan – u svakom slučaju, drugačiji od obrasca sveta u kome on živi – a zatim prati šta se u dotičnom njegovom eksperimentu događa. Mi ćemo te umetničke eksperimente ispitivati (metodama o kojima ovde govorimo), ali sâmi u istraživačkim postupcima nećemo eksperimentisati.

Za razliku od eksperimentalne metode, koja proizilazi iz indukcije, aksiomatska metoda proizilazi iz dedukcije. Polazi, dakle, od osnovnih istina, aksioma. Problem s kojim se može suočiti primenjivač ove metode leži u činjenici da su izbor i ispravnost aksioma neretko podložni kritici čak i u prirodnim naukama; a u humanističkim disciplinama, pa i u nauci o književnosti, izbor i neopozivost aksioma su još diskutabilniji. Stoga primena aksiomatske metode u proučavanju književnih ostvarenja iziskuje oprez.

Bilo bi pogrešno misliti da u tom domenu ne postoje opšteprihvaćene i konzistentne istine. Realizator ovog istraživanja, recimo, univerzalnom smatra (vlastitu) tvrdnju da ukupan značaj književnog dela čine dva stuba: umetnička vrednost i društveni uticaj. (Koji može biti eksplicitan, direktan, kratkoročan, i implicitan, latentan, dugoročan.) Među aksiomatska obeležja književnih tvorevina svrstavam i osnovne njihove funkcije. (One su odavno utvrđene, ali ja sam ih u svojoj magistarskoj tezi sistematizovao i akcentovao.) To su: estetska, gnoseološka, aksiološka, ideološka, kritička, etička, psihološka, dokumentarna, edukativna i distraktivna funkcija. Ima ih još, ali ove su, ponavljam, osnovne.

Znači, aksiomi – naročito oni koji su bliži fleksibilnim tvrdnjama nego krutim dogmama – mogu da se uvedu i u istraživanje književnih ostvarenja.

Profesor Zaječaranović, govoreći u prilog ovom stavu, napominje:

Treba reći da aksiomatska metoda u društvenim naukama, koje nas posebno interesuju, veoma malo dolazi do izražaja, odnosno, bar do sada je na tom području najmanje primenjivana ova metoda. To, međutim, ne znači da ona nema izgleda da bude primenjivana na tom području. Moguće je i treba očekivati da će biti sve više pokušaja da se neke teorije, koje objašnjavaju određene društvene pojave, određene sfere društvene

*stvarnosti, formalizuju uz pomoć aksiomatske metode. Otuda je potrebno da se znaju principi te metode i njene osnovne karakteristike.*¹³

Četvrti osnovni oblik istraživanja određenih segmenata stvarnosti je metoda modelovanja. Ona se zasniva na analogiji, to jest na teoriji sličnosti. Primenjivač ove metode konstruiše, polazeći od postojećeg stanja, takozvanog originala, novi model, idealan obrazac, i onda, putem njega, analogijom prepravlja objekat ili projekat koji je predmet njegove pažnje. U urbanizmu, na primer, kompetentni stručnjaci sačine, polazeći od postojećeg stanja, od originala, bolji plan grada, a zatim graditelji prema tom planu rekonstruišu postojeće i grade nove urbane celine.

Možemo reći da je metoda modelovanja prisutna u svakom stvaralaštvu: naučnom, tehničkom, umetničkom, itd. Svaki stvaralac, naime, kad se u njegovom duhu rodi određena ideja ili vizija, najpre konstituiše obrazac najboljeg ovaploćenja te ideje ili vizije, a potom, u realizaciji celog poduhvata, nastoji da se dotičnom obrascu što više približi. U nekim utopijskim romanima, recimo, glavni junaci upoznaju, ili sami konstruišu model idealnog sistema, da bi nakon toga iz poglavlja u poglavlje nastojali da nesavršenu realnost, kojom nisu zadovoljni, oblikuju prema dotičnom modelu. Metodolozi taj postupak nazivaju modelovanje stvarnog u idealnom.¹⁴

Mi ćemo, pažljivo hodajući kroz stvaralaštvo H. Dž. Velsa i G. Kostelnika, nastojati da otkrijemo uzore koje su oni u domenima svojih preokupacija formirali, da bi se u njih zagledavali, a potom ćemo pratiti stepen uspešnosti u približavanju tim uzorima.

U vlastitom pak istraživačkom projektu metodu modelovanja primenjujemo na taj način što smo konstituisali strukturu, razradili i pojedine detalje studije koju želimo da napišemo, te sad nastojimo da "finalni produkt" bude što sličniji koncipiranom idealnom obrascu.

Malopre smo pomenuli deset osnovnih funkcija književnih tvorevina, a naslov celine prema kojoj idemo, poslednjeg odeljka ovog poglavlja, glasi: *Osnovne funkcije utopije*. To rečito govori o značaju koji u našem istraživanju ima metodološki funkcionalizam. Zapravo, pošto pojedini metodolozi govore o strukturno-funkcionalnoj (SF) metodi, i mi ćemo ukratko opisati obe njene komponente.

Profesor Šešić je, oslanjajući se na metodologiju Roberta Mertona, naveo tri glavna pitanja kojima se bavi SF-metoda.

1. *Koja je i kakva struktura društvene pojave koju istražujemo, to jest koji su činioci te pojave i koji su njihovi međusobni odnosi?*
2. *Koje strukture su osnove određenih društvenih akcija odnosno funkcija delova ili podsistema proučavane pojave kao celine ili sistema?*
3. *Koje akcije odnosno koje funkcije su uslov održanja određenih društvenih struktura određenog društvenog sistema u celini?*¹⁵

Ova pitanja ćemo i mi tokom istraživanja postavljati, i odgovore na njih davati – ali ćemo, pored sintagmi “društvene pojave”, “društvene akcije” i “društvene strukture”, upotrebljavati i sintagme “književne pojave”, “utopijske pojave”, “utopijske (ili utopističke) akcije”, “književne strukture” i “utopijske strukture”. Jer je nama u metodama o kojima ovde govorimo, a koje su konstituisali mahom sociolozi, najbitnije ono što se može primeniti i u teoriji književnosti.

Statistička metoda je takođe jedna od raširenih osnovnih skupina istraživačkih postupaka. Mnogo se primenjuje u prirodnim naukama, neretko i u empirijskoj sociologiji. No u teoriji i sociologiji književnosti potreba za statističkom metodom, odnosno za statističkom obradom prikupljenih podataka, vrlo je retka. Postoji, doduše, i empirijska grana sociologije književnosti, ali nas u ovom istraživanju zanima, osim teorije književnosti, prvenstveno teorijska grana sociologije književnosti. Stoga će u ovoj studiji statistika biti primenjena, tu i tamo, samo preko nekih svojih derivata.

Kada to kažemo, mislimo na metodu reprezentativnog uzorka. Ona je, formalno gledano, jedna od nekoliko grana statističke metode, ali nama neće služiti za kvantitativno sagledavanje stvaralaštva dvojice autora koji su predmet naše pažnje, nego za uvećavanje preglednosti tog stvaralaštva. Naime, Vels je napisao veoma obimno delo, a i Kosteljničovo delo je prilično obimno. Osvetličemo mnoge radove ovih posebnika, ali ne bi bilo funkcionalno analizirati baš svaki njihov tekst. Ako bismo primenili takav postupak, istraživanje bi bilo suviše ekstenzivno i obimno. Smatramo da ćemo svrsishodno postupiti ako u analiziranju tih radova budemo izvršili izvesno redukovanje, tipiziranje, to jest odabiranje reprezentativnih uzoraka. Pozivamo se na Cvetana Todorova, na njegovu sliku

marljivog izučavaoca zakopanog u knjige, koje bi morao čitati po tri dnevno, progonjenog mišlju da se neprekidno pišu novi tekstovi i da on, bez sumnje, nikada neće uspeti sve da ih savlada. Ali jedna od prvih odlika naučnog postupka jeste da on ne iziskuje razmatranje svih vidova jedne

pojave kako bi bila opisana; naučni metod mnogo češće koristi dedukciju. Mi, u stvari, otkrivamo jedan srazmerno ograničen broj slučajeva i iz njih izvodimo opštu pretpostavku, pa je proveravamo na drugim delima, prepravljajući je ili odbacujući.

[...]

Problemi se, međutim, pojavljuju pred proučavaocima umetničkih dela, jer je svako od njih *po svojoj suštini jedinstveno, osobeno, ono vredi utoliko ukoliko je neponovljivo, različito od svih drugih dela, a ne po onome u čemu je nalik na druga dela.*

[...]

Na osnovu ovih činjenica Cvetan Todorov izvodi zaključak:

Pred svakim tekstom koji pripada "književnosti" morali bismo imati na umu dvostruki zahtev. Prvo, ne smemo zaboraviti da on pokazuje svojstva zajednička čitavom skupu književnih tekstova, ili jednom od podskupova književnosti (koje upravo nazivamo žanrom). Danas se teško može zamisliti da možemo braniti tezu kako je sve u jednom delu samosvojan, dosad neviđen proizvod ličnog nadahnuća, sačinjen bez ikakve veze sa delima iz prošlosti. Drugo, tekst nije samo proizvod nekog već postojećeg sistema kombinacija (sistema ustanovljenog mogućim književnim svojstvima); tekst je i preoblikovanje tog sistema.¹⁶

Imaćemo na umu ove konstatacije – naročito Todorovljevu tvrdnju da svaki tekst *pokazuje svojstva zajednička čitavom skupu književnih tekstova* – kad se budemo, primenjujući metodu reprezentativnog uzorka, opredeljivali za Velsova i Kosteljnikova ostvarenja pogodna da, osim sebe, predstavljaju još neke, njima srodne tvorevine.

Završeno je razmatranje opštepoznatih osnovnih metoda. Rekli smo koje će od njih biti primenjene u našem istraživanju, a koje neće.

Metodolozi specijalizovani samo za jednu ljudsku delatnost – naučnu, umetničku, političku, ekonomsku, ekološku, komunikacijsku... – razvili su, ponaosob, u individualnom ili timskom radu, metodologiju koja je pogodna za istraživanje dotične delatnosti, a u drugim delatnostima je samo delimično primenljiva, ili uopšte nije primenljiva.

Među najpoznatije metodologe u domenu sagledavanja književnog stvaralaštva spadaju Rene Velek i Ostin Voren. U njihovoj *Teoriji književnosti* pažnju upućenih čitalaca, naročito onih koji se bave istom oblašću, privlači razrada spoljašnjeg i unutrašnjeg pristupa proučavanju verbalne umetnosti.

U uvodu u grupu poglavlja o spoljašnjem pristupu pomenuti autori kažu:

Tako jedna grupa proučavalaca drži da je književnost uglavnom proizvod pojedinačnog tvorca, te zaključuje da je treba ispitivati pretežno kroz biografiju i psihologiju pisca. Druga grupa proučavalaca traga za presudnim činiocima književnog stvaranja u čovekovom institucionalnom životu – u ekonomskim, društvenim i političkim uslovima; jedna srodna grupa, opet, za uzročnim objašnjenjima književnosti traga uglavnom u drugim kolektivnim tvorevinama ljudskog uma – u istoriji ideja, istoriji teologije ili u drugim umetnostima, na primer. Konačno, postoji i grupa proučavalaca koja pokušava da književnost objasni pomoću Zeitgeista, nekog suštinskog duha vremena, neke intelektualne atmosfere ili “klime” mišljenja, nekakve jedinstvene sile, uglavnom izvedene iz osobina drugih umetnosti.¹⁷

Navedeni činioci odigrali su nemalu ulogu i u stvaralaštvu H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika, te će svakako biti osvetljeni u spoljašnjem pristupu proučavanju opusa i jednog i drugog autora. To potvrđuje napomena da će, nakon prvih dvaju poglavlja, koja se mogu smatrati uvodnim, poteći “specijalizovana” poglavlja, posvećena grupama najrelevantnijih utopija (i distopija). Ta poglavlja će biti sačinjena od razmatranja onih segmenata Velsovog i Kosteljniovog opusa u kojima smo uočili elemente promeniteljskih projekata (sa pozitivnim i negativnim predznakom). Nije teško zaključiti da će u formiranju tih poglavlja biti primenjena, pored ostalih, i biografska metoda, što znači da će biti osvetljen i duh vremena u kome su živeli, odnosno duh dvaju različitih miljea u kojima su živeli, Herbert Džordž Vels i Gabrijel Kosteljnik.

U uvodu u grupu poglavlja o unutrašnjem pristupu proučavanju književnosti Velek i Voren su rekli:

Prirodno i razumno ishodište u oblasti nauke o književnosti jeste tumačenje i analiza samih književnih dela.¹⁸

U pravu su, naravno, ali uz ovu saglasnost dodajemo napomenu da će u našem istraživanju – budući da je njegova osnovna svrha iznalaženje i osvetljavanje utopije u svekolikom, prvenstveno u književnom stvaralaštvu dvojice vanserijskih poboljšavača čoveka i sveta – sadržaj, forma, struktura, stil, ritam, estetske kategorije, slike, metafore, simbolika,

mitologija i druga unutrašnja obeležja književnih tvorevina biti osvetljavani znatno manjim reflektorom od onog kojim se služe teoretičari koji proučavaju isključivo umetnička, estetska, literarna svojstva dotičnih tvorevina. No, s obzirom na to da je književnoteorijska matrica jedno od glavnih obeležja ove studije, Velsova i Kosteljnikova ostvarenja će biti otključavana ne samo spoljašnjim nego i unutrašnjim ključem.

Druga dvodelna metodološka matrica (pored spoljašnjeg i unutrašnjeg pristupa proučavanju književnosti) jeste promatranje delâ te grane umetnosti u sinhroniji i dijahroniji. I u toj matrici ćemo se oslanjati na oba metodološka segmenta. Osvetljavaćemo, prevenstveno sa stanovišta utopije, prilikom konkretizovanih ili sumarnih sagledavanja, karakteristike književnih ostvarenja H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika u vremenu njihovog nastanka, a potom ćemo nastojati da istražimo sudbinu tih tvorevina pod dejstvom godina i decenija, kao i uticaj istih ostvarenja na pojedine čitalačke, kulturne, društvene sredine u protoku vremena.

Naveli smo opšte i osnovne naučne metode koje ćemo eksplicitno ili implicitno (letimično ili delimično, putem samo nekih njihovih postupaka, tehnika i instrumenta) primeniti, a pokoju reč smo rekli i o nekima koje u ovom istraživanju neće biti primenjene. Tako smo stigli do grupe posebnih metoda sistematskog saznavanja pojedinih segmenata stvarnosti. (U našem slučaju se radi, dabome, o društvenoj, književnoj, realnoj i utopijskoj stvarnosti.)

U predstavljanju posebnih naučnih metoda bićemo još sažetiji nego u nizanju opštih i osnovnih. Jer su u naučnom radu bilo koje vrste posebne metode ono što su u bilo kom jeziku slova alfabeta. Istraživač koji ne poznaje posebne naučne metode liči na čoveka koji želi da bude svrstan među pismene ljude, a ne zna kako se pišu slova azbuke ili abecede.

Ovde ćemo, dakle, reći samo toliko da su metodološki "samci i parovi" koji se primenjuju na najnižem, neretko najbitnijem – u svakom slučaju, najkonkretnijem – nivou serioznog proučavanja prirodnih, društvenih, umetničkih i inih fenomena: definicija, selekcija, klasifikacija, interpretacija (*ona koja je usmerena na subjekt primaoca i ona koja je usmerena na samo delo*¹⁹), formulisanje hipoteza (potom njihovo potvrđivanje ili opovrgavanje), analiza i sinteza, apstrakcija i konkretizacija, generalizacija i specijalizacija, indukcija i dedukcija, vrednovanje. (*Ono je u uskoj vezi sa razumevanjem i interpretacijom dela.*²⁰ To znači da se realizuje uz pomoć drugih metoda, prvenstveno komparativne; a ako nije subjektivno, nego teži da bude što objektivnije,

oslanja se i na unutrašnja, imanentna, i na spoljašnja, transcendentna merila.²¹⁾

Razmatranje najfrekventnijih pojmova

U individualnom i društvenom životu svakog čoveka postoje želje, vizije i aktivnosti povezane s rečju koja naizgled nije izuzetna, ni naročito značajna, ni čudesna, a koja već vekovima označava svakojaka čudesa.

Iz ovog saznanja, i iz cilja koji započetim istraživanjem želimo da ostvarimo, proizilazi polazna pretpostavka, generalna hipoteza naše studije. Ona glasi: Utopija je u čovekovom životu prisutnija, delotvornija, bitnija nego što su mnogi ljudi toga svesni.

Ta polazna pretpostavka je sestra generalne hipoteze koju smo uneli u prethodni odeljak ovog poglavlja, tvrdeći da u delu, neretko i u delanju, gotovo svakog izuzetnog čoveka ima manje ili više utopije. Možemo ih objediniti iskazom: Utopija je u čovekovom životu prisutnija, delotvornija, bitnija nego što su mnogi ljudi toga svesni, a ova činjenica je naročito važna kod stvaralaca, budući da u delu, neretko i u delanju, gotovo svakog izuzetnog čoveka ima manje ili više utopije.

U egzistenciji takozvanih običnih individua, i malih grupa, određenu ulogu imaju male, privatne utopije, a vanserijske ličnosti, i veće ljudske grupacije, kreiraju veće, javne, kolektivne utopije.

Utopijska čudesa se od pamtiveka ponavljaju, u raznim varijacijama, prvenstveno zbog toga što je uvek bilo malo ljudi koji behu potpuno zadovoljni vlastitim životom, te svetom u kome su bitisali. Uvek je bilo daleko više onih koji su razmišljali, maštali, raspravljali o boljem životu i svetu. Lično, subjektivno življenje mnogi su i pokušavali da poboljšaju, a u promenu spoljašnjih, u vizuri individue objektivnih egzistencijalnih okolnosti – društvenih, političkih, ekonomskih, ekoloških, kulturnih, etičkih... kratkotrajnih ili dugotrajnih, lokalnih, regionalnih ili globalnih – upuštali su se, rečima i/ili neverbalnim aktivnostima, retki pojedinci. Tako je bilo dosad, tako je i danas, zacelo će tako biti i ubuduće.

Ova se radna hipoteza može iskazati i rečima: Mnoge čovekove želje, vizije i aktivnosti – uistinu zaludne, ili samo naizgled neostvarive (a, zapravo, u bližoj ili daljoj budućnosti, nakon promene relevantnih okolnosti, delimično ili u potpunosti ostvarive) – proizilaze iz njegove žudnje za poboljšavanjem sveta u kome bivstvuje, i vlastite pozicije u tom svetu, ili iz njegove žudnje za kreiranjem drugog sveta, najpre u mašti,

zatim, ako je moguće, i u realnosti, sveta što će biti savršeniji od onog u kome dotičan utopist živi. To znači da je utopija izrazito antropološki, humanistički, psihološki, socijalni fenomen. A gledano sa stanovišta domena u kojima je ljudi ekspliciraju, ona je filozofski, sociološki, politički, scijentistički, religijski, publicistički i, najzad, mada po značaju ne i na posljednjem mestu, umetnički, prevashodno književni fenomen.

Pojam “utopija” kao imenica može da figurira i u jednini i u množini. U jednini figurira kad se podrazumeva da je uopšten, sintetičan, sumaran pojam, poput, recimo, politike, nauke ili umetnosti. Svaku od ove tri složene delatnosti sačinjavaju partikularne, konkretne delatnosti, pa u čovekovom svetu postoji čitav niz politika, nauka, umetnosti. Postoji i čitav niz partikularnih utopija, koje sve zajedno čine utopiju kao kompleksan pojam. Filozofski, rekosmo, sociološki, književni... Kompleksnost je utkana, govori nam Ernst Bloh, već u samo njegovo značenje.

Supstantiv U-TOPIA je zapravo složenica koju tvore “U” kao apsolutna negacija i “TOPOS” u značenju “mjesto”, pa tako njihovo jedinstvo označava “MJESTO KOJEG NEMA”. Ako se to u doblohovskoj filozofiji identificiralo sa pojmom “ništa”, onim što ne postoji, u Blocha je utopijsko primljeno u smislu “JOŠ-NE” KAO ONO BUDUĆE, ANTICIPIRAJUĆE, nikako kao nešto apstraktno ili tuđe svijetu; naprotiv, upravo ono što u budućnosti treba očekivati od svijeta, nikako u smislu onoga što je bilo pa ga više nema, nego u značenju onoga što još nikada nije bilo, ali je zato na putu da bude, dakle, ono što još-nije. Tako fleksibilan, dijalektički osmišljen pojam postaje sposoban da najadekvatnije izrazi koncepciju u kojoj utopijska svijest meri korake svjetske povijesti i prirodu bitka kojeg vidi kao “Još-ne-bitak”.

Poput Marxa, koji traži “novo mjesto” za preseljenje filozofije, Bloch traga i tako dolazi do koncepcije ontologije koja postaje fundament utopije, nade i marksovski pojam prakse. Ona pruža ontologijske jednadžbe: “NICHT-NULLPUNKT, NOCH-NICHT-UTOPIE, NICHTS ODER ALLES = KERN”, što će reći da procesuanost svijeta pulsira u intenzivnim DA previrujućeg NE uspinjuće tendencije, prezentne vremenski u onome JOŠ-NE kao pozitivnoj ili negativnoj latenciji NIČEGA ili SVEGA. Sama materija je tako pojmljena kao dijalektički proces što se odvija u smjeru ispunjenog TOTUMA, tj. u realizirajućem sadržaju svijeta – proces kvalificiranja čovjeka i svijeta. Prema tome, za Blocha je suprat svijeta natura natrans [priroda koja stvara – napomena V. K. B.], materija u

traženju oblika, koji bi bili njen zavičaj, baza “otvorenom SUTRA prirode.”²²

Etimologiju pojma koji smo ovde, uz Blohovu pomoć, oslikali kao POTENCIJALNO SVE ILI NIŠTA, na zanimljiv način je predstavila i profesorica Đergović Joksimović. Ona je, pozivajući se na Tomasa Mora, tvorca čuvene kovanice, i na Luisa Mamforda, jednog od bezbroj analitičara glavne Morove tvorevine, naglasila da je autor *Utopije*

za naziv svog dela izabrao reč koja može dvostruko da se protumači – kao mesto koje ne postoji i kao dobro mesto (zavisno od toga da li se smatra da reč utopija predstavlja kombinaciju grčkog korena topos – mesto i prefiksa ou- – ne, ili prefiksa eu- – dobar; problem predstavlja činjenica da se oba prefiksa izgovaraju na isti način – u).²³

Valja reći da je prvo tumačenje pojma “utopija” (“mesto koje ne postoji”) mnogo češće, i kod proučavalaca i kod laika, nego drugo (“dobro mesto”). U svakom slučaju, navedena mala grčka jezička zavrzlama pruža nam priliku da formulišemo najsžetiju definiciju najfrekventnijeg pojma u ovom istraživanju.

Utopija je dobro mesto – koje ne postoji.

Doduše, taj aforistički koncentrat važi samo za pozitivnu utopiju. Negativna utopija nije dobro mesto. Ali o njoj ćemo, o distopiji, govoriti malo kasnije. Na ovom mestu govorimo samo o pozitivnoj utopiji. Uvažavamo činjenicu da se, i među poznavacima problematike i među drugim ljudima, u govorenju o utopiji u opštem smislu reči najčešće misli na pozitivnu utopiju.

Darko Suvin, svetski poznat teoretičar naučne fantastike – dakle, fenomena u kome se utopija najčešće gnezdi – u jednoj od glavnih tvorevina svog opusa najpre je čitaoce obavestio kako namerava da se ograniči *na razmatranje utopije kao književnog žanra*,²⁴ a zatim ponudio definiciju:

Utopija je verbalna konstrukcija određene kvaziljudske zajednice u kojoj su društvenopolitičke institucije, norme i osobni odnosi organizirani po savršenijem načelu nego u autorovoj zajednici, pri čemu se ova konstrukcija temelji na začudnosti koja proizilazi iz alternative povijesne hipoteze.²⁵

Autor je priložio, u fusnoti, dodatak koji glasi:

Bilješka 2009: No u jednom nedavnom napisu dopunio sam ovu nužnu ali nedovoljnu, suviše formalističku, definiciju kao "savršenstvo je definirano sa stanovišta potlačenih i eksploatiranih društvenih klasa".²⁶

Ovu opštepoznatu postavku relativizma Suvin je malo kasnije konkretizovao napomenom da je

ono što je za neke ljude savršenstvo, za druge ljude (ili klase) užas.²⁷

Da, poredak zasnovan na socijalnoj pravičnosti i kolikoj-tolikoj ekonomskoj jednakosti je za ponižene, opljačkane, eksploatisane pojedince, ili klase, blizu savršenstva, a za samožive pljačkaše, eksploatatore, on je užas. O tom problemu, o različitom viđenju istih fenomena, mi ćemo još govoriti, a na ovom mestu valja pogledati drugu dopunu citirane definicije teoretičara naučne fantastike, i utopije kao njene bitne središnjice. Relevantnom smatramo Suvinovu konstataciju:

Nadalje, neka osnovna strukturna obilježja utopije kao da logično proistječu iz njezina statusa diskursa o konkretnoj, povijesno alternativnoj, i boljoj zajednici. Kako će takav diskurs nužno iznijeti suprotnost koja tvori formalnu analogiju autorovoj ograničenoj okolini i načinu života te okoline, svaka utopija mora biti (1) zaokružen, izoliran lokalitet (dolina, otok, planet – kasnije, vremenska epoha). S obzirom na to da mora predstaviti savršenije organizirane odnose, kategorije u koje autor i njegovo doba raspoređuju te odnose (država, ekonomija, religija, ratovanje, itd.) moraju se na ovaj ili onaj način (2) izraziti panoramskim pregledom čiji zbroj daje unutarnju organizaciju izoliranog lokaliteta.²⁸

Neobičnom smatramo, u navedenoj dopuni, tvrdnju da je utopija *zaokružen, izoliran lokalitet*, čak i ako se proteže na čitavu planetu, i epohu. Prozelitizam globalističkih religijskih utopija, hrišćanstva i islama, prostorno obuhvata celu Zemlju, a vremenski obuhvata čovečanstvo od začetaka tih religija do sudnjeg dana. Dve najveće svetovne utopije – socijalizam-komunizam, koji smatramo više pozitivnom nego negativnom tekovinom, i nacifašizam, koji smatramo izuzetno negativnim socijalnom bolešću – takođe su bile zamišljene kao globalne, na vremeskoj streli usmerenoj prema budućnosti neomeđene pojave. Mi sebi ne bismo dali

slobodu da kažemo kako je svaka utopija *zaokružen, izoliran lokalitet*, ali ako okvire tog “lokaliteta” rastegnemo, kako je ovde pokazano, prema iskazu znamenitog teoretičara možemo da budemo tolerantni. I da potom nastavimo sa izlaganjem vlastitog viđenja utopije. Što ćemo sad i učiniti.

Uz najsažetiju, ne sasvim tačnu definiciju: *Utopija je dobro mesto – koje ne postoji*, prilažemo širu, tačniju formulaciju, koja glasi:

Utopija je kompleks neostvarivih, ili naizgled neostvarivih čovekovih želja, vizija i aktivnosti proizašlih iz njegove žudnje za poboljšavanjem sveta u kome bivstvuje, i vlastite pozicije u tom svetu. Ako mu pak uverenje – stečeno svakovrsnim opažanjem, razmišljanjem i iskustvom – govori da taj svet neće moći promeniti, utopist nastoji da iz njega pobegne, da kreira (u realnosti, ili makar samo u mašti) drugi svet, savršeniji od onog u kome živi.

I uz tu formulaciju mogu se priložiti varijante dopunskih objašnjenja, a mi smatramo da među relevantne činjenice spadaju i ove:

Svaka utopija je unutrašnja, lična, privatna stvar, poznata jednoj osobi ili užem krugu njenih bližnjih, sve dok se ne obznani većem, ili velikom broju ljudi. To obnarodovanje može da se realizuje na razne načine, a gotovo uvek ide i preko verbalne eksplikacije. Neretko je tekstualno oblikovanje utopijskog projekta glavni, katkad i jedini, način realizacije istog. (Imajmo na umu da je Darko Suvin utopiju nazvao verbalnom konstrukcijom.) Ako se setimo i objašnjenja Petra Milosavljevića da književnost u najširem smislu reči *označava tekstove koji nisu ni posredno vezani za beletristiku, već spadaju u publicistiku, filozofiju ili razne naučne discipline*, i ako toj profesoroj definiciji dodamo našu napomenu da je umetnička književnost, beletristika, onaj deo književnosti u najširem smislu reči u kome je umetnička, estetska funkcija najbitniji kvalitet, moći ćemo zaključiti da, u primarnoj, najsveobuhvatnijoj podeli, postoje dve vrste utopija: vaknjiževne (ili, ako suzimo fokus, vanbeletrističke) i književne (ili, ako opet suzimo fokus), beletrističke.

Odmah valja reći da su mnoge utopije u trenutku rađanja, i u prvom stadijumu svog postojanja – koji može da traje nekoliko minuta, dana, meseci, godina – vanknjiževne. Književne u širem smislu reči postaju ako su eksplicirane u verbalnom obliku. Beletrističke su one utopije koje autori obznanjuju putem tvorevina prožetih umetničkim, to jest estetskim vrednostima.

Vrlo su retke, ako uopšte postoje, utopije koje nikad ne budu podvrgnute književnoj interpretaciji u širem smislu reči. A mnoge bivaju odevene ne samo u diskurzivnu tekstualnu uniformu nego i u umetničko,

beletrističko ruho. Jer lepa književnost već vekovima obrađuje svakojaka područja stvarnosti. Naročito tako izazovne pojave kakve su utopije.

Na kraju ovih varijacija u klasifikacijskom seciranju poboljšavačkih tekovina sama po sebi nameće se još jedna podela utopija: na one koje su od vlastitog rađanja do nestajanja samo verbalne, teorijske, virtuelne, književne (u užem ili širem smislu reči), i one koje su njihovi kreatori pokušali, ili sada pokušavaju, da ostvare i van književnosti, koje su praktične, realne.

Poprilična je, neretko i velika razlika između utopija koje su samo verbalne, književne, i onih koje su (ili bar njihovi autori žele da budu) i praktične, realne. Velika je i razlika između onih vizionara koji su samo verbalni utopisti i onih koji su (ili bar žele da budu) i praktični poboljšavači čoveka i sveta.

H. Dž. Vels je mnoge utopističke ideje lansirao kao popularizator prirodnih nauka, politički mislilac, esejist, istoričar i novinar, ali su mu mnogo veću slavu donele fikcijske utopije, posejane po pripovetkama i romanima. Bio je, dakle, pretežno verbalni, književni utopist. Ali ne samo to. Neke ideje pokušavao je, kao praktičan utopist, da realizuje i u vanknjiževnoj realnosti.

G. Kosteljničnik je svoje utopističke ideje lansirao kao teolog, ali ga neki poštovaoci njegovog dela, naročito južnoslovenski Rusini, bolje znaju kao tvorca zavičajne i patriotske poezije. No i on je pokušavao da čoveka i svet menja delovanjem koje je izlazilo iz okvira njegovog teorijskog, teološkog i beletrističkog stvaralaštva. O tome će biti reči u odgovarajućim poglavljima.

Struktura istraživanja nalaže nam da ovde razmotrimo najbitnije karakteristike utopije.

Ta kompleksna čovekova tekovina se *gradu i svetu* prikazuje mnogim obeležjima, a mi osnovnim smatramo ovih pet:

Fantastičnost – koju čine irealnost, apartnost, čudesnost, pokatkad nedovoljna određenost, često i neverovatnost – prvo je njeno obeležje. Mnogi projektanti i/ili realizatori utopije nazivani su fantastima, a stvarnost, i sudbina poduhvata dotičnih posebnika, obično je taj epitet potvrđivala. Fantastičnost proizilazi prvenstveno iz činjenice da je utopija, kako kaže Trivo Inđić,

*sinonim zamisli, projekta idealnog društva, u kome vlada sklad, sreća i blagostanje svih, ostvareni na način i na načelima koji ne postoje u istorijskom, stvarnom svetu.*²⁹

Subjektivnost kreatora i realizatora koncepta idealne zajednice drugo je bitno obeležje utopije. Često se očituje kao izrazita tendencioznost, to jest usmerenost prema cilju koji utopist, ili grupa utopista, želi da ostvari. Ta tendencioznost ima, kod raznih utopističkih lidera i njihovih privrženika, razna obličja, a jedno od njih je jednostranost (koja pokatkad može da bude i totalitarna manijaština). Anarhistkinja Mari Luiz Berneri, koja je već po svom osnovnom opredeljenju bila protivnik totalitarizma bilo koje vrste, konstatovala je da subjektivni autori utopijskih projekata nastoje da vlastite sklonosti pretvaraju u zakone.³⁰

Mnogi filozofi, sociolozi i psiholozi smatraju, a anarhisti su nepokolebljivo uvereni, da ustrojstvo organizovanih ljudskih zajednica treba da bude primereno osobinama i željama slobodnih individua, ma kakve one bile. Nasuprot njima, mnogi utopisti, naročito oni koji su totalitarno profilisani, sreću (nesavršenih, za popravljavanje predodređenih) ljudi vide samo u okviru sistema koje su kreirali izuzetni pojedinci, a ostali treba da budu oblikovani prema tim kalupima. U takvim slučajevima imamo, kako kaže Bertrand Rasel,

*stravičnu sliku državnog stroja, gdje ljudi, kao pojedinci, gotovo iščezavaju. Utopija opisana u Državi prva je s duge liste sličnih maštarija sve do Krasnog novog svijeta Aldousa Huxleja. Također je nedvojbeno da je ona bila izvorom nadahnuća za vlastodršce koji su imali prilike da izvrše veće društvene promjene, ne osvrćući se ni najmanje na podanike koji su trpjeli. To je mora dogoditi kad god prevladava stajalište kako su ljudi stvoreni zato da se prikladno smjeste u neki unapred zamišljeni sistem.*³¹

Ovom individualističkom iskazu dodaćemo činjenicu, mnogo puta potvrđenu, da se subjektivnost totalitarno profilisanih utopista očituje i u njihovoj želji da ideja koju su kreirali bude okamenjena i dugotrajna. Teško podnose pomisao na bilo kakve izmene u svom delu, a ne prija im ni pomisao da to delo neće večno trajati.

Iz subjektivnosti utopista proizilaze mnogi aspekti poboljšavačkih projekata, pa i podela utopija na valjane, sadržajno ispravne, i one koje sadržajno nisu ispravne. Potonje ne moraju da budu rđave, ali nisu sasvim valjane. (Nedvosmisleno rđave su jedino negativne utopije, zvane distopije.

No mi ovde govorimo samo o pozitivnim projektima.) Obično se stepen njihove ispravnosti ne vidi u vreme kreiranja, katkad ni u vreme lansiranja, ni u vreme realizacije, nego tek *post festum*. Uostalom, valjanost mnogih ljudskih poduhvata jasno se sagledava tek s manjim ili većim zakašnjenjem.

Recimo, Vels je pridavao značajnu pažnju zalaganju Tomasa Roberta Maltusa za obuzdavanje demografskog rasta, kako se čovečanstvo ne bi suočilo sa problemom sveopšte gladi. Maltusovo zalaganje svojevremeno beše pozitivna, ali – danas znamo – ne sasvim ispravna utopija, jer je čovečanstvo, iako demografski rast nije obuzdalo, problem sveopšte gladi u međuvremenu otklonilo. (A da su bogate individue, nacije, države manje sebične, taj humanitarni problem bio bi još efikasnije rešen. Opštepoznata je činjenica da bi svi ljudi na planeti bili siti – kad bi sirotinji bila dostupna hrana koja se sa trpeza bogatih baca u otpatke.) Danas smo, dakle, uvereni, jače nego u Maltusovo vreme, da je obuzdavanje demografske eksplozije krucijalni problem, od kojeg zavisi sudbina čovečanstva. Ali to obuzdavanje je imperativ ne zbog nedovoljne količine hrane u svetu, nego zbog preopterećenosti, iscrpljenosti zagađenosti Zemlje. Ta tri kardinalna razloga opominju čovečanstvo: Redukcija, najpre populacijska, a zatim materijalističko-proizvodna, mora da se što pre i što radikalnije sprovede! Ne bude li se ona realizovala, ljudski rod će propasti!

Nažalost, ljudi su kratkovidi i neodgovorni. Zbog njihove subjektivnosti, sebičnosti, slaboumnosti, zbog njihovih samoubilačkih mana, redukcijska utopija verovatno neće biti ostvarena – iako bi, da nije tih mana, mogla lako da se ostvari.

Iako su subjektivni, puni malih, većih i veoma velikih mana, ljudi (bar neki među njima) ipak teže savršenstvu. Stoga je treće obeležje utopije znatno, ili čak mnogo viši stepen njenog projektovanog savršenstva u poređenju sa životom individue ili grupe koja je idealnu zajednicu zamislila, u nekim slučajevima i pokušala da formira. To savršenstvo kreatori paralelnog mezo ili mikro sveta lakše mogu da ostvare, ili im se čini da će lakše moći da ostvare, u zatvorenim, od okruženja izolovanim zajednicama nego u onim koje su otvorene, sa okruženjem povezane. Zato među utopijama ima dosta regionalnih, ostrvskih, ili prostorno još manjih, gradskih. Ali i kreatori makrosvetova, otvorenih, golemih zajednica, čitavih država, pa i velikih segmenata čovečanstva – protagonisti planetarnih religija, ili društveno-političkih sistema, poput komunizma – sanjaju o idealnom, savršenom poretku tih zajednica.

Kad smo već kod savršenstva, treba reći da je jedan od njegovih bitnih aspekata, u domenu egzistencije zamišljenog ili ostvarenog utopijskog projekta, uređenost javnog života.

I Herbert Džordž Vels se pozivao na uređenost ljudske zajednice kao na osnovni preduslov za sreću. Bar tako možemo zaključiti ako spadamo u kategoriju proučavalaca Velsovog stvaralaštva koji tvrde da je dotičan pisac mnoge vlastite ideje stavljao u usta svojih književnih junaka. (Autor ove studije takođe podržava navedenu tvrdnju.) Naime, svestran publicist Mastermen, epizodni lik romana *Kips (Kipps)*, u jednom ćaskanju sa junakom iz naslova te beletrističke tvorevine rekao je, između ostalog:

– ... *Za sreću je potreban uređen svet pre novca ili svojine ili bilo koje od onih stvari koje imaju neku stvarnu vrednost, a ovaj svet, kažem vam, beznadežno je izašao iz koloseka.*³²

Nije teško složiti se s Velsom, odnosno s Kipsovim poznanikom Mastermenom, da su srećne samo one ljudske zajednice koje su valjano uređene. A nije teško prihvatiti ni konstataciju da je nekadašnji, Herbertov Džordžov, i današnji, naš svet *beznadežno izašao iz koloseka*; to jest, da valjano uređenih zajednica u svakoj epohi ima vrlo malo. Zar je onda čudno što mnogi vizionari, visokovredni ili falični, pokušavaju da ljude, i ljudske zajednice, poboljšaju?

Avaj, retki, veoma retki u tome uspevaju. U ilustraciji uz prethodno obeležje utopije ironično zapažanje anrhistkinje Berneri pokazalo je kako subjektivni, u vlastitoj nutrini “neuređeni”, nesavršeni utopisti (a vrlo je teško naći savršenog čoveka) mogu, premda sebe smatraju dobronamernim, da umanje valjanost vlastitog projekta, ili čak da njegov pozitivan predznak pretvore u negativan.

Četvrto obeležje utopije je njena vremenska ili prostorna, neretko i vremenska i prostorna, udaljenost od miljea u kome je idealizatorski projekat začat.

Već je, međutim, rečeno da postoje i utopije koje se realizuju “sada i ovde”. Dovoljno je, opet ilustracije radi, setiti se socijalizma, kao početne faze komunizma, koji donedavno beše aktuelan u istočnoevropskim zemljama, a u nekim regionima sveta aktuelan je i danas. No vremensko i/ili prostorno poklapanje realizacije savršenog poretka, s jedne strane, i trenutnog, nesavršenog života onih koji o savršenom životu i svetu sanjaju,

s druge strane, događa se retko, a navedena dvostruka distanca mnogo je češća, te se ona može smatrati jednim od osnovnih obeležja utopije.

Neveliki su, često čak nikakvi izgledi da zamišljen, izmaštan, opisan poredak bude ostvaren. Ostvarivost je, dakle, retko, a neostvarivost često, i, kao takvo, peto osnovno obeležje idealnog sveta i života.

Ako se pojam “utopija” tumači kao “mesto koje ne postoji”, idealan svet i život ne može se ostvariti ni u sinhroniji ni u dijahroniji. Jer bi, ako bi se ostvarilo, utopija bila *contradictio in adiecto*. Ako se pak pojam “utopija” tumači kao “dobro mesto”, idealan svet i život obično se ne ostvaruje u sinhroniji, ali može da se ostvari u dijahroniji. Mnogi sanjari u središtu svojih čežnjivih kontemplacija vide euhroniju, kao vreme sveopšte sreće, kao zlatno doba, ili bar eupsihiju, kao idealno stanje svesti, kao subjektivnu sreću koja samo delimično zavisi od spoljašnjih okolnosti.

Gledano, dakle, iz vremena kreatora ili opservatora usrećivačkih projekata, poduhvata, poredaka, neki od njih bili su ostvareni u prošlosti (takve se utopije nazivaju retrogradnim), neki će biti ostvareni u budućnosti (takve se utopije nazivaju proročkim).³³ Mi razvrstavanju zasnovanom na temporalnom kriterijumu dodajemo i idealizatorske zamisli koje se ostvaruju u naše vreme, i nazivamo ih aktuelnim utopijama. (Alternativni nazivi su: tekuće, žive, aktivne, dejstvene, savremene, ovovremene utopije.)

Kompleksan, od mnogih partikula sačinjen fenomen o kome govorimo poseduje i druga obeležja. U ovom odeljku navedena su samo najbitnija, a ostala će biti navedena u narednom poglavlju (u odeljcima putem kojih će biti realizovana tipologija utopijskih ideja i poduhvata), potom i u nastavku disertacije, u poglavljima u kojima će najznačajnije i najrasprostranjenije utopije, naročito one koje se mogu naći u Velsovom i Kosteljnikovom delu, biti glavni predmet naše pažnje.

Ovde valja osmotriti konstataciju da se utopija, kao “dobro mesto”, može ostvariti u dijahroniji.

Ova se konstatacija nameće kao relevantna zbog toga što je velika većina dosadašnjih utopista verovala, a velika većina sadašnjih i danas veruje, da bi koncept, poredak, svet koji egzistira samo u njihovoj misli i imaginaciji mogao, ako bi se stvorili odgovarajući uslovi, postojati ne samo u njihovoj intelektualno-imaginativnoj nutrini nego i u realnosti u kojoj oni žive. To uverenje u glavama i dušama, to jest u diskurzivnoj i emocionalnoj komponenti mnogih vanserijskih ličnosti održava nadonosan plamen, bez

obzira na to što je vreme samo neke utopijske, odnosno utopističke ideje i poduhvate potvrdilo, a više je onih koje je to “majstorsko rešeto” delimično ili u potpunosti obezvređilo.

Na ovom mestu namerno su upotrebljena dva prideva: “utopijski” i “utopistički”. Nije bilo prilike da se spomene i “utopizam”, ali je, budući da se u pojedinim istraživanjima utopije ta tri pojma često sreću, da će se naći i na mnogim stranicama ove studije, neophodno razjasniti njihovo značenje i njihov međusobni odnos.

Trivo Inđić ta dva pojma diferencira objašnjenjem da je *utopija* – mesto kojeg nema, koje ne postoji³⁴ (što je u skladu sa definicijom koja je malopre navedena i u ovom odeljku), a

utopizam – ili apstraktna utopija, poriče dati svet, postojeće društvo; ne sagledavajući u stvarnosti tendencije i mogućnosti promene, zanosi se apstraktnim, neposredovanim, konstrukcijama “novih svetova” koje nemaju nikakvog stvarnog osnova, ništa zajedničko sa postojećim svetom, za razliku od utopije i utopijskog mišljenja koji anticipiraju budućnost tako što otkrivaju tendencije i mogućnosti koje su sadržane u stvarnom svetu (jer svet nije samo u onom što postoji, već i u onome što treba da bude i u onome da to hoće, tj. u mogućnosti).³⁵

Ovakvo razlikovanje utopije i utopizma stvara teškoće. Naime, svoje vreme, i dati svet, poriču, u ime boljeg čoveka, boljeg društva, boljeg sveta, obe utopije: i “realna” i “apstraktna”. Na samom početku ovog odeljka naglašena je poznata činjenica: svaka utopija u doba svog nastanka izgleda kao neostvariva, a mnoge se kasnije ipak ostvare. Stoga je teško, bar neko vreme (koje može da bude i veoma dugo), razgraničavati ideje koje su, u domenu o kome je reč, po Inđiću “realne”, utopijske, i one koje su “apstraktne”, utopističke. A čak i kad se, sa stanovišta ostvarivosti, utvrdi validnost tih ideja, nije ispravno diferencirati ih terminima “utopija” i “utopizam”, koje je pomenuti autor upotrebio.

U šestotomnoj verziji *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* odrednica “utopizam” glasi: *utopističko shvatanje, utopističke ideje, utopija*.³⁶

Znači, za autore reprezentativnog rečnika srpskog jezika utopizam i utopija su sinonimi. Odrednica “utopistički” kao pridev glasi: *koji se odnosi na utopiste, nestvaran, neostvarljiv*.³⁷

“Utopistički” kao prilog je: *na utopistički način, zanesenjački*.³⁸

“Utopist(a)” je: *1. pristalica utopijskog socijalizma. 2. maštar, sanjalica, zanesenjaka*.³⁹

Specijalizovani proučavaoci jednog fenomena imaju pravo da u razradi terminologije vezane za taj fenomen idu dalje od autorâ rečnika književnog jezika. Ali nemaju pravo da neadekvatnim terminološkim cepidlačenjem dotičnu problematiku komplikuju.

Najlogičnije je pod terminom “utopizam” podrazumevati sistem ideja, ispravnih i pogrešnih; dakle, ideologiju utopista. A kad smo već povezali ta dva pojma, valja njihove odnos objasniti uz pomoć jednog od najpoznatijih proučavalaca relacije ideologija – utopija.

U reči “ideologija” implicitno je sadržano uviđanje da u određenim situacijama kolektivno nesvesno izvesnih grupa može da kako njima samima tako i drugima zamrači stvarni položaj društva i da na taj način deluje u pravcu stabilizacije.

U pojmu utopijskog mišljenja odražava se suprotno otkriće, za koje takođe treba zahvaliti političkom sukobu, naime, otkriće da određene podjarmljene grupe mogu biti toliko snažno zainteresovane za razaranje i preoblikovanje nekog društva da nesvesno vide samo one elemente situacije koje teže da negiraju to društvo.⁴⁰

Ideologija je, dakle, armatura koja stabilizuje društvo (setimo se uloge komunističke ideologije u socijalističkim državama), a utopija postojeći poredak negira, da bi umesto njega kreirala savršeni poredak. Međutim, svaka ljudska aktivnost, svaka organizovana delatnost – od politike do religije, ili nauke – ima svoju ideologiju. Stoga se može konstatovati da je, recimo, pacifizam ideologija pacifista, neoliberalizam ideologija teoretičara i praktičara savremenog kapitalizma, marksizam ideologija teoretičara i praktičara takozvanog naučnog socijalizma, odnosno njegovog savršenijeg, konačnog stadijuma komunizma, a utopizam je ideologija utopista.

Utopisti su, da još jednom naglasimo, ljudi prožeti željama da poboljšavaju svet; a najgorljiviji utopisti su oni koji svoje poboljšavačke želje, ideje, vizije nastoje da ostvare – diskurzivnim ili umetničkim tekstovima, drugim sredstvima izražavanja, ili akcijama koje u okviru društvene, naučne, umetničke, urbane, ruralne... sredine unose duhovne ili materijalne promene.

Sintagmu “utopijske ideje” valja upotrebljavati kad se misli na ideje proizašle iz raznoraznih svojstava utopije, koje su, dakle, obojene tim svojstvima, a sintagmu “utopističke ideje” valja upotrebljavati kad se misli na ideje proizašle iz duha, shvatanja, izražavanja utopista. Prema tome,

izrazi “utopijske ideje” i “utopističke ideje” su sinonimi koji se međusobno razlikuju samo u nijansama: prvi izraz vezuje se za obeležja utopije uopšte (ili za obeležja partikularnih, konkretnih utopija), a drugi za utopiste kao tvorce utopija ili pobornike utopijskih koncepata.

Isto važi za svaki drugi izraz koji sadrži prideve vezane za utopiju i utopiste. Sinonimi su, dakle, sa neznatnim razlikama, sintagme “utopijski porivi” i “utopistički porivi”, “utopijska stremljenja” i “utopistička stremljenja”, “utopijske zablude” i “utopističke zablude” itd. Svi ti pojmovi ujedno čine utopizam kao konglomerat ideja prožetih utopijskim elementima, odnosno konglomerat ideja proizašlih iz shvatanja utopista. To znači da su “utopijska ideologija” i “utopistička ideologija” takođe sinonimi.

Utopija je u čovekovoј aksiologiji obično pojam sa pozitivnim predznakom. Ona je, dakle, etiketa idealnog, savršenog, srećnog društva i života.

Međutim, tokom ljudske istorije bilo je, nažalost, u vanknjiževnoj realnosti – a gotovo svi njeni aspekti se, realistički, to jest mimetički, ili hibridno, modernistički, ili “iščašeno”, postmodernistički, oslikavaju u književnosti – i zlotvora koji su, povodeći se za vlastitim destruktivnim pogledom na svet, nastojali, pokatkad i uspevali, da užu ili širu sredinu (čitavu državu, ili više država) promene nagore. Takvi su tipovi, razume se, imali, i danas imaju, epitet negativnih utopista, a njihovi zamišljeni, ili i realizovani projekti smatraju se negativnim utopijama, odnosno distopijama ili antiutopijama.

Značenje potonjih dvaju pojmova valja, budući da ih uvodimo u studiju, ukratko objasniti.

Prefiks “dis” služi, prema opšteprihvaćenom poimanju, za iskazivanje *razilaženja*, *razdvajanja*, *suprotnosti*,⁴¹ a prefiks “anti” za iskazivanje *suprotnosti*, *protivnosti*.⁴²

Kao što se vidi, značenje tih dvaju prefiksa je identično. Stoga je identično i značenje reči “distopija” i “antiutopija”.

To, pored drugih, potvrđuje i Trivo Inđić, naučnom informacijom:

U prvoj polovini 20. veka nastaju i tzv. “crne utopije”, negativne utopije ili antiutopije (“distopije”) kao što su Zamjatinova Mi (1925), A. Hakslijev (Huxley) Hrabri novi svet (1932), Orvelov (Orwell) 1984 (1949), Skinnerov Valden dva (1948), Brodberijev (Brodbury) Farenhajt 451 (1953), Oliverove Senke na Suncu (1954), itd. Umesto tradicije razmišljanja o

*savršenom, harmoničnom društvu, one govore o negativnim stranama budućih savršenih beskonfliktnih, totalitarnih zajednica.*⁴³

Neki autori vide razliku u nijansama značenja distopije i antiutopije, ali mi njihovo terminološko cepidlačenje ne smatramo validnim.⁴⁴

Dakle, sintagme “crna utopija” i “negativna utopija”, odnosno reči “distopija” i “antiutopija”, označavaju diskurzivna i beletristička dela putem kojih se prikazuju zamišljeni (pokatkad, makar samo delimično, i realizovani) negativni projekti. Najsažetije, aforistički rečeno, utopija je svet bolji od stvarnosti u kojoj živi utopist, a distopija ili antiutopija je svet gori od stvarnosti u kojoj živi utopist.

Distopije su nekad bile relativno retke tvorevine političara kao javnih delatnika, te filozofa, književnika i inih stvaralaca kao mimetičkih i reformatorskih interpretatora stvarnosti. U našoj savremenosti su češće. Možda zato što je dvadeseti vek iznedrio, pored mnogih drugih čudesa, pozitivnih i negativnih, i tako monstruozne distopije kao što su nacizam i staljinizam, ili (ako iz društveno-političkog domena pređemo u naučno-tehnološki) kao što su nuklearne bombe, interkontinentalne rakete, hemijsko-biološka i druga užasna oružja.

Kakvi su ljudi stvorili ta čudesa?

S kakvim namerama su to učinili?

Kako tu vrstu kreatora treba tretirati?

Najpre valja reći da su proučavaoci čovekove mentalne strukture uočili tri vrste protagonista u domenima u kojima ima najviše stvaranja i/ili delanja. Psiholozi i psihijatri razlikuju dobrog, zlog i ludog mislioca, odnosno stvaraoca, genija, delatnika.

Neki eksperti, i mnogi laici, većinu autora utopijskih projekata smatraju ludim, ili bar čaknutim. Ekscentričnim. U kojoj meri je ova opservacija istinita, a u kojoj meri je predrasuda – svako procenjuje, u konkretnom slučaju, prema svom nahođenju. Konačan sud u tom pogledu daje vreme. Ako se pozitivan projekat koji je u početku nalikovao na utopijski pre ili kasnije ostvari, s imena i lika sanjara skidaju se epiteta “lud”, “čaknut”, “ekscentričan”. A ako se pokaže da je projekat bio promašaj, da se nije ostvario, ili da se pretvorio u negativan, pogrđni epiteta ostaju.

Prilično velika saglasnost postiže se u razlikovanju dobrog i zlog genija. Niko normalan neće reći da Nikola Tesla nije bio dobar genije. S druge strane, niko normalan neće reći da Adolf Hitler nije bio zli genije. (Mnogi će, doduše, s pravom reći da jeste bio zao, ali nije bio genije, nego

banalan mediokritet, ništak koji neko vreme beše uspešan zahvaljujući iščašenim okolnostima u kojima je delovao, i ljudima-neljudima s kojima je svoj monstruozan projekat realizovao.)

U razlikovanju dobrog i zlog mislioca, stvaraoca, delatnika ima svakojakih diskrepancija. Ajnštajna najčešće krasi epitet dobrog genija, ali je nemali broj i onih etičara, i običnih ljudi, koji govore da sve naučnike koji su doprineli otkrivanju atomskih tajni, i stvaranju nuklearnog oružja, treba staviti u kategoriju zlih genija.

Staljina jedni istoričari, sociolozi, etičari, naročito oni levo orijentisani, smatraju dobrim genijem (s izvesnim manama), jer je stvorio moćan Sovjetski Savez, od kojeg su strepeli kapitalistički pljačkaši čovečanstva, i počeo da ostvaruje san miliona ugnjetenih, uvređenih i poniženih siromaha da žive život dostojan čoveka. Drugi proučavaoci čovekovog sveta Staljina tretiraju kao zlog genija (zapravo, patološkog, paranoičnog, sadističkog mediokriteta), koji je pobio milione čestitih građana Sovjetskog Saveza, i stvorio totalitarni, porobljivački sistem.

Ovakve kontradiktornosti prate, poput senki, mnoge istorijske ličnosti koje su delovale na društveno-političkoj i kulturnoj sceni u najširem smislu tih reči. Utoliko pre što su dobrota, zloća ili ludost, koje se očituju u utopijskim konstrukcijama, ponekad u vezi, a ponekad nisu u vezi sa ličnim osobinama autorâ tih konstrukcija. Tomas Mor je, recimo, u "Utopiji" zagovarao versku toleranciju, a u životu je jeretike toliko mrzeo i progonio da je, u pismu Erazmu Roterdamskom, tražio da se ta činjenica ukleše na njegov nadgrobni spomenik.⁴⁵

Kontroverzama su, dakle, prožete i bezbrojne rasprave o velikim utopijskim projektima koji se ne vezuju, ili se samo manjim delom vezuju, za konkretne utopiste, za obeležja njihovog mentalnog sklopa. Da li, recimo, dva najveća, malopre spomenuta, totalitarna projekta u dvadesetom veku, nacifašizam i komunizam, treba da se tretiraju kao utopije ili kao distopije?

Nacisti i staljinisti su smatrali, a neonacisti i neostaljinisti i danas smatraju, da dotična dva poretka – u kojima su vladali red i rad, i mnogi drugi efikasni oblici društvenog života, u kojima je pravednički egalitarizam među običnim ljudima bio raširen, a sveopšti ekonomski napredak evidentan – behu pozitivne utopije. Razumni ljudi su smatrali, i danas smatraju, da ta dva sistema behu negativne utopije. S tim što je nacifašizam bio mnogo negativniji od komunizma.

Isto važi i za pogled na ratne naučno-tehnološke produkte. Posednici tih simbola kataklizme vide ih sa pozitivnim predznakom, jer im oni daju

prednost nad postojećim ili mogućim neprijateljima, a potencijalne žrtve vide ih sa negativnim predznakom.

Takvih čovekovih fascinantnih tekovina, ostvarivih i neostvarivih, na koje jedni ljudi gledaju s jednog stanovišta, drugi sa drugog, ima mnogo. To znači da mnoge utopije imaju, poput Janusa, dva lica. Ipak, kvalifikaciju dobijaju na demokratski način: ako nekoj apartnoj tekovini mnogi znalci i laici pripišu pozitivan predznak, ona će biti (aktuelna, još neostvarena, ili bivša, već ostvarena) utopija, a ako od mnogih znalaca i laika dobije negativan predznak, tretiraće se kao distopija.

Teoretičari ne upotrebljavaju sintagme “distopijska književnost” i “antiutopijska književnost”. Pod pojam “utopijska književnost” podvode se i utopijska, i distopijska i antiutopijska ostvarenja. To nije nelogično, ako se vidi dvostruko, pozitivno i negativno lice utopije u najširem smislu te reči. Primera radi, podsetimo se da među ljudima na ovoj planeti ima podosta zlotvora, ponekad ponegde čak mnogo neljudi, a ipak i za tu sortu upotrebljavamo samo sintagmu “ljudski rod”, a ne i sintagmu “neljudski rod”. Izraz “ljudski rod” obuhvata i ljude i neljude.

Budući da su Herbert Džordž Vels i Gabrijel Kosteljnič najviše domete dosegli u književnom stvaralaštvu, a ovo istraživanje treba da osvetli utopijske aspekte prvenstveno tog stvaralaštva, sintagmu “utopijska književnost” valja malo detaljnije razjasniti.

Najbolje će biti da krenemo od književne fantastike, koja je jedna od atraktivnih i bitnih grana umetničke književnosti uopšte, a u njoj se, u dotičnoj fantastici, i utopija najčešće gnezdi. Postoje, doduše, usrećiteljski (i unesrećiteljski) projekti koji nisu zasnovani na fantastici. Prva velika, u svetu poznata utopija, Platonova “Država”, nije zasnovana na fantastici. Među Velsovim i Kosteljničkim ostvarenjima ima dosta onih, sa elementima utopije, koja nisu zasnovana na fantastici. Dve malopre spomenute, takođe velike, savremene totalitarne utopije, nacifašizam i komunizam, nisu zasnovane na fantastici. Ovakvih primera ima napretek. Ipak, oni ne negiraju činjenicu da je fantastika u mnogim slučajevima jedno od osnovnih obeležja i umetničke književnosti i utopije.

Ovde ćemo dodati napomenu da prostor književne fantastike, odnosno fantastične književnosti, odnosno fantastike u književnosti, čine dva polja: opšta, čista ili klasična fantastika i partikularna, specifična ili naučna fantastika. Druga napomena glasi: prostor utopije takođe čine, u uprošćenoj podeli, dva polja: društveno-politička i naučno-tehnološka utopija.

Opšta, čista, klasična fantastika, koja se u nekim slučajevima naziva i epskom, ili istorijskom fantastikom, spada među najstarije elemente čovekovog stvaralaštva. *Homo sapiens* je najpre maštao o primitivnoj udobnosti i bezbednosti vlastitog tela, potom je ta maštanja srodnicima kazivao, a onda ih – kad je stvorio pismo – u kamen, glinene pločice i druge podloge urezivao i utiskivao. Kad je počeo da se izražava sredstvima verbalne umetnosti, nastala je i rudimentarna književna fantastika. U ta praiskonska vremena nastali su i rudimenti utopije. Društvene, uslovno kazano. (Uslovno, velimo, jer tada društava u današnjem smislu reči nije bilo. Nije, naravno, bilo ni politike, ni nauke, ni tehnologije.)

Opšta, epska, istorijska fantastika, i njoj primerena utopija, postoje, dakle, već milenijumima. Iz veka u vek se, sa uvećavanjem složenosti ljudskih zajednica, međuljudskih odnosa i istorijskih događaja, uvećavala i fantastika, i utopija. Prvi od ova dva bitna pojma ovde će sažeto biti definisan navođenjem zapažanja da se

*ispoljava ne samo u preteranom i neodmerenom hipertrofiranju apstraktnih, vanvremenskih i mističnih elemenata nego i u (većoj ili manjoj) otuđenosti i dehumanizaciji – mehaničkom isključenju svake ljudske osećajnosti, moralnih obzira, estetske, umetničke organizacije i strukturiranosti.*⁴⁶

Tako je “fantastiku”, ili “fantastično”, definisao jedan srpski autor. Objašnjavanje ovog pojma dopunićemo pozivanjem na Cvetana Todorova i, preko njega, na još trojicu proučavalaca istog fenomena.

*Kasteks u knjizi Fantastična priča u Francuskoj piše: “Fantastično je obeleženo žestokim prodorom tajne u okvir stvarnog života.” Luj Vaks u Fantastičnoj umetnosti i književnosti: “Fantastično pripovedanje voli da predstavlja nama slične ljude koji žive u stvarnom svetu kao i mi, a iznenada se nađu u prisustvu neobjašnjivog.” Rože Kajoa u knjizi U srcu fantastičnog: Fantastično je uvek raskid sa priznatim poretkom, prodor neshvatljivog u okrilje nepromenljive zakonitosti svakodnevice.” Kao što vidimo, namerno ili ne, ova tri određenja jedno drugo parafraziraju – uvek je tu “tajna”, “neobjašnjivo”, “neprihvatljivo”, koje se uvlači u “stvarni život” ili “stvarni svet”, ili, pak, u “nepromenljivu zakonitost svakodnevice”.*⁴⁷

Druga od dve odrednice koje su u našem istraživanju momentalno pod lupom, utopija (na ovom mestu, doduše, prisutna samo svojom, može se reći, starijom polovinom, društvenom utopijom), već je, u ranijim celinama tekućeg odeljka, definisana. Neće biti naodmet dodatna opaska da se dugo oslanjala ne samo na imaginaciju utopista nego i na prvobitnu istoriju, filozofiju, teologiju i druge discipline koje danas nazivamo humanističkim naukama.

Naučna fantastika, i u književnosti i van nje, obično se definiše kao disciplina pomoću koje poznavaoци pojedinih domena realnosti – prvenstveno umetnički i naučni stvaraoци – razmatraju uticaj odgovarajućih grana nauke, tehnike i tehnologije na egzistenciju ljudskih jedinki i zajednica. Recimo, Meri Šeli, rodonačelnica naučne fantastike u književnosti, gotski roman “Frankenštajn” napisala je, i (1818. godine) objavila, zahvaljujući poznatim joj dostignućima hemije, biologije i fiziologije. Žil Vern i Herbert Džordž Vels znatno su, na osnovu još brojnijih saznanja, naifilovanih još bujnijom maštom, proširili put koji je autorka prvog naučnofantastičnog romana trasirala.

Darko Suvin je formulisao pregršt refleksija o naučnoj fantastici, a među njima su i ove:

Ne vidim nijedno održivo intrinzično određenje SF bez oslanjanja na kategoriju novuma, da posudim (i malo prilagodim) pojam od najboljeg mogućeg izvora, Ernsta Blocha.⁴⁸ Novum ili spoznajna inovacija totalitarizujuća je pojava ili odnos koji odstupa od stvarnosne norme autora i implicitnog čitaoca. Sad, svaka je pjesnička metafora nesumnjivo novum, a moderna prozna fikcija odabrala je kao svoj bojni poklič nove spoznaje o čovjeku. Međutim, iako postoje duboke srodnosti između valjane SF i pjesništva te inovativne “mimetske” fikcije, novina SF je “totalizirajuća” utoliko što zahtijeva izmjenu cijelog svijeta priče, ili barem njezinih presudno važnih aspekata (i stoga biva sredstvo kojim se čitava priča može analitički pojmiti). U skladu s time, osnovna je napetost u SF ona između čitalaca, koji predstavljaju određen broj tipova Čovjeka našega vremena, i sveobuhvatnoga i barem jednako značajnoga Nepoznatog ili Drugačijeg što ga uvodi novum.⁴⁹

U nastavku iste studije, odnosno njenog poglavlja *SF i novum*, Suvin razrađuje refleksiju koju smo citirali. Kaže, pored ostalog, da je

znanost obuhvatno obzorje SF, njezina “pokretačka i dinamizirajuća motivacija”. Ponovno naglašavam kako to ne znači da je SF “znanstvena fikcija” u doslovnom, priprostom ili popularnom smislu opsjednutosti tehničkim novotarijama plus utopija/distopija.

[...]

Osim toga, novum pojačava i radikalizira ono kretanje preko granice semantičkog polja (zadanog autorovom kulturnom normom) koje uvijek tvori funkcionalni događaj. U “realističkoj” ili “mimetičkoj” fikciji ta je granica ikonička i izomorfna: konkretno kršenje kulturološke norme predstavlja općenito kršenje kulturološke norme, preljub Madame Bovary označuje preljub općenito. U SF, ili barem u presudnim događajima zbog kojih ona jest SF, ona nije ikonička nego alomorfna: općenito kršenje kulturološke norme označeno je kršenjem norme koja nije tek kulturološka, nego ontološka, kroz ontičku promjenu stvarnosti lika/agensa, bilo zbog njegova pomaka u prostoru i/ili vremenu, bilo zato što se mijenja sama stvarnost oko njega. Ne znam to bolje opisati nego da kažem kako je upravo ta novina odgovorna za poseban ontološki učinak i svojstva SF-naracije. Ili možda – jer, za razliku od priča fantasyja ili mitologije, SF ne pretpostavlja neku drugu nadređenu i “stvarniju” stvarnost, nego alternativu na ontološkoj razini autorove iskustvene stvarnosti – treba reći kako je nužan korelat novuma alternativna stvarnost, s drugačijim povijesnim vremenom koje pak odgovara drugačijim međuljudskim odnosima i društvenokulturnim normama što ih naracija ostvaruje.⁵⁰

Uvažavamo Suvinovu tvrdnju da se naučna fantastika ne iscrpljuje u doslovnoj, priprostoj opsjednutosti tehničkim novotarijama, ali smatramo da ipak treba napomenuti kako su se ova književna vrsta, i, u njenim okvirima, razne forme naučno-tehnološke utopije, razvijale naporedo sa razvijanjem matematike, astronomije, fizike, hemije, biologije i drugih nauka koje danas nazivamo egzaktnim, prirodno-matematičkim, tvrdim. Te nauke se u ovom našem pasusu povezuju sa tehnologijom zbog toga što su upravo one čoveka osposobljavale da stvara sve složenije alate, mašine, proizvodne linije – rečju, oruđa koja danas nazivamo tehnološkim sredstvima.

Veoma širok dijapazon domena stvarnosti obuhvata književna vrsta o kojoj razmišljamo. Zoran Živković je, obrazlažući, u uvodu, strukturu svoje *Enciklopedije naučne fantastike*, i upoređujući je sa svetski poznatim ostvarenjem, *The Encyclopedia of Science Fiction*, Pitera Nikolsa, rekao da

ono što predstavlja verovatno najznačajnije preimućstvo Nikolsove knjige u odnosu na našu jeste postojanje takozvanih tematskih i motivskih odrednica. Oslanjajući se na veliku ekipu veoma stručnih saradnika, Nikols je pionirski obradio u istorijskoj perspektivi čak sto sedamdeset pet žanrovskih tema i motiva, što je – prema njegovim vlastitim rečima, s kojima se mi potpuno slažemo – najoriginalniji segment Enciklopedije naučne fantastike.⁵¹

Uvidom u jedno od izdanja pomenute knjige (čitaocima je prezentirana u više navrata, u papirnoj i elektronskoj formi), uverili smo se da naučna fantastika obuhvata veliku većinu fenomena koji čine čovekovu stvarnost: od Adama i Eve, i stranih državljana, do dokolice i izgubljenih svetova. Uostalom, *ništa nije fantastičnije od stvarnosti*. Oduševljava nas ova izvanredna refleksija Dostojevskog. Što se pak Nikolsa tiče, valja napomenuti da on na “kontrolnu listu tema” (“Checklist of Themes”) koje se mogu obraditi u naučnoj fantastici nije stavio jedan od najrasprostranjenijih i najbitnijih fenomena života: ljubav. (Znači li to da se Adam i Eva nisu voleli?)⁵²

Podosta pasusa nanizali smo u nastojanju da obrazložimo vlastitu radnu hipotezu kako se u opštoj fantastici neretko gnezdi društveno-politička utopija, a u naučnoj fantastici naučno-tehnološka utopija. Treba još da odgovorimo na krucijalno, dvodelno pitanje: Koja je razlika između fantastike i utopije, odnosno (drugi deo pitanja), kada fantastiku, opštu ili naučnu, počne da prožima utopija, društveno-politička ili naučno-tehnološka?

Odgovor:

Fantastika je igra čovekove produhovljenosti i imaginativnosti u kojoj može da bude ostvarivih događaja i procesa, ali njena srž leži u neostvarivosti. Ono što se u vanknjiževnoj, pa, iz nje preneseno, i u književnoj realnosti može ostvariti, u sadašnjosti ili u budućnosti, čini perifernu, koloritnu, primamljivu građu fantastike, ali njena suština leži, kako rekosmo, samo u neostvarivim događajima i procesima. Ono što se može ostvariti, nije istinska fantastika.

Utopiju pak čine kako oni događaji i procesi koji se ne mogu ostvariti tako i oni koji se – premda su po definiciji neostvarivi, premda su u početnom stadijumu doista neostvarivi – u krajnjoj konsekvenci ipak mogu ostvariti. U prvom slučaju govorimo o neostvarivoj utopiji, u drugom o ostvarivoj. Već smo rekli:

Mnoge čovekove želje, vizije i aktivnosti – uistinu zaludne, ili samo naizgled neostvarive (a, zapravo, u bližoj ili daljoj budućnosti, nakon promene relevantnih okolnosti, delimično, ili u potpunosti, ostvarive) – proizilaze iz... itd.

Dodajmo činjenicu da je među utopijama od pamtiveka do danas više onih koje su ostvarene nego onih koje nisu ostvarene.

Zašto u mnogim fantastičnim, neostvarivim čovekovim željama, vizijama i aktivnostima vidimo utopiju? U kojim fantastičnim fenomenima ima utopije? Po čemu se još, osim po neostvarivosti i ostvarivosti, majka fantastika i kćerka utopija razlikuju?

Po tome što je puka igra čovekove produhovljenosti i imaginativnosti, fantastika – samim tim što njena suština leži u neostvarivosti – prema sudbini, prvenstveno prema konkretnoj sreći ljudskih jedinki i zajednica, neutralna. Indiferentna, mogli bismo reći. A utopiju čine one čovekove vizije i aktivnosti, dogodovštine i tekovine, kojima on želi da poboljša svoju sudbinu, da ostvari svoju sreću, ili, ako je sreća delimično već ostvarena, da je uveća. U fantastici ima onoliko utopije koliko u njoj ima moći, ili bar nastojanja (smišljenog, eksplicitnog, ili implicitnog, proizašlog iz njene strukture), da utiče na sudbinu, egzistenciju, sreću čoveka i njegovog mikro ili makro sveta.

Ovim smo objasnili razliku između sadržaja, suštine fantastike i utopije.

Sem toga, rekli smo (u prethodnim pasusima) da se utopija gnezdi u fantastici, odnosno da je fantastika majka utopije. Ovde moramo dodati da ta tvrdnja nije opštevažeća, i nije neoboriva. Samo u nekim slučajevima fantastika prethodi utopiji – a neretko je i obrnuto. Pokatkad niko ne može reći da li se u razmišljanju i maštanju vizionara rodila najpre fantastična konstrukcija svakojakih zbivanja, prizora, rezultata, ili je utopija bila primarni pokretač kreatorovih razmišljanja, maštanja, delanja. Ne može se, na primer, reći da li je fantastičan izum glavnog junaka Velsovog romana *Nevidljivi čovek* prethodio njegovoj distopijskoj želji da pomoću nevidljivosti ostvari moć nad ljudima, ili je za supstancom koja će mu omogućiti da postane nevidljiv počeo da traga pod uticajem pomenute destruktivne želje, to jest negativne utopije.

Dakle, kao što se na čuveno, već otrcano, ali bitno pitanje vezano za kokošku i jaje ne može odgovoriti šta je prvo nastalo, tako se, prilično često, ne može reći da li je u nekom fantastično-utopijskom ostvarenju prvi deo polusloženice prethodio drugom, ili je autor (odnosno, ako smo u književnim vodama, njegov junak) najpre bio ponesen utopijskom željom,

a tek onda se prepustio fantaziji koja mu je pružila mogućnost da dotičnu utopiju ostvari.

Na to pitanje se, podvlačimo, prilično često ne može odgovoriti. Na ovom mestu se, međutim, može dati još jedna, drugačija, ali takođe bitna napomena. Ona glasi: Kao što postoje utopije koje nemaju veze sa fantastikom, tako postoji i fantastika bez utopije.

Mi ćemo u nastavku ove studije, u narednim poglavljima, više puta ukazati, kroz konkretne primere u Velsovom i Kosteljničkovom opusu, na razliku između fantastike u kojoj ima i one u kojoj nema utopije, a ovde ćemo se poslužiti ilustracijom sa praga dvosobne kuće zvane fantastika–utopija. Naime, u romanu *Rukopis nađen u Saragosi* (koji je Jan Potocki pisao od 1803. do 1815. godine) – *to je knjiga koja magistralno započinje razdoblje fantastičnog pripovedanja*⁵³ – nema ničeg što bi se moglo podvesti pod pojam uočljive, konzistentne utopije. Tu obimno, složeno ostvarenje čini bezbroj fantastičnih epizoda, ali:

*Teško je u njemu izdvojiti određeni cilj ili poruku koja bi dominirala romanom i davala mu karakter.*⁵⁴

Knjige koje proizilaze iz puke, bezrazložne igre čovekove produhovljenosti i imaginativnosti vrlo su retke. (Legenda kaže da ni Potocki nije svoje najznačajnije delo napisao bez razloga, samo zato što je bio dokon. Naime,

*za vreme duge ženine bolesti čitao joj arapske bajke iz Hiljadu i jedne noći. Kad je knjigu pročitao do kraja, grofici je opet bilo dosadno, pa je tražila novu sličnu lektiru; da bi je razonodio i udovoljio njenoj želji, grof je svakog dana pisao po jedno poglavlje svog romana i uveče ga glasno čitao ženi.*⁵⁵

Proučavaoci života, karaktera i dela Jana Potockog kažu:

*Piščevo oduševljenje orijentalnom egzotikom muslimanskog sveta potiče iz vremena kad je učestvovao u pohodima protiv berberskih gusara na brodovima malteških vitezova. Kasnije će to oduševljenje postati još veće i ta egzotika će poslužiti kao pozadina događajima i avanturama opisanim u Rukopisu nađenom u Saragosi.*⁵⁶)

Različiti su motivi koji umetnike podstiču da stvaraju apartna dela, da ljudima na specifičan način prikazuju opštepoznate i nepoznate im potencijale stvarnosti. Većina autora u umetničkim radionicama snuje i nakupljenu građu kuje radi toga da bi oplemenili, obogatili, duhovno, duševno i karakterno poboljšali ljude, njihov užu i širi svet. A pošto je to po pravilu donkihotska, samo delimično ostvariva, u nekim slučajevima i neostvariva rabota, mnoge tvorevine književnosti uopšte, a naročito fantastične književnosti, sadrže manje ili više utopije. Teško je naći fantastično ostvarenje u kome nema nimalo utopije.

Na ovu činjenicu obično ne obraćaju pažnju ni stručni, ni obični čitaoci. O utopiji govore samo ako je ona u knjizi u koju se zagledavaju veoma, ili bar uočljivo izražena. A utopije, bar malo, ima, ponavljamo, u gotovo svim ostvarenjima književne fantastike. Postoje, rekosmo, usrećiteljski (i unesrećiteljski) projekti koji nisu zasnovani na fantastici, ali se većina utopija ipak gnezdi u fantastici.

Poznavaoci opšteprihvaćene književne terminologije mogu da se – imajući na umu našu konstataciju da se utopistička književnost (ona, dakle, koju pišu utopisti), odnosno utopijska književnost (ona, dakle, koja je prožeta elementima utopije), koreni u dvama domenima: društveno-političkom i naučno-tehnološkom – zapitaju: Zašto se, na beletrističkom polju, u naučnu fantastiku svrstavaju prvenstveno ona ostvarenja koja se naslanjaju, znanjima ili maštanjima autorâ, na matematiku, astronomiju, fiziku, hemiju, biologiju; na egzaktne, prirodno-matematičke, tvrde nauke? Zašto se u naučnu fantastiku retko svrstavaju ostvarenja koja se naslanjaju na humanističke, društvene, meke nauke?

Odgovor bi mogao da glasi:

Zato što su mnogi ljudi uvereni da stvarnost kreiraju, na njenu sadašnjost i budućnost utiču, samo one discipline u kojima se postupci, eksperimenti i rezultati mogu pouzdano utvrđivati, ponavljati, proveravati. A to je moguće samo u egzaktnim naukama. Istorija, filozofija, teologija, sociologija, teorija književnosti... humanističke, društvene, meke nauke osvetljavaju i tumače stvarnost, ali obično *a posteriori*. Stoga je one u vrlo maloj meri kreiraju.⁵⁷

Pripadnicima širokih čitalačkih slojeva atraktivniji su radovi, prevashodno romani, iz domena naučne fantastike, prožeti naučno-tehnološkim utopijama, nego oni koji su prožeti društveno-političkim utopijama, i kao takvi najčešće spadaju u opštu, čistu ili klasičnu fantastiku. Ja, međutim – imajući na umu činjenicu da takozvana tehnička inteligencija gotovo uvek, nakon izvesnog vremena, ostvaruje, i prevazilazi, gotovo sve

naučno-tehnološke vizije i utopije, te da u ovom domenu utopisti nisu tako dragoceni kao potencijalni socijalni reformatori – smatram da su društveno-političke utopije zanimljivije od naučno-tehnoloških.

Herbert Džordž Vels je u mladosti najviše bio posvećen književnom stvaralaštvu, a u zrelo doba života veću pažnju je poklanjao društveno-političkim utopijama.

I Gabrijel Kosteljnič je u mladosti najviše bio posvećen književnom stvaralaštvu, a tokom zrelog doba svog života bavio se prevashodno teološko-društvenim fenomenima.

U rezimeu ovog odeljka valja naglasiti da su mnogobrojne utopije od pamtiveka bile element i umetničkog i diskurzivnog stvaralaštva Umnog-i-Maštovitog Bića. Vremenom, kako se diskurzivno polje usavršavalo, kako je čovekova misaonost sazrevala, kako se uvećavala njegova riznica zapažanja, podataka i znanja o materijalnom i nematerijalnom svetu, za pojedine utopije je onde bivalo sve manje mesta. Ali je zato na umetničkom polju – na kome su najpre dominirali mitovi, potom bajke, na kraju (sve do današnjih dana) individualne fantastične konstrukcije stvaralaca – za raznorazne utopije uvek bilo dovoljno mesta.

Odeljak možemo završiti akcentovanjem konstatacije da je književna fantastika deo umetničke književnosti uopšte, a da je utopijska književnost često (mada ne u svim konkretnim slučajevima, ne sa svim konkretnim ostvarenjima) deo književne fantastike. Odande je utopija mnogo puta plodotvorno delovala na vanknjiževnu realnost. Odande i danas tako deluje.

Osnovne funkcije utopije

Povelik je broj potreba i želja koje jedne ljude motivišu da maštaju o idealnim životnim okolnostima, druge da ih na filozofski, sociološki, politički, scijentistički, religijski, publicistički, umetnički ili neki drugi način sagledavaju i javnosti prezentiraju, treće da se u raznim domenima življenja upuštaju u njihovo ostvarivanje. Sve te potrebe i želje mogu se sintetizovati u osam osnovnih uloga, odnosno funkcija utopije u egzistenciji ljudskog bića.

Usrećivačka funkcija. (Pridev u ovoj sintagmi načinjen je od glagolske imenice “usrećivanje”. Nije pogrešno načiniti ga, ako se utopija personifikuje, i od imenice “usrećiteljka”. U tom slučaju sinonim sintagme

sa početka pasusa glasi: “usrećiteljska funkcija”.) Ova bi se uloga utopije mogla nazvati majkom svih njenih uloga. Jer ne postoji utopija koja nije “dužna” da uži, širi ili najširi krug ljudi usrećuje. Istina je da ovu svoju “obavezu” utopija retko izvršava, da je u potpunosti i trajno nikad ne izvršava, ali prvenstveni cilj ove tipologije je ukazivanje na vrste funkcija utopije, a merenje stepena ostvarivanja tih funkcija nije u prvom planu.

Besmrtnička funkcija. Srodna je prethodnoj, i fascinantnija od nje, ali se u ovom redosledu obrela na drugom mestu zbog toga što nije tako raširena kao usrećivačka funkcija. Naime, vrhunska čovekova sreća je večni život u rajskom blaženstvu. Ali tom srećom nisu zaokupljeni svi ljudi, već samo vernici. Tačnije rečeno, privrženici onih religija u kojima su raj i večni život nakon fizičke smrti najbitniji činoci. Sreću na zemlji žele svi, a večno rajsko blaženstvo steći će samo oni koji ga budu zaslužili, govore Bogu verni. S druge strane, ateisti večno rajsko blaženstvo smatraju neostvarivom utopijom.

Korektivna funkcija. Može se nazvati i kritičkom, poboljšavačkom, uzorničkom, idealizatorskom funkcijom. Vekovima su, naime, utopisti – opisujući ljudske zajednice koje su postojale samo u njihovim vizijama, a u realnosti je tek trebalo da budu (ili su u prošlosti, u neko zlatno doba, bile) formirane, koje bi u mnogim aspektima bile (ili nekad, u srećna vremena, bejahu) bolje od postojećih – svojim savremenima davali na znanje kako bi trebalo da izgledaju ljudske zajednice, odnosno životne okolnosti, kad bi oni, utopisti, i drugi razumni, dobronamerni ljudi, uspeali da ih učine idealnim.

Kritičko sagledavanje nesavršene realnosti pomoću opisanih ideala beše jedna od glavnih preokupacija i samog Tomasa Mora, najpoznatijeg među tvorcima moderne utopijske paradigme. On je upoređivao svoju zamišljenu *Utopiju* i realno englesko društvo, u kome je živeo, i zaključio da u tvorevini njegovog idealizma

ima mnogo stvari koje bi želeo da vidi u svom društvu, ali se ne može nadati da će one biti prihvaćene. Iz toga se jasno vidi da idealna država nije za Mora, kao ni za Platona, futuristički, već hipotetički ideal, oblikovna moć, a ne cilj delanja. Za Mora, kao i za Platona, Utopija je neka vrsta modela pravednosti i zdravog razuma, koji, pošto se jednom nastani u svesti, rasvetljava svoja merila i vrednosti. To ne vodi želji da se Evropa šesnaestog veka uništi i zameni Utopijom, već omogućuje da se ona

*jasnije sagleda i da se u njoj bolje dela. Kao što je u svojoj Utopiji rekao H. Dž. Vels – ući u nju povremeno, dobra je disciplina.*⁵⁸

Inovativna funkcija. Možemo je nazvati i anticipativnom funkcijom. Aktuelna je onda kad utopisti svojim istomišljenicima, i oponentima, oslikavaju ne samo tekovine, društveno-političke ili naučno-tehnološke, koje su mnogim ljudima već poznate, nego i tekovine o kojima predstavu imaju tek retki pojedinci, ili isključivo oni: sanjari, prožeti potrebom da menjaju uže, šire ili najšire okruženje. Pošto su u društveno-političkom domenu gotovo svi fenomeni odavno poznati, utopijskih inovacija, odnosno anticipacija, mnogo više ima u naučno-tehnološkim oblastima. Svakojaka čudesa, koja su rezultat razvoja egzaktnih nauka i modernih tehnologija – od podmornica, preko televizije, do boravka ljudi na kosmičkim stanicama – postojala su najpre u naučnofantastičnoj književnosti sa utopijskim primesama, da bi danas bila deo čovekove svakodnevice.

Gnoseološka funkcija. Može se nazvati i edukativnom. Dolazi do izražaja u filozofskim, sociološkim, beletrističkim i inim tvorevinama natprosečno obrazovanih i maštovitih utopista, i u aktivnostima najzanesenijih među njima. Mnogo šta se može naučiti iz stvaralaštva i ponašanja idealizatora, iz njihovih dometa, uspeha i promašaja.

Ideološka funkcija. Svaki utopist želje i vizije što mu ne daju mira ovaploćuje u tvorevini koju je projektovao, koju eventualno pokušava da ostvari i dodatnim aktivnostima. Utopist je – kao, uostalom, i svaki drugi čovek razvijene duhovnosti i duševnosti – prožet nekim konglomeratom ideja. Tom svojom ideologijom, odnosno ideologijom društvenog sloja kome pripada, on boji utopiju koju stvara. S druge strane, subjekti javnosti, obično šarolike, sačinjene od znalaca i laika, njegovo ostvarenje primaju, analiziraju, tumače, procenjuju. Prihvataju ga ili odbacuju. Ovo zavisi, pored ostalog, i od toga da li se njihova ideologija poklapa s ideologijom utopiste ili ne.

Eskapistička funkcija. U delimično ili potpuno ostvarenim vanknjiževnim utopijama označava realno, privremeno ili trajno bekstvo pojedinih ljudi iz sveta u kome su živeli, ili u kome još žive, a kojim nisu zadovoljni, u svet o kome su dotle sanjali. Eskapistička funkcija književnih utopija označava fiktivno bekstvo pojedinih ljudi iz sveta kojim nisu

zadovoljni u svet kojim bi, da postoji izvan mašte pisaca i čitalaca, bili zadovoljni. Stoga se ova funkcija može nazvati i utešiteljskom.

Distraktivna funkcija. Mnogi ljubitelji književne fantastike, naučne (ili pseudonaučne) fantastike kao njene najatraktivnije grane, utopijske književnosti kao njene najrelevantnije grane, ne veruju, ili samo donekle veruju u priče protagonista pomenutih žanrova, ali književnofantastična, naučnofantastična i utopijska ostvarenja ipak sa zanimanjem i uživanjem čitaju. Tako ih čitaju zato što ih ta ostvarenja zabavljaju.

ENDNOTE

-
- ¹ Petar Milosavljević, *Metodologija proučavanja književnosti*, Književna zajednica Novog Sada, 1985, str. 31.
 - ² Isto, str. 11.
 - ³ Roman Ingarden, *O saznavanju književnog umetničkog dela*, prev. Branimir Živojinović, Srpska književna zadruga, Beograd, 1971, str. 5.
 - ⁴ Ernst Bloch, *Princip nada* – prvi svezak, prev. Hrvoje Šarinić, “Naprijed”, Zagreb, 1981, str. 26.
 - ⁵ Žan Servije, *Istorija utopije*, prev. Vera Pavlović, “Clio”, Beograd, 2005, str. 15.
 - ⁶ H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, volume I, “Faber and Faber”, London, 1984, p. 27. (Radni, tzv. filološki prevod Vladimir Kirda Bolhorves.)
(Ovde napominjem da su sve citirane celine iz knjiga na engleskom, ukrajinskom i rusinskom jeziku, ako u endnotama ne stoje imena oficijelnih, verifikovanih prevodilaca, unesena u dotične knjige, rezultat mog radnog, tj. filološkog prevoda. Mislim da nema potrebe da ovu napomenu bezbroj puta ponavljam, pa sebe kao prevodioca ubuduće u endnote neću unositi.)
 - ⁷ Dr Gligorije Zaječaranović, *Osnovi metodologije nauke*, “Naučna knjiga”, Beograd, 1977, str. 27.
 - ⁸ Isto, str. 28–32.
 - ⁹ Dr Bogdan Šešić, *Osnovi metodologije društvenih nauka*, “Naučna knjiga”, Beograd, 1982, str. 128.
 - ¹⁰ Isto, str. 130.
 - ¹¹ Isto, str. 133.
 - ¹² Isto, str. 148.

-
- ¹³ Dr Gligorije Zaječaranović, nav. delo, str. 57.
- ¹⁴ Dr Bogdan Šešić, nav. delo, str. 112–115.
- ¹⁵ Isto, str. 160.
- ¹⁶ Cvetan Todorov, *Uvod u fantastičnu književnost*, prev. Aleksandra Mančić-Milić, “Rad”, Beograd, 1987, str. 8–11.
- ¹⁷ Rene Velek i Ostin Voren, *Teorija književnosti*, prev. Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević, “Nolit”, Beograd, 1965, str. 90.
- ¹⁸ Isto, str. 161.
- ¹⁹ Petar Milosavljević, nav. delo, str. 119–121.
- ²⁰ Isto, str. 121.
- ²¹ Isto, str. 122–124.
- ²² Dr Rasim Muminović, *Filozofija Ernsta Blocha*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973, str. 162.
- ²³ Zorica Đergović-Joksimović, *Utopija – alternativna istorija*, “Geopoetika”, Beograd, 2009, str. 14.
- ²⁴ Darko Suvin, *Metamorfoze znanstvene fantastike*, “Profil”, Zagreb, 2010, str. 81.
- ²⁵ Isto, str. 94.
- ²⁶ Isto, str. 94.
- ²⁷ Isto, str. 109.
- ²⁸ Isto, str. 95.
- ²⁹ Radomir D. Lukić i Miroslav Pečujlić, glavni urednici, *Sociološki leksikon*, “Savremena administracija”, Beograd, 1982; Trivo Inđić, odrednica “utopija”, str. 722.
- ³⁰ Marie Louise Berneri, *Journey Through Utopia*, “Freedom Press”, London, 1987, p. 259.
- ³¹ Bertrand Russel, *Mudrost Zapada*, prev. Marija i Ivan Salečić, “Mladost”, Zagreb, 1970, str. 66.
- ³² H. Dž. Vels, *Kips – istorija prostodušna čoveka*, prev. Svetislav Marić, “Matica srpska”, Novi Sad, 1966, str. 230.
- ³³ Dragiša Živković, glavni i odgovorni urednik, *Rečnik književnih termina*, “Nolit”, Beograd, 1985; Dušan Puhalo, odrednica “utopijski roman”, str. 858.
- ³⁴ *Sociološki leksikon*; glavni urednici Radomir D. Lukić i Miroslav Pečujlić; Trivo Inđić, odrednica “utopija”, str. 722.
- ³⁵ Isto; Trivo Inđić, odrednica „utopizam“, str. 723.
- ³⁶ *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga šesta, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1976, str. 622.
- ³⁷ Isto, str. 622.
- ³⁸ Isto, str. 622.
- ³⁹ Isto, str. 622.
- ⁴⁰ Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, prev. Branimir Živojinović, “Nolit”, Beograd, 1978, str. 40.

-
- ⁴¹ *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga četvrta, str. 337; Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, “Prosveta”, Beograd, 1966, str. 236.
- ⁴² *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga prva, str. 128; Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, str. 51.
- ⁴³ *Sociološki leksikon*; glavni redaktori Radomir D. Lukić i Miroslav Pečujlić; Trivo Indić, odrednica “utopija”, str. 722.
- ⁴⁴ Na primer, posetioci veb-sajta <http://bs.wikipedia.org/wiki/Distopija> mogu pročitati: *Distopija je fikciono društvo koje predstavlja antitezu utopije. Karakteriše ga ugnjetavajuća društvena kontrola, kao kod autoritarnih ili totalitarnih režima. U akademskim krugovima se razlikuju anti-utopija i distopija. Kao u romanu George Orwela 1984, ili romanu Aldousa Huxleya Vrli novi svet (Brave New World), distopija nema namjeru biti dobra, dok se anti-utopija predstavlja kao utopija, ili je planirana kao takva, ali je iz nekog razloga utopijski svijet uništen ili iskrivljen.* (Sajt posećen 13. 12. 2014.) Ovo tumačenje razlike između distopije i antiutopije smatramo faličnim. Ono potvrđuje mišljenje serioznih istraživača da se na “Vikipediji” mogu naći zanimljiva zapažanja, ali se takvi sajtovi ipak ne mogu smatrati pouzdanim izvorima naučnih refleksija i fakata.
- ⁴⁵ Žan Servije, nav. delo, str. 123.
- ⁴⁶ Dragiša Živković, nav. delo; Miloš I. Bandić, odrednica “fantastika”, str. 201.
- ⁴⁷ Cvetan Todorov, nav. delo, str. 30–31.
- ⁴⁸ Suvinova fusnota, str. 112. u nav. delu: *Posebno: Ernst Bloch, Das Prinzip Hoffnung i Experimentum Mundi (Frankfurt, 1976)*.
- ⁴⁹ Darko Suvin, nav. delo, str. 112.
- ⁵⁰ Isto, str. 116–121.
- ⁵¹ Zoran Živković, *Enciklopedija naučne fantastike*, tom 1, “Prosveta”, Beograd, 1990, str. 9.
- ⁵² John Clute and Peter Nicholls, *The Encyclopedia of Science Fiction*, “St. Martin Press”, New York, 1995. (Mi smo ovo izdanje našli, u PDF-u, na sajtu <http://www.sf-encyclopedia.com>. Sajt posećen 16. marta 2014.)
- ⁵³ Cvetan Todorov, nav. delo, str. 31.
- ⁵⁴ Jan Potocki, *Rukopis nađen u Saragosi*, tom I-II, prev. Stojan Subotin, Srpska književna zadruga, Beograd, 1988. Citat je uzet iz Subotinovog *Predgovora*, str. XXV.
- ⁵⁵ Isto, str. XIX.
- ⁵⁶ Isto, str. XVI.

-
- ⁵⁷ Mnogi analitičari čak ni ekonomiji – koja je delimično društvena, delimično egzaktna nauka – ne pripisuju moć da utiče na stvarnost. Posprdno (možda i opravdano) govore: Šta je ona u stanju da čini, kad ni najznamenitiji njeni protagonisti, toliki dobitnici Nobelove nagrade za ekonomiju, nisu, 2008. godine, videli dalje od nosa, nisu, do poslednjeg trenutka, bili u stanju svetu da kažu da će ga zahvatiti velika finansijska, odnosno, šire uzevši, ekonomska kriza!
- ⁵⁸ Nortrop Fraj, *Vrste književnih utopija*, prev. Slavica Miletić, u časopisu *Književna kritika*, Beograd, mart–april 1985, str. 21–38. Citirane rečenice su na str. 29.

II

SPEKTAR UTOPIJSKIH IDEJA I PODUHVATA

Faktori nastajanja, postojanja i nestajanja utopija

Gledano sa stanovišta najbitnijih ciljeva, događaja i procesa koji su u ljudskim zajednicama već ostvareni, koji se upravo ostvaruju, ili tek treba da budu ostvareni, čovekov život protiče u okolnostima što se formiraju pod uticajem triju faktora na koje Najumnije-Najosećajnije-Najmaštovitije Biće ne može presudno da utiče, i sedam faktora koji su plod njegovih potreba, želja, interesa, te stvaralačkih i nestvaralačkih aktivnosti. Tri faktora na koje ljudsko biće ne može presudno da utiče su vreme, prostor i ustrojstvo prirode, odnosno, najšire uzevši, univerzuma, a sedam najbitnijih faktora života koji proizilaze iz čovekovih svojstava su njegova društvena, ekonomska, naučna, tehnološka, umetnička, religijska i distraktivna delatnost.

Ovih deset faktora utiču ne samo na egzistenciju Najrelevantnijeg-na-Zemlji već i na formiranje svakojakih varijanti fenomena za koji smo na početku ove studije rekli da je u životu onih kojima i sami pripadamo prisutniji, delotvorniji, bitniji nego što su mnogi naši srodnici toga svesni. Navedeni krucijalni faktori će, dakle, strukturirati i klasifikaciju, odnosno tipologiju utopija, nisku koja će činiti naredni odeljak ovog poglavlja. (Tipologije se, kao specifični oblici klasifikacija, *od ostalih klasifikacija razlikuju po tome što se zasnivaju na istovremenoj upotrebi većeg broja kriterijuma.*¹⁾

Premda je segmentirano u skladu s tih deset dominantnih faktora čovekovog života, koji su ujedno i bitni faktori stvaranja utopija, predstojeće razvrstavanje ipak nije savršeno. Jer nema mnogo utopija koje

su strukturno homogene. Znatno je više onih koje su hibridne, te se neretko prilikom klasifikovanja mogu staviti u nekoliko grupa. No najuočljivija obeležja svake od tih utopija pomoći će nam da ih relativno lako razvrstamo.

Pre nego što to učinimo, valja napomenuti da postoje eksplicitne i implicitne idealizatorske tvorevine. Mogli bismo ih još nazvati hotimično i nehوتيčno formiranim utopijama. Shodno tome, postoje hotimični i nehوتيčni utopisti. U prvu kategoriju spadaju projektanti boljeg sveta koji su svesni da maštaju o poduhvatu suočenom s velikim, osrednjim, malim ili nikakvim šansama da bude ostvaren, a u drugu kategoriju spadaju idealizatori koji sebe ne smatraju iluzionistima, jer su uvereni da je ostvarivanje sveta koji su u imaginaciji začeli, u intelektu dogradili, neminovno.

Konkretizujući izloženu postavku, reći ćemo da je Herbert Džordž Vels mnoge svoje tvorevine, beletrističke i nebeletrističke, zasnivao na fantazijama, ostvarivim, delimično ostvarivim i neostvarivim, te možemo da ga nazovemo hotimičnim utopistom, a Gabrijel Kosteljničnik je mnoge svoje tvorevine, beletrističke i nebeletrističke, zasnivao na teološkim temeljima, ne smatrajući ih utopijskim, te je bio, sa ateističkog stanovišta gledano, nehوتيčan utopist. (O ateističkom pogledu na relaciju religija – utopija nešto više ćemo reći malo kasnije.)

Ako nam je stepen opštosti naredni kriterijum za razvrstavanje fikcijskih i nefikcijskih projekata izmaštanih, i razmišljanjem dograđenih, sa željom da promene čoveka i njegov svet, ti projekti mogu se posmatrati na tri nivoa klasifikacije, odnosno (ako se u takvom postupku istovremeno upotrebljava veći broj kriterijuma – a mi to ovde činimo) na tri nivoa tipologije. Prvi je najopštiji, makronivo, drugi je znatno konkretniji, mezonivo, treći je najdetaljniji, mikronivo.

Na svakom od ovih nivoa moguće je razlikovati po pet vrsta faktora bitnih za diferenciranje, odnosno definisanje konkretnih utopija. To su: intencionalni, strukturalni, temporalni, lokacijski i realizacijski faktori.

Intencionalni faktori sačinjeni su od namera koje utopiste motivišu da idealizatorske projekte formiraju, eventualno i da pokušaju da ih van svoje imaginativne i diskurzivne nutrine oživotvore. Jedni vizionari to čine da bi poboljšali makro, mezo ili mikro svet, drugi da bi sebe i druge ljude, naročito one koji veruju u istog boga, uverili da će, kad bude došlo vreme za to, uživati u rajskoj večnosti, treći da bi kritikom i korekcijom postojećeg sveta formirali novi svet, četvrti da bi eksplicirali svoje anticipacije i inovacije, peti da bi bližnjima, i daljima, ponudili znanja koja,

čini im se, samo oni poseduju, šesti da bi širili svoju ideologiju, sedmi da bi ljudima pružili fiktivnu ili realnu mogućnost da iz sveta kojim nisu zadovoljni pobegnu u bolji svet, osmi da bi srodnike iz uže ili šire okoline zabavili. Postoje, naravno, i druge intencije, namere koje utopiste motivišu da idealizatorske projekte formiraju, ali mi smo naveli one koje smatramo najvažnijim.

Strukturalne faktore čine elementi sadržaja utopija. A u toj ravni razlikujemo dva glavna domena: društveno-političko-ekonomski i naučno-tehničko-tehnološki. Mnoge utopije sačinjene su i od jednih i od drugih tekovina, ali u tipologijama naziv svakoj utopiji daju ona obeležja koja su u njoj dominantna.

Treći, temporalni faktori su zasnovani, razume se, na vremenu kao glavnoj odrednici. Pa razlikujemo retrogradne utopije, koje idealizuju neke odsečke prošlosti, tekuće utopije, koje se odvijaju u sadašnjosti, i buduće, proročke utopije. I jedne, i druge i treće mogu da nastaju sporo, ubrzano i veoma brzo. (Setimo se, na primer, brzine razgorevanja nekih revolucija.) I jedne, i druge i treće utopije mogu biti kratkotrajne, srednjotrajne ili dugotrajne. Retrogradne još mogu da budu viđene u veoma davnoj, prilično davnoj ili nedavnoj prošlosti, a proročke mogu da budu viđene u bliskoj, prilično dalekoj i veoma dalekoj budućnosti. Sa temporalnog stanovišta gledano, postoje i eternalne utopije. Takva je – doduše, samo u klasifikaciji ateista – religijska utopija. (Vernici religiju ne smatraju utopijom. Bog je za njih neoboriva istina, on je večan, a bogobojažljivi ljudi će večno uživati u raju. O tome ćemo više govoriti u narednom odeljku ovog poglavlja.) Znamo i za prizemne eternalne utopije. One kojima se priklanjaju i teisti i ateisti. To su, preciznije da kažemo, svezremene utopije. Jer nisu bukvalno večne, ali ih ima u svim periodima čovekovog postojanja. (O najstarijoj među svezremenim utopijama, koju smo nazvali elementarnom, nagonskom, dembelijskom, takođe će biti više reči u narednom odeljku.)

Lokacijski faktori su zasnovani na prostoru kao glavnoj odrednici nekih utopija. Pa razlikujemo, u najgrubljoj podeli, globalne, regionalne i lokalne poboljšavačke naplavine. Ima među njima pokretnih, a ima i nepokretnih, vezanih za jedno tlo. Ima i onih koje su jezgrom vezane za jedno tlo, kao za sidrište, ali se, usled svojstvenog im prozelitizma, šire, ili bar nastoje da se šire. U prostoru, ako su samo lokacijske, i u vremenu, ako su i temporalne.

Pete, realizacijske faktore određuju modusi ostvarivanja utopija. Tih modusa ima, dabome, bezbroj. Određuju ih i želje utopista, i njihove karakterne osobine, i okolnosti u kojima deluju. Recimo, revolucionarne

utopije obično se ostvaruju nasilno, reformističke se ostvaruju bez (naglog, vidljivog) nasilja. Ove faktore ćemo malo detaljnije razmotriti.

Mogućnost ostvarivanja poboljšavačkih poduhvata zavisi, pored ostalog, i od stepena njihove fantastičnosti. Sa tog stanovišta gledano, utopije se međusobno razlikuju po tome da li su izrazito fantastične, delimično fantastične ili nefantastične. (Na primer, socijalizam, koja je u nekim regionima sveta već bio ostvaren, u nekima se i sada ostvaruje, u nekima će verovatno tek biti ostvaren, spada u kategoriju nefantastičnih društveno-političko-ekonomskih utopija. Među njegovim herojima ima mnogo idealista, čak fantasta, ali maštanja tih vizionara ne treba brkati sa fantastikom kao fenomenom koji se definiše kao paralelna, najčešće neostvariva stvarnost.)

Nije uvek lako, a ponekad je čak vrlo teško, unapred, u vreme rađanja ideje o idealnoj društvenoj zajednici, ili čudesnoj (možda čudovišnoj) naučno-tehničko-tehnološkoj tekovini, reći da li je dotična utopija ostvariva u potpunosti, delimično ostvariva ili neostvariva. Obično utopisti veruju u ostvarivost vlastitih projekata, a analitičari iz njihove okoline, kompetentni i nekompetentni, češće su skeptični nego optimizmom prožeti.

Potrudimo li se da što objektivnije i što svestranije sagledamo okolnosti u kojima se utopije ostvaruju, videćemo sledeće činjenice:

Ako postoje i načelni, teorijski, logični, i konkretni, praktični, imanentni uslovi za ostvarenje neke utopije, ona će, kad se ti uslovi budu ispunili, odnosno složili u odgovarajuću konstelaciju, biti ostvarena. Čovečanstvo u naše vreme zna za bezbroj svojih tekovina koje su pre stotinak godina bile utopije, pre nekoliko vekova iščašene fantazije, pre par milinijuma smešne ludorije maštovitih zanesenjaka – jer ljudi nisu posedovali znanja i sredstva za oživotvorenje tih maštarija – a danas su one uobičajeni, takoreći banalni segmenti naše svakodnevice. Kako bi ljudi pre nekoliko vekova gledali na maštare koji bi im rekli da će se kroz nekoliko stotina godina u bilo kom regionu planete moći videti to što se upravo dešava tu, u njihovom miljeu? Kikotali bi se. A danas je televizija trivijalnost. Kako bi sinovi svoje epohe gledali na vidovnjake koji bi im govorili da će kroz nekoliko stotina godina čovek moći (bez orijentalnog letećeg ćilima) u istom danu da se, brzinom većom od brzine zvuka, prebaci s jednog na drugi kraj Zemlje? Kikotali bi se. A danas su mlazni avioni trivijalnost.

Takvih ilustracija ima sijaset.

Neretko postoje kako načelni, teorijski, logični, tako i konkretni, praktični, imanentni uslovi za ostvarenje neke utopije, a ona se ipak ne ostvaruje, niti će se, po svoji prilici, ikad ostvariti. Uzmimo za primer večni mir među narodima. Zar milijarde normalnih ljudi ne čeznu za njegovim oživotvorenjem? A zar nije izvesno da će do kraja sveta i veka međuljudski konflikti – i oni najpogubniji, oružani, i oni malo podnošljiviji, bez jezivih stradanja – postojati? Ljudska subjektivnost, animalnost, kratkovidost, egocentričnost, pohlepnost... ne dopuštaju ostvarenje ni blagotvorne utopije zvane večni mir među narodima ni mnogih drugih utopija o kojima sanja velika većina čovečanstva. O materijalnom blagostanju ne samo veštih, samoživih, beskrupuloznih profilerskih pljačkaša nego svih čestitih i marljivih građana, o njihovim lagodnim letovanjima u lepim predelima, ili o jednom nacionalno neutralnom, za učenje jednostavnom jeziku kao sredstvu sporazumevanja svih iole obrazovanih individua i naroda na planeti, ili o ekološkoj čistoća tla, vazduha, reka, jezera, mora i okeana, sanjaju milijarde razumnih ljudi – znajući da im se snovi nikad neće ostvariti.

Takvih ilustracija ima sijaset.

Treću grupu, gledano sa stanovišta ovaploćenja, čine utopije koje ni načelno, ni teorijski, ni logično ne mogu da budu ostvarene. Recimo, putovanje i sletanje na Sunce, zasnivanje čovekovog života na udaljenim planetama Sunčevog sistema, ili čak van njega...

Stepen ostvarivosti, odnosno neostvarivosti, nekih utopija vidljiv je na prvi pogled, kod drugih se odgovor na tu vrstu pitanja teže daje.

Ako mnogi ljudi, naročito kompetentni fahmani, u dotičnoj utopiji vide potencijale koji se mogu realizovati, ona će se smatrati potpuno, ili bar delimično ostvarivom. U društvenom domenu će ti potencijali verovatno biti realizovani kad se bude promenila konstelacija dotične organizovane ljudske zajednice, a u naučno-tehničko-tehnološkom domenu kad se bude dostigao stepen naučnog, tehničkog i tehnološkog razvitka potreban da bi se mogle u celosti ili delimično ostvariti tekovine koje su utopisti izmaštali i mozganjem dogradili.

Posmatramo li ostvarive utopije u dijahroniji, možemo uočiti jednu, dve ili tri etape. Prvi period u životu tih projekata je vreme između rađanja u imaginaciji i misaonoj sferi utopiste, i početka realizacije. Drugi period obuhvata realizaciju, i egzistenciju utopije u realizovanom obliku. U trećem periodu događa se propast dotične utopije, ili njeno prevazilaženje srodnom utopijom, usklađenom s novim okolnostima.

Utopije koje većina ljudi smatra neostvarivim zasnovane su na čistoj, ekstremnoj fantastici, bez konkretne veze s postojećom realnošću užeg ili šireg čovekovog okruženja. Herbert Džordž Vels, na primer, u “Ratu svetova” beletristički prikazuje dolazak Marsovaca na Zemlju i njihov pokušaj da postanu gospodari naše planete. Velsovi opisi su, sa naučno-tehničko-tehnološkog stanovišta gledano, već u vreme objavljivanja pomenutog romana bili neutemeljeni, neverovatni i smešni, a danas su svakom ozbiljnom čitaocu još smešniji. Stoga je distraktivna, zabavna funkcija najjače obeležje “Rata svetova”.² Kao i mnogih drugih, sličnih tvorevina kreatorâ fantastične i fantastično-utopijske književnosti.

Postojanje neostvarivih utopija odvija se, sa stanovišta potencijalne realizacije gledano, u jednom ili u dva perioda.

Ako je od početka i samom autoru i drugim ljudima jasno da je dotična utopija sasvim iščašena izmišljotina, ta će ideja postojati – dok ljude bude zanimala – samo u jednom periodu, kao šašava, poučna ili zabavna, ali, u svakom slučaju, neostvariva ujdurma.

U neke utopijske ideje izvesno vreme veruju makar autori, i retki njihovi mentalni srodnici. Takve utopije žive, dakle, u periodu diskutabilnog verovanja. Drugi, period razuveravanja, nastaje kad i ti utopisti, najiščašeniji, počnu da shvataju da su u zabludi, da je iluzornost njihovih maštarija evidentna.

Među kriterijumima za razvrstavanje utopija vidimo i radikalnost (društveno-političko-ekonomskih i/ili naučno-tehničko-tehnoloških) promena koje su ti projekti u stanju da u užem, širem ili najširem, planetarnom miljeu prouzrokuju. To znači da razlikujemo izrazito radikalne, prilično radikalne i tek donekle radikalne utopije.

Zacelo bi se u formiranju ove tipologije mogli primeniti još neki kriterijumi, ali ove koje smo naveli smatramo najbitnijim.

Zaokružujući posmatranje fantastične i fantastično-utopijske literature, mislimo da treba konstatovati da su poboljšavačke kreacije zasnovane na naučno-tehničko-tehnološkim idejama mnogim ljubiteljima tog žanra, ili (ako ćemo da opravdano, scijentistički cepidlačimo) tih dvaju žanrova, atraktivnije od drugih vrsta utopija. No budući da se inovacije u naučnim, tehničkim i tehnološkim oblastima u većini slučajeva ostvaruju i bez oslanjanja na književne vizije utopista, i budući da društveno-političko-ekonomske reforme i revolucije život mnogih subjekata nacija i država takođe radikalno menjaju, potonjim (društveno-političko-ekonomskim) idejama ćemo, naročito u osvetljavanju Velsovog stvaralaštva, posvećivati znatnu pažnju. Stoga već ovde treba napomenuti da ćemo – u još jednoj

gruboj podeli – razlikovati predmarksističke i marksističke društveno-političko-ekonomske utopije. Začetnik prvih beše Platon, i njih su, tokom vekova, stvarali, u različitim sredinama i okolnostima, različiti autori, a začetnik drugih beše, naravno, Marks.

Na završetku ovog odeljka ćemo – odgovarajući na bitno pitanje: Koje su utopije najrelevantnije, najdragocenije, u svakoj epohi, u svakom domenu čovekove realnosti (pa i u njegovom književnom stvaralaštvu) najkorisnije? – dopuniti generalnu hipotezu ove studije.

Podsetimo se da smo prva dva njena segmenta postavili u prethodnom poglavlju, i da su oni, objedinjeni, glasili:

Utopija je u čovekovom životu prisutnija, delotvornija, bitnija nego što su mnogi ljudi toga svesni, a ova činjenica je naročito važna kod stvaralaca, budući da u delu, neretko i u delanju, gotovo svakog izuzetnog čoveka ima manje ili više utopije.

Dopuna generalne hipoteze glasi:

Najrelevantnije, najdragocenije, u svakoj epohi, u svakom domenu čovekove realnosti (pa i u njegovom književnom stvaralaštvu) najkorisnije utopije su one koje poboljšavaju ljude, i pružaju im ne samo mogućnost da sagledavaju drugačije, bolje svetove nego i mogućnost – veliku, osrednju ili bar malu – da neke od tih svetova i ostvare.

Kad budemo stigli u završnicu ove studije, još jednom ćemo baciti pogled na njenu generalnu hipotezu, i razmotriti da li je ta pretpostavka našim istraživanjem potvrđena ili opovrgnuta.

Sada ćemo, zagledani u nisku reprezentativnih idealizatorskih projekata koja je pred nama, reći da u njoj neće biti favorizovano nijedno klasifikacijsko načelo. Jer je nemoguće formirati jednoobrazan redosled. Imaćemo na umu i značaj pojedinih utopija za manje ili veće ljudske zajednice, i stepen njihove opštosti, i srodnost problema koji uz pomoć poboljšavačkih projekata treba da se rešavaju, i hotimičnost, odnosno nehotičnost u stvaranju promriteljskih vizija, i stepen opštosti, i učestalost pojavljivanja utopija, i njihovu rasprostranjenost, i stepen fantastičnosti, i stepen ostvarivosti, i stepen radikalnosti, i još neka njihova obeležja. Smatramo da je važnije uočiti i osvetliti sve pažnje vredne utopije nego rangirati ih jednoobrazno, po ovom ili onom ključu.

Niska konkretnih utopija

Elementarne, instinktivne ili nagonske. Ovaploćene su u najosnovnijim potrebama ljudi, i u njihovim sposobnostima da se, uz pomoć nasleđenih i stečenih svojstava, održavaju u životu. Ako ih posmatramo sa sadržajnog, temporalnog i lokacijskog stanovišta, vidimo da su najstarije, najdugotrajnije (vreme njihovog postojanja poklapa se sa vremenom postojanja ljudskog roda) i najrasprostranjenije u kategoriji društvenih utopija. (Izraz “društveno-političkih utopija” ovde smo izbegli zbog toga što u vreme prvotnih utopija ove vrste politika nije postojala. A društveni odnosi su bili tek u rudimentarnim oblicima.) Neki autori ove proste, gotovo animalne žudnje nazivaju i dembelijskim utopijama. Možda taj naziv miriše na humoristično-satiričnu dosetku, ali je činjenica da su ljudi u pradavna vremena najpre maštali o zadovoljavanju elementarnih potreba, i elementarne bezbednosti, vlastitog tela. Nagonske utopije su, dakle, stvorili oni koji behu dugo ili često izloženi udarcima prirode, kao što su glad, žeđ, klimatski ekstremi, divlje zveri, otrovni gmizavci i insekti, poplave, gromovi, požari i druge prirodne nepogode.

Instinktivne, dembelijske, elementarno-egzistencijalne utopije aktuelne su i danas. Ne samo na najnižem, najjednostavnijem, lokalnom nivou nego i na višem, složenijem, državnom. Znamo, na primer, da je tokom završetka dvadesetog i početka dvadeset prvog veka trajao (ponegde još traje) san naroda osiromašenih istočnoevropskih zemalja da postanu deo ekonomski bogate Evropske unije. Politički analitičari ponavljaju refleksiju da svi ti narodi na EU gledaju kao na Dembeliju, koja će im dodeljivati povoljne, a povremeno i bespovratne kredite.

* * *

Društveno-političko-ekonomske utopije. Svojevrsan su, “sofistikovan” nastavak elementarnih, nagonskih utopija. I te “sofistikovane” su zasnovane na zadovoljavanju čovekovih najizraženijih, prvenstveno materijalističkih potreba, a na drugom mestu u začetnoj tipološkoj niski našle su se i zbog toga što ovde preferiramo vremensku odrednicu kao kriterijum. Elementarne utopije dominirale su u čovekovom svetu u pradavna i davna vremena, a savremene društveno-političko-ekonomske dominiraju danas.

Nije pogrešno upotrebljavati, pored trodelnih složenica, i dvodelne složenice. Recimo, ako u nekim slučajevima političku stvarnost, ili akciju (koja je samo konkretizovan segment šire, društvene stvarnosti, ili akcije) smatramo nebitnom, upotrebićemo polusloženicu “društveno-ekonomska stvarnost”. Ako pak imamo slučaj u kome je ekonomija nebitna, ili nas u istraživanju ne zanima, upotrebićemo polusloženicu “društveno-politička stvarnost”.

U društvenom, političkom i ekonomskom životu svake organizovane ljudske zajednice smirenija ili turbulentnija previranja odvijaju se neprekidno. Ona su prožeta i realnim, prizemnim, ostvarivim procesima, i onim koji se mnogo teže, ili čak vrlo teško mogu dokraja ostvariti. Samo se po sebi razume da ono što je udaljeno od realnosti, od ostvarivosti, tretiramo kao utopiju. Stoga nema potrebe da na ovom mestu ulazimo u detaljnije objašnjavanje karakteristika društveno-političko-ekonomskih utopija. Činićemo to u konkretnim slučajevima, svaki put kad u opusu H. Dž. Velsa i G. Kosteljnika budemo naišli na koju od tih, ostvarivih, delimično ostvarivih ili neostvarivih tvorevina imaginacije, misli i (eventualno) akcije.

* * *

Utopija je, rekli smo, kompleksan fenomen, sačinjen od niza partikula. Ovde dodajemo da su i neke od tih partikula složene, sačinjene od po nekoliko derivata ili grana. Društveno-političko-ekonomske utopije sačinjene su od mnoštva komponenti, koje se u nekim slučajevima tretiraju kao poluzavisni derivati, u drugim kao samosvojne grane matičnih projekata.

Recimo, egalitarne ili egalitarističke utopije (prve označavaju egalitarna društva, druge ideologiju egalitarista) samosvojne su, i samostalne, grane društveno-političko-ekonomskih utopija. Leve tekovine u toj grupaciji su razne varijante socijalizma i komunizma, a desne su razne varijante fašizma. (“Izvorni” je bio Musolinijev fašizam, najdojmljiviji kao patološki fenomen beše Hitlerov nacizam, nacionalsocijalizam ili nacifašizam, a u novije vreme ekonomski efikasan je bio Pinočeoov latinoamerički totalitarizam.)

* * *

Liberalne i neoliberalne društveno-političko-ekonomske utopije su oponenti prethodnih projekata u istom domenu stvarnosti.

Poreci iz ova dva odeljka, levi i desni totalitarizam, s jedne strane, i salobodarsko-pljačkašni kapitalizam, s druge strane, tako su dobro poznati da bi objašnjavanje njihovih karakteristika bilo otrcano. Takvih razmatranja (naravno, sažeto ekspliciranih) biće u poglavljima prožetim analizama konkretnih beletrističkih i nebeletrističkih Velsovih i Kosteljnikovih ostvarenja.

* * *

Naučno-tehničko-tehnološke utopije. Mogu se smatrati pandanima promeniteljskim projektima iz tri prethodna odeljka. Razlika je samo u načinima na koje vizionari nastoje da poboljšaju egzistenciju svojih srodnika. Inovacijske društveno-političko-ekonomske ideje i akcije zasnovane su na adekvatnim modusima u ponašanju ljudi, u njihovim postupcima i međusobnim odnosima, a promeniteljske naučno-tehničko-tehnološke ideje i tekovine zasnovane su na rezultatima mnogobrojnih oblika nauke, tehnike i tehnologije. (U fantastično-utopijskoj književnosti ti “rezultati” često proizilaze iz pseudonauke, koja se gnezdi u mašti pisaca, te bismo mogli, da želimo da budemo dokraja precizni, da govorimo ne samo o pseudonauci nego i o pseudotehnici i pseudotehnologiji. No mi, radi pojednostavljenog izražavanja, u sintetičke pojmove “nauka”, “tehnika”, “tehnologija” unosimo i pseudonauku, pseudotehniku i pseudotehnologiju, kao što u pojam “ljudski rod” unosimo i neljude, u pojam “utopijska književnost” i distopijska ostvarenja.)

Ni ovde nije pogrešno upotrebljavati, pored trodelnih složenica, i dvodelne složenice. Recimo, ako u nekim slučajevima tehnička sredstva smatramo nebitnim, upotrebićemo izraz “naučno-tehnološke tekovine”. Ako pak imamo slučaj u kome je tehnologija – kao spoj tehničkih sredstava (od najprostijih alata, preko svih vrsta mašina, do složenih postrojenja) i tehničkih procesa zasnovanih na primeni tehničkih sredstava – nebitna, ili nas u istraživanju ne zanima, upotrebićemo izraz “naučno-tehničke tekovine”.

* * *

Pozitivne ili negativne društvene kreacije zasnovane na čvrsto određenim ulogama pojedinaca i čitavih staleža u ljudskim zajednicama –

kastinske, odnosno klasne, i ekspertske, odnosno fahidiotske utopije – mogu biti formirane i na društveno-političko-ekonomskim i na naučno-tehničko-tehnološkim osnovama. To znači da mogu biti derivati jednih ili drugih utopija. A mogu da se tretiraju i kao samostalni promeniteljski projekti. Sa pozitivnim ili negativnim predznakom, razume se.

Spomenućemo, kao ilustraciju upravo rečenog, selenitsku civilizaciju u Velsovom romanu *Prvi ljudi na Mesecu*. U toj civilizaciji je kastinska podela, zasnovana na ekspertskoj ili fahidiotskoj specijalizaciji, veoma uočljiva. Uostalom, takve specijalizacije, i na njoj zasnovane podele ljudskih jedinki i čitavih slojeva, sve više ima i na našoj planeti.

* * *

Kulturno-etičko-civilizatorske utopije. Intencije su im jasne, i univerzalne: poboljšavanje čoveka i sveta. Sadržaji su im veoma široki, temporalni i lokacijski okviri takođe. Modusi njihovog ostvarivanja su veoma raznovrsni.

Ove rezultante ljudskih želja, namera, maštanja, razmišljanja i delovanja imaju još šire okvire nego društveno-političko-ekonomske i naučno-tehničko-tehnološke utopije. Te dve poboljšavačke kreacije smo u redosledu ipak stavili ispred ove kojoj posvećujemo tekući odeljak, zato što čovekove aktivnosti i tekovine u društvenom, političkom, ekonomskom, naučnom, tehničkom i tehnološkom domenu konkretnije utiču na njegovu individualnu egzistenciju, i egzistenciju u zajednici s drugim ljudima, nego njegovi kulturni, etički i civilizacijski kvaliteti.

Ne zaboravljamo da ti kvaliteti, uopšte uzev, utiču na sve čovekove aktivnosti i tekovine, uključujući i ove koje smo ovde naveli. Dakle, kulturni, etički i civilizacijski kvaliteti su najširi: oni obuhvataju sve ostale, pa i društvene, političke, ekonomske, naučne, tehničke i tehnološke čovekove kvalitete kao osnovne faktore njegovog bića i njegovog postojanja.

Da bismo još bolje objasnili suštinu kulturno-etičko-civilizatorskih utopija, moramo najpre dati definicije triju relevantnih pojmova.

Kultura (u ontološkoj, suštinskoj, fundamentalnoj ravni) je konglomerat pozitivnih zbivanja, procesa, promena i tekovina što već vekovima, zahvaljujući čovekovim mentalnim i fizičkim aktivnostima, postoje u prirodi, te u ljudskim jedinkama i društvima.

(Ova odrednica ne zalazi u detalje fenomena o kome govori – definicije, uostalom, i ne treba da sadrže detalje – ali je najadekvatnija,

najobuhvatnija, a ujedno i najsažetija slika matrice-i-okvira čovekovog postojanja. Tu formulaciju sam ja oblikovao, ali nisam jedini njen autor, nego su je gradili i tesali mnogi kulturolozi. Poslednji u mom vidokrugu, na čijoj sam konstrukciji sačinio, unošenjem sitnih ali bitnih korekcija, ovde navedenu definiciju, beše Miloš Ilić.³⁾

U istorijsko-geopolitičkoj ravni kulture su u prošlosti bile, i sada su, matrice-i-okviri svake nacije i države na ovoj planeti. I u toj ravni kulturne vrednosti su samo oni ljudi, događaji, procesi, promene i tekovine što se – sa različitih, prvenstveno sa etičkih stanovišta gledano – mogu smatrati pozitivnim.

Etika je, prema opštepoznatoj odrednici, nauka o moralu, a neretko se tretira i kao sinonim morala. Sam moral je skup običaja, pravila i propisa, pisanih i nepisanih, kojima se reguliše ponašanje individua i zajednica. I jedne i druge dužne su da se pridržavaju određenih etičko-moralnih normi, jer bi bez toga individualni i društveni život bio nepodnošljiv.

Pojam civilizacije je manje ili više precizno i ispravno određen, kao i pojam kulture, mnogim dosad skovanim definicijama, a autor ove studije najboljom smatra onu koju je sâm izveo iz malopre prezentirane definicije kulture. Dakle:

Civilizacija je (u ontološkoj ravni) konglomerat pozitivnih i negativnih zbivanja, procesa, promena i tekovina što već vekovima, zahvaljujući čovekovim mentalnim i fizičkim aktivnostima, postoje u prirodi, te u ljudskim jedinkama i društvima.

U istorijsko-geopolitičkoj ravni civilizacije su u prošlosti bile, i sada su, matrice-i-okviri svih, po određenim kriterijumima grupisanih, nacija i država koje su dosad postojale, i sada postoje, na ovoj planeti. U toj ravni civilizacijske vrednosti su ljudi, događaji, procesi, promene i tekovine što se – sa različitih, prvenstveno sa etičkih stanovišta gledano – mogu smatrati i pozitivnim i negativnim.

Sva tri pojma (ako etiku i moral razdvojimo, imamo četiri pojma) o kojima ovde govorimo veoma su bitna, ali, za razliku od etike i morala, koji se daju vrlo lako razumeti, kultura i civilizacija su malo složeniji fenomeni, te ćemo njihovo predstavljanje pojednostaviti nekolikim dodatnim objašnjenjima.

Najpre treba reći da svaku civilizaciju čine, i u ontološkoj i u istorijsko-geopolitičkoj ravni, kultura, perikultura i antikultura. Ako bismo je prezentirali vizuelnom, slikovitom, geometrijskom ilustracijom, civilizacija bi bila krug u čijem bi središtu bilo belo jezgro – to je kultura –

a oko njega, takođe unutar okvirnog, civilizacijskog kruga, bila bi dva prstena; sivi bi bio perikultura, crni antikultura.

A sada, tri ilustracije zasnovane na ljudskim aktivnostima.

Samonikla šuma na bilo kom prostoru je “tekovina” prirode. Ona, dakle, nije civilizacijski fenomen. Bilo kakva čovekova intervencija u bilo kojoj šumi je ovaploćenje njegove civilizacijske aktivnosti. Koja može da, na skali pozitivnih i negativnih atributa, ima tri predznaka. Ako čovek šumu uređuje, čisti, podmlađuje, ako u njoj radi bilo šta pozitivno, njegova aktivnost je kulturna. Ako u šumi vrši intervencije koje joj niti koriste niti štode (ili je vajda, odnosno šteta, zanemarljivih razmera), njegova aktivnost je vrednosno “neutralna”, perikulturna. Ako pak šumu, zbog sebičnih interesa, zagađuje, krči, spaljuje, čineći štetu ne samo njoj nego i svojim savremenincima i potomcima, čovekova aktivnost spada u domen antikulture.

Središte druge ilustracije neka bude nauka. Koja može da bude i pozitivan i negativan civilizacijski fenomen. Sve njene tekovine u korist čoveka su, ukoliko ni kratkoročno ni dugoročno ne štode ni njemu ni ostalom živom svetu, pozitivne, te spadaju u domen kulture. Naučne tekovine od kojih čovek nema (znatne) vajde, ali ni (znatne) štete, čine “neutralnu, sivu zonu”, perikulturu. A naučne tekovine koje doprinose zagađivanju planete, širenju malignih bolesti, degeneraciji čoveka, i mnogim drugim grozotama, spadaju u antikulturu.

Treća ilustracija koja će nam pomoći da jasno uočavamo razliku između kulture i civilizacije, odnosno kulturnih i civilizacijskih postupaka ljudi, neka bude ratovanje. I ono je civilizacijski fenomen, svojstven samo čoveku. Životinje međusobno ne ratuju. One druge životinje, ili čoveka, napadaju samo ako su gladne, i ako se, ugrožene, brane. Ratovi kojima sebi ljudi već vekovima, milenijumima zagorčavaju život, najvećim delom spadaju u antikulturu. U perikulturi gotovo da ih nema, a delimično kulturnim se mogu smatrati samo oslobodilački, pravednički ratovi, odnosno ratovi protiv varvarskih osvajača, fašista i sličnih zlotvora. No i takvi ratovi su, kako upravo rekosmo, samo delimično kulturni, jer se nikakvo ubijanje ljudi i razaranje njihovih dobara ne može bezrezervno smatrati kulturnim činom.

Neretko se pojmovi “kultura” i “civilizacija”, odnosno sintagme “kulturan čovek” i “civilizovan čovek”, smatraju sinonimima. To ne spada u pogrešnu, nego u nedovoljno preciznu terminologiju. Naime, civilizaciju čine, kao što smo videli, kultura, perikultura i antikultura. Ako prva od ove tri komponente prožima najveći deo sadržaja civilizacije, a druga i treća

komponenta su u manjini, ili čak zanemarljive, logično je sintagme “kulturan čovek” i “civilizovan čovek” smatrati sinonimima. Ali ako u sadržaju civilizacije ima mnogo antikulture, pa i perikulture, pripadnici te civilizacije ne mogu se bespogovorno smatrati kulturnim ljudima. Drugim rečima, civilizovani su gotovo svi ljudi na planeti – osim pripadnika retkih i maloljudnih plemena u džunglama Južne Amerike, Afrike i monsunske Azije – a kulturnim se ne mogu smatrati svi Zemljani. Štaviše, ako se primeni strog kriterijum, malo je, u sadašnjem planetarnom demografskom okeanu, onih koji imaju pravo da nose epitet stopostotno kulturnih ljudi.

Osnovna funkcija, osnovni zadatak kulturno-etičko-civilizatorskih utopija je upravo u tome da stvore uslove za uvećavanje broja individua i zajednica koje će imati pravo da se smatraju kulturnim, etičkim i civilizovanim (u onoj vrsti civilizovanosti u kojoj ima veoma mnogo kulture, malo perikulture, a vrlo malo, ili nimalo, antikulture).

Kulturno-etičko-civilizatorski utopisti – među koje spadaju vrhunski humanisti, književnici, umetnici uopšte, i kvalitetni intelektualci drugih profila – govore da su gotovo neizmerni ne samo vreme i prostor egzistencije čovečanstva nego i unutrašnji aspekti čoveka, koji čine njegovu duhovnu, duševnu i etičku nutrinu. To znači, dodaju ti utopisti, da su maltene beskrajne mogućnosti intelektualnog, emocionalnog i karakternog poboljšavanja ljudskog bića.

Dakle, za razliku od većine drugih utopija, u kojima se akcenat stavlja na spoljašnje, pretežno materijalističke okolnosti ljudske egzistencije, kulturno-etičko-civilizatorski utopisti osnovu čovekove sreće vide u poboljšavanju njegove nutrine. Tim idealistima, odnosno idealizatorima, nisu neophodni drugo vreme i drugi prostor za stvaranje drugačijeg sveta (što ne znači da svoje vizije ponekad ne projektuju i u budućnost); oni neretko žele da poboljšaju čoveka koji živi sada i ovde, u njihovo vreme, u njihovoj sredini. Užoj, široj ili najširoj, planetarnoj.

Jasno je, iz upravo rečenog, da kulturno-etičko-civilizatorske utopije postoje svuda, u raznim oblicima, da su ostvarive, da su mnoge u znatnoj meri i ostvarene, ali da nijedna verovatno nikad neće biti dokraja ostvarena. Stoga su te utopije večne – u granicama (dugo)večnosti ljudskog roda – tačnije rečeno, svezremene; a svaki valjan stvaralac, čak svaki valjan čovek, s ponosom se može smatrati kulturno-etičko-civilizatorskim utopistom. Veliku većinu u toj kategoriji čine privatni mikroutopisti, manjinu deklarirani, ali tek malom krugu prijatelja poznati mezoutopisti, a retki, vrlo retki izuzetnici imaju pravo da pretenduju na epitet opštepoznatih, i priznatih, kulturno-etičko-civilizatorskih makroutopista.

Budući da su ovi pojmovi veoma složeni, oni nose u sebi, kao i svi hibridni i razučeni fenomeni, svakojake protivurečnosti. Na primer, jedna od apstraktnih utopija, ljubav prema čoveku, ili opštečovečanska ljubav, neretko je na umu, pa i na usnama, ili na vrhu pera, ili na tastaturi kompjutera, svih stvaralaca, i nestvaralaca, koji se smatraju humanistima. Može da se ispoljava kroz filantropiju, solidarnost sa svima kojima je pomoć potrebna, kroz borbu za slobodu, demokratiju, za sve visoke etičke i humanističke vrednosti – kroz bezbroj drugih dobročinstava. A da li svi ljudi koji se smatraju čovekoljupcima, koji osećaju ljubav prema čovečanstvu uopšte, svoje načelne, apstraktne filantropske sklonosti konkretizuju svaki put kad imaju priliku za to?

Odgovor je jasan. On je, nažalost, negativan.

Napomena koju ćemo sada, putem ovog pasusa prezentirati mogla bi da stoji i u većini drugih celina, odnosno priča o tipovima utopija. Naime, malo je idealizatorskih projekata i poduhvata koji se ne mogu udenuti u dihotomnu podelu na autohtone (autentične, autarhične, endemske), i oktroisane (kolonizatorske, kolonizacijske, osvajačke). Potonjih više ima među materijalistički nego među nematerijalistički profilisanim utopijama, jer je otimanje materijalnih dobara drugih zajednica, i svega ostalog što se može oteti, najslađi posao. Za osvajače je to pozitivna, za žrtve agresije negativna utopija. (Nazivamo je utopijom zato što često spada u domen pustih želja, što je *oteto – prokleta*, što se, dakle, san otimača skoro nikad ne može dokraja ostvariti.) Doduše, ako je kulturno-etičko-civilizacijski nivo osvajača viši od nivoa onih koje je osvojio, i ako je na potčinjene proširio svoje vrednosti – a mnogim osvajačima je upravo to argument kojim obrazlažu svoj poduhvat – kolonizatorska utopija je u većoj meri pozitivna nego negativna. Recimo i to da među ovim utopijama preovlađuju one koje se realizuju na manjim ili većim prostorima naše planete; ali piscima (i čitaocima) naučne fantastike zanimljivije su kosmičke, odnosno međuplanetarne avanture. Dve takve, *Rat svetova* i *Prvi ljudi na Meseću*, Velsa su učinile jednim od najpopularnijih autora u svetskoj književnosti.

Na kraju razmišljanja o nekim svojstvima kulturno-etičko-civilizatorskih utopija valja napomenuti da se jedan od najvećih problema u vezi s njima očituje u činjenici da njihova *differentia specifica* nije dovoljno izražena. One su tako rasprostranjene, uobičajene, imanentne *homo sapiensu* da se najčešće i ne smatraju utopijama, nego normalnim, očekivanim aktivnostima i/ili tvorevinama kultivisanih, etički profilisanih, u najboljem smislu reči civilizovanih ljudi.

* * *

Prosvetiteljske utopije. Mogu se smatrati relevantnim granama na stablima zvanim kulturno-etičko-civilizatorske utopije.

Prosvetiteljske utopije nisu striktno locirane ni vremenski ni prostorno. Doduše, prosvetiteljstvo je na vrhuncu bilo, u Francuskoj i još nekim državama evropskog Zapada, u osamnaestom veku, ali je, šire gledano, u mnogim epohama, i u mnogim regionima, bilo entuzijasta koji su verovali da je jedan od bitnih uslova za ostvarivanje sreće poboljšavanje ljudske racionalnosti, zasnovane na učenju, obrazovanju, razmišljanju.

Gotovo svaka prosvetiteljska utopija nakon kraćeg ili dužeg vremena se u manjoj ili većoj meri ostvarila. Najšire gledano, danas je čovečanstvo neuporedivo obrazovanije, pa – zahvaljujući toj činjenici – u mnogim svojstvima i oblicima egzistencije, i bolje nego što je bilo u ranijim epohama.

Vera u moć racionalnosti je ipak utopija, zato što razum nije jedina komponenta ljudskog bića, i nije svemoćna komponenta. Štaviše, mnogi smatraju, uglavnom s pravom, da je kultura, u koju spada i racionalnost ljudskog bića, nalik na ljusku jajeta. Ta ljuska je tanka i krhka, a ispod nje je magma sačinjena od animalnih, primitivnih, nekultivisanih čovekovih osobina.

* * *

Progresističke ili progresivističke utopije. (Ovi pridevi su dva oblika istog pojma.) Proizilaze iz čovekove želje da neprekidno savladava Prirodu, da sredinu u kojoj egzistira prilagođava svojim potrebama. On to čini prvenstveno putem prirodno-matematičkih nauka, tehničkih sredstava, i tehnologije kao kombinacije naučnih otkrića i tehničkih dostignuća. Progresistički proces obuhvata i poboljšavanje mentalnog sklopa ljudskog bića, njegove misaonosti, senzibilnosti i etičnosti, ali su u tom procesu ipak dominantna nastojanja da se menja spoljašnji svet. Pri tom se obično smatra da su razni oblici kvantitativnog rasta glavni pokazatelji uspešnosti progresa. To je pogrešno rezonovanje! Razvoj kao sinonim sintagme “pozitivan napredak” ne ogleda se samo u rastu kvantiteta, već se, naprotiv, sve češće ogleda u smanjivanju istog. Mnogi subjekti čovečanstva još nisu u stanju da shvate da je, zbog ograničenih resursa naše planete, u nekim bitnim domenima – naročito u domenu kvantiteta svetske populacije i u

domenu proizvodnje materijalnih dobara – rast kvantiteta postao štetan. Štaviše, poguban! Danas je, više nego ikad, poželjan rast kvaliteta, a ne kvantiteta. Kvalitet može da se uvećava na razne načine, a u ovoj epohi je jedan od najpoželjnijih načina zasnovan na smanjivanju kvantiteta u nekim domenima. Prvenstveno u dva koja su ovde pomenuta.

Iz toga proizilazi da među progresističkim utopijama, naročito među onima koje se vrte oko rasta populacijskog i materijalističkog kvantiteta, ima sve više distopija. Zbog mnogostruke nezajažljivosti, čovek je u znatnoj meri deformisao vlastitu duhovnost, senzibilnost i etičnost, a svoju okolinu je, u procesu preterane materijalističke produkcije, izložio svakovrsnom zagađivanju. Nisu progresističke utopije jedine koje sadrže elemente distopija, ali su u njima ti elementi često uočljiviji nego u drugim utopijama. Ovim problemom zaokupljeni su mnogi mislioci, od onih sa najširim pogledom na stvarnost do eksperata koji se bave specijalnim naučnim i tehničkim disciplinama. Filozof Mihailo Đurić je svoju studiju *Utopija izmene sveta* počeo razmišljanjem upravo o tom problemu.

Svet u kome živimo sav je u previranju. Zahvaćen je mahnitim kretanjem koje se neprekidno ubrzava. Najmoćniji zamajac tog sveobuhvatnog procesa jesu nauka, tehnika i industrija čija sprega povećava čovekovu proizvodnu snagu do unedogled. Svako dostignuće goni na dalje napredovanje, jer otvara mogućnost da se učini nešto više. Tako se sve pretvara u sredstvo budućeg uspeha, sve ostvareno postaje pomoćna karika u neprekidnom lancu dostignuća. Živimo bukvalno pod prinudom beskonačnog napretka. Nije jasno kuda vodi ova grčevita zahuktalost današnjeg sveta, čemu služi ovaj siloviti porast tehničko-ekonomske moći današnjeg čovečanstva. Ne vidi se nikakav cilj kome moderno kretanje teži i u čijem bi se dostizanju moglo smiriti i okončati. Uvek novi i uvek veći uspesi moderne proizvodnje samo sve više i sve potpunije otkrivaju na izgled zastrašujuću činjenicu da je moderno kretanje u osnovi uzaludno, da izlazi na ništa, da zapada u bespuće. Jer onde gde nema cilja, nema ni smisaonog kretanja. Besciljno kretanje je ono kome nedostaje put.⁴

Pa, kretanje zasnovano na progresističkim utopijama nije besciljno. Čovekov cilj je vrlo jednostavan, shvatljiv, donekle i prihvatljiv: životnu sredinu tako menjati – naučnim, tehničkim i tehnološkim dostignućima – da ljudima življenje bude što lakše, što ugodnije. Taj cilj, dok se ostvarivao do određene mere, nije bio negativan. Stoga je tokom istorije, sve do dvadesetog veka, naučno-tehničko-tehnološki progres bio uglavnom

pozitivan fenomen. Negativnim primesama počeo je pogubno da se puni tek u poslednjih nekoliko decenija. Negativnog u njemu ima sve više prevashodno zbog, kako rekosmo, planetarne demografske eksplozije, koju prati pogubno uvećanje materijalističke proizvodnje svega i svačega, a tu proizvodnju, opet, prati katastrofalno uvećavanje zagađivanja planete svakojakim fizičkim, hemijskim, nuklearnim i inim otpacima.

* * *

Biološke, evolucijske i devolucijske utopije, koje čine jednu od mnogih grupa naučno-tehnoloških utopija, od dosad nanizanih usrećiteljskih (i unesrećiteljskih) projekata razlikuju se po tome što su zasnovane ne samo na poboljšavanju pozitivnih (ili, u distopijama, na patološkom ispoljavanju negativnih) osobinama čovekove mentalne konstitucije nego i na transformacijama fizičkih svojstava ljudskih bića. Te transformacije najčešće su prirodne posledice evolucije, a mogu da budu i neprirodne, scijentističkom glavom i rukom ubrzane i izvitoperene.

Zacelo nijedan autor naučno-utopijske fantastike nije napisao toliko beletrističkih i diskurzivnih ostvarenja prožetih razmatranjima evolucije (dugoročnog razvoja čoveka i ostalih vrsta živih bića) i devolucije (direktnog nasleđivanja osobina prethodnika iz iste vrste) kao Herbert Džordž Vels, biolog-književnik koji je, prisetimo se, u mladosti bio jedan od najprilježnijih studenata Tomasa Henrija Hakslija, ličnog prijatelja i glavnog podržavaoca Čarlsa Darvina.

Najpoznatiji Velsov romaneskni prikaz scijentističke evolucijsko-devolucijske distopije je *Ostrvo doktora Moroa (The Island of Doctor Moreau)* (1896).

U danima komete (In the Days of the Comet) (1906) takođe spada u ovu kategoriju romana, ali sa pozitivnim predznakom. Zapravo, ako se ima na umu brzina poboljšavanja telesnih i mentalnih osobina, koje se ljudima dogodilo zahvaljujući blagotvornom uticaju gasova iz repa komete što je proletela pored Zemlje, dotično fantastično ostvarenje bi pre trebalo nazvati biološkom revolucijskom nego evolucijskom utopijom.

O pomenuta dva romana, kao i o ostalim plodovima Velsove mašte zasnovanim na prirodnim i neprirodnim, usporenim i ubrzanim, pozitivnim i negativnim promenama bioloških osobina čoveka, biće reči na odgovarajućim mestima ove studije.

* * *

Estetičko-humanističke utopije. Svrstavale bi se, kad bi bile delotvorne i raširene, među značajne kulturno-etičko-civilizatorske tekovine. Nažalost, te utopije se češće rađaju i razvijaju u mašti pojedinih umetnika, filozofa, humanista uopšte, nego u društvenoj realnosti.

Estetički humanizam može se odrediti kao

*skup različitih pojavljivanja ideje autentičnog, ispunjenog, stvaralačkog ljudskog života i rada, zamišljenih po uzoru umetničkog, estetskog dela i delanja, tj. kao skup likova ideje moguće estetske egzistencije.*⁵

Malo dalje je autor ove odrednice objasnio:

*Vezivanje "estetičkog humanizma" za ime Fridriha Šilera učinio je Vindelband. [...] Gadamer je takođe ideju estetičkog humanizma smestio u filozofsku i povesnu situaciju nemačkog idealizma. [...] Neki marksisti prećutno variraju Jedanaestu tezu u zahtevu za "ukidanjem umetnosti": umetnost je do sada odslikavala, "tumačila" ili ukrašavala svet, a radi se o tome da ga treba načiniti umetničkim; ili: umetnici su do sada stvarali svetove, trebalo bi da to od sada čine i ostali.*⁶

Pridržavajući se i na ovom mestu metodološkog načela koje nalaže da teorijsku eksplikaciju potkrepimo bar jednim konkretnim primerom, reći ćemo da je u Velsovom "Vremeplovu" estetičko-humanistička utopija oslikana, kako je zapazio i Bernard Bergonci,⁷ u opisu svakodnevice Eloja, jedne od dveju skupina živih bića na Zemlji u dalekoj budućnosti.

* * *

Religijske utopije. Većina njih ima pravo da se znatnim svojim delom uvrsti – bar u ateističkom poimanju ove problematike – u kategoriju kulturno-etičko-civilizatorskih utopija. Religijski oblici verovanja u nadnaravna bića mogu se nazvati i teološko-dogmatičkim, proročkim ili eshatološkim utopijama.

Apokaliptične vizije se takođe mogu svrstati među religijske utopije. No danas je upečatljiv biblijski pojam u širokoj, laičkoj upotrebi donekle izmenjen.

(Apokalipsis – “Otkrovenje Jovanovo” – poslednja knjiga Novog Zaveta, u kojoj se hrišćanima proriču mučenja i gonjenja, koja ih čekaju, ali i pobjeda hrišćanstva, ako hrišćani ostanu u svojoj veri.⁸ [...] Pomoću brojnih alegorija Apokalipsa prikazuje sukob između “nebeske vojske” i snaga zla i sadrži proročanstva o hiljadugodišnjem Kristovu kraljevstvu i o svršetku svijeta.⁹)

Taj strahonosan pojam je, dodajemo uz dvodelan citat, danas u laičkoj upotrebi donekle izmenjen: pod apokalipsom se podrazumeva svaki oblik goleme nesreće. Smak sveta. Vizija svetskog nuklearnog rata takođe se smatra apokaliptičnom utopijom – preciznije rečeno, apokaliptičnom distopijom – iako ne mora da ima veze s religijom.

H. Dž. Vels je već u neka od prvih svojih beletrističkih ostvarenja uneo apokaliptičnu distopiju. Najpre, 1897, u priču “Zvezda”, a godinu dana kasnije i u roman “Rat svetova”. Srećom, nijedna od te dve distopije nije se ovaplotila. Da se koja od njih van Bertijeve proze ostvarila, mi danas ne bismo postojali. Jer apokalipsu, onu van Biblije, niko neće – bude li se jednom u vanknjiževnoj realnosti dogodila – preživeti.

G. Kosteljnič je apokalipsu video u nastupajućem boljševizmu. Nije doživeo krah boljševičke ideologije i prakse. Staljinovi egzekutori zloupotrebili su ga 1946; a da li su ga dve godine kasnije oni i likvidirali, ili su ga ubili ukrajinski nacionalisti, na to pitanje još nemamo pouzdan odgovor.

Ateisti smatraju da su religijske utopije zasnovane, bar u konfesijama koje se vijū oko Svevremenog-Sveprisutnog-Svemogućeg – alternativno zvanog Jehova, Bog, Alah, ili drugačije – na sreći što proizilazi iz Njegove volje. A ta volja se realizuje u učenjima koja slave Njega, među ljudima koji, iz straha od Njegovih kazni, sublimiranih u jezivim paklenim mukama, i u nadi da će zadobiti vrhunsku Njegovu nagradu, rajsku večnost, žive u skladu s Njegovim zahtevima.

Velika se neslaganja vrte oko sintagme “religijska utopija”, odnosno, ako uzmemo u obzir činjenicu da na svetu postoji mnoštvo religija, oko sintagme “religijske utopije”. Vernici, kako učeni tako i oni koje možemo smatrati prostodušnim, za te sintagme ne žele ni da čuju. Teorija i praksa religije, kao teologija i organizacija crkava, nisu nikakva utopija, niti je Bog središte najrazbokorenije čovekove fantazije, najnaivnije njegove iluzije, kažu teisti.

Ateisti odgovaraju da religija jeste najveća čovekova fantazija, odnosno iluzija, odnosno utopija. Nastala je u davna vremena, kad su ljudi,

mentalno, to jest intelektualno slabo razvijeni, složenijim znanjima još slabije opskrbljeni, u zakone odvijanja života na Zemlji, u tajne postojanja Sunčevog sistema i, najzad, vascelog kosmosa, neupućeni – a prožeti željama da žive što ugodnije, i što duže; zapravo, da uživaju u najugodnijoj, rajskoj večnosti – stvorili najpre, u politeističkim maštarijama, svakojaka natprirodna bića, a potom, u monoteističkim religijama, jedinstvene, svemoguće tvorce-i-upravitelje. Danas su mnogi ljudi obrazovani, upućeni u zakone postojanja zemaljskog sveta, donekle i u tajne Sunčevog sistema, i vascelog kosmosa, ali se ipak izjašnjavaju kao vernici. Neki to čine zato što još nisu na dovoljno visokom intelektualnom nivou, drugi se veri priklanjaju iz oportunističkih razloga. Nije retko rezonovanje: “Razne činjenice, kako proverene, scijentističke, tako i diskutabilne, hipotetičke, govore da Bog ne postoji, ali ništa me ne košta da u Njega verujem. Ako On ipak postoji, neuporedivo lepše će mi biti, kad se bude završio moj zemaljski život, u raju nego u paklu.”

Darko Suvin ovim rečima negira povezanost utopije i religije:

Utopija je Drugi svijet smješten u svijetu ljudskih nastojanja, područja, i hipotetske mogućnosti – a ne transcendentalan u religijskome smislu. To je nepostojeća zemlja na zemljovidu ovoga globusa, “ovosvjetski drugi svijet”.

Nema sumnje, postoji i pragmatično, macaulayansko shvaćanje utopije kao svega neopipljivog i nedostižno dalekog za razliku od nekretina u vlastitoj posjedničkoj okolini (“Bolje jedno jutro u Middlesexu od cijele kneževine u Utopiji”)¹⁰; takvo shvaćanje najradije bi pozemljilo sve nebeske i zemaljske rajeve. No sa svakoga gledišta, izuzev onog zemljovlasnika i pragmatičara, religija je, kako ističe Ruyer, antiutopijska. Usmjerena je prema nebesima (transcendentalnosti) ili prema Middlesexu (ograničenoj empiričkoj okolini): u svakom slučaju nespojiva s ne-transcendentalnim prekoračivanjem empiričkih granica.¹¹ Telos religije je, na kraju, vječnost ili bezvremenost, a ne povijest.¹²

Da, telos, cilj, svrha religije, odnosno religioznog čoveka, jeste večnost – rajska večnost! – kažu ateisti. Ali ta konstatacija, dodaju, ne može da negira istinu da je vera u Nesagledivog utopija.

Naša reakcija na ovu tvrdnju glasi: Zavisi od toga da li se razmatranju podvrgava samo čovekov ovozemaljski, ili i posthumni, onostrani život.

Za one koji utopiju vide samo kao ovozemaljski usrećiteljski projekat, u kome nema ničeg transcendentalnog, religija, kao što smo videli iz Suvinovog objašnjenja, nije utopija. Isključivosti naklonjeni privrženici religije smatraju da ta čudesna voditeljka kroz ovostrani i onostrani život nadilazi utopiju.

Za one koji i utopiju vide kao ovozemaljski i onozemaljski usrećiteljski projekat, religija je proročka utopija koja se delimično ostvaruje i u ovozemaljskom čovekovom životu – kroz kulturno-etičko-civilizatorske vrednosti, koje poboljšavaju unutrašnje, na neki način i sveukupno stanje njegove egzistencije – ali će u potpunosti biti ostvarena tek u transcenciji; dakle, nakon čovekovog zemaljskog života.

Za one pak koji ne veruju u transcenciju, u postojanje Boga, religija je utopija koja svojom suštinom – ovaploćenom u rajskoj večnosti – nikad neće biti ostvarena. Šta znači: transcendentno, onostrano? pitaju ateisti i sebe i druge. Ako je to ono što je izvan poznate nam (i zasad nepoznate, to jest ne sasvim spoznate) zemaljske i kosmičke realnosti, transcendentno postoji samo u čovekovom mentalnom sklopu, u njegovoj spekulaciji, imaginaciji i emociji. Izvan čovekove nematerijalne nutrine transcendentno, onostrano, ne postoji. Nije transcendentan svemoćnik, Bog, stvorio čoveka, nego da je čovek – gonjen žudnjom za uživanjem u rajskoj večnosti, i strahom od patnji u paklenoj večnosti – vlastitom maštom stvorio Boga (đavola, anđele, i sve ostalo što uz Boga ide). Religija, dakle, nije onostrano, nego je ovostrano: antropološki, psihološki, individualni i društveni, ovozemaljski, istorijski fenomen. Ona je čovekova uteha, zasnovana na njegovom subjektivizmu, na manljivosti njegovog duha (intelekta), njegove duše (emocionalnosti), njegovog karaktera (odnosa prema životu i svetu, prožetog egoizmom).

Oko religije i utopije, dvaju bitnih sadržaja čovekove stvarnosti – koja je, po jednim, samo ovozemaljska, čak i ako se u njoj razmišlja i govori o transcenciji, koju, po drugima, čine i ovozemaljski i onozemaljski fenomeni – još dugo će se voditi zanimljive, i uglavnom nepomirljive rasprave. Učestvovali u njima i teisti, i agnostici, i ateisti. Ovde ću prezentirati mogući povod za jednu takvu raspravu.

Dr fra Marinko Pejić, profesor na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, ponovio je, u svom tumačenju utopijskih aspekata života, shvatanja i delanja Franje Asiškog, poznate činjenice – da se utopizam znamenitog sveca, koga je Žak le Gof (Jacques Le Goff) smatrao *uzorom za prošlost i sadašnjost*,¹³ temelji na tri stuba: utopiji siromaštva, utopiji skromnosti i utopiji bratstva – a u isto tumačenje Pejić je uneo i ova tri pasusa:

Neki filozofi smatraju da je religija najveća utopija koja se pojavila u čovječanstvu, jer izdiže čovjeka iz grube stvarnosti i usmjerava ga prema nekom svijetu i životu koji tek treba doći. I mi u vjerovanju proklamiramo da vjerujemo u “život budućeg vijeka”.

[...]

Kada se govori o radikalnom načinu života i vrijednostima koje je živio i propovijedao Franjo Asiški, ponekad se govori o utopiji. Utopijskim se obično naziva njegovo poimanje siromaštva i malenosti, ali i njegovo viđenje odnosa među ljudima, dakle bratstvo.

[...]

Utopija je u konačnici pozitivan stav, ukoliko se ozbiljno shvati, jer ne dopušta čovjeku da se pomiri sa sadašnjim stanjem, da se uspava i opusti. Utopija je element koji stvara pokret, zdravi nemir, stalnu težnju za poboljšanjem i stvaranjem boljeg svijeta, bez čega bi život ubrzo postao bljutav. Ne možemo odustati od Franjine utopije, znajući istovremeno da je ona, kao i svaki drugi ideal, ostvariva samo u određenoj mjeri, ali se od nje odustati ne smije.¹⁴

Malo duži trodelni citat uneo sam u ovaj odeljak zbog toga što mi objašnjenja profesora Pejića pomažu da što svestranije – pa i uz pomoć samopregorca koga je Valter Nig (Walter Nigg) smatrao *najvećim svecem kojeg je kršćanstvo proizvelo*¹⁵ – oslikam utopiju uopšte; ali mi je, zapravo, najbitniji početak prvog pasusa:

Neki filozofi smatraju da je religija najveća utopija koja se pojavila u čovječanstvu...

Ova konstatacija se poklapa s mojim poimanjem religije!

No u daljem radu na ovoj studiji neću smetati s uma zaključak koji sam malopre eksplicirao: Da za mnoge teiste, koji utopiju vide samo kao ovozemaljski usrećiteljski projekat, religija nije utopija, jer je ona fenomen neuporedivo viši od utopije, te čoveku nudi, u transcendenciji, nešto što mu ni utopijska ni bilo koja druga ovozemaljska sreća ne može ponuditi. (To “nešto” je, valja se još jednom podsetiti, bitnije od svega ostalog što Božja deca mogu poželeti: rajska večnost.) Neću smetati s uma da je za neke teiste, i agnostike, koji utopiju vide i kao ovozemaljski i kao onozemaljski usrećiteljski projekat, religija utopija koja se delimično može ostvariti na ovom svetu (kao vera, i na njoj zasnovana nada, koje vernicima smanjuju

tegodnost življenja), a u potpunosti će biti, nakon Sudnjeg dana, ostvarena tek na onom svetu, u Božjem vrtu. Najzad, neću smetati s uma da je i za ateiste religija utopija koja se na ovom svetu delimično može ostvariti (putem svojih kulturno-etičko-civilizatorskih vrednosti, usađenih u ljude). No u najbitnijem čovekovom cilju, u transcendenciji, na onom svetu, ta utopija ne može da se ostvari – jer transcendencija, i Bog, i zagrobni život, i njegova kruna: rajska večnost, postoje samo u čovekovoј nematerijalnoj nutрини, u njegovom mentalnom sklopu, u njegovoj želji, spekulaciji, imaginaciji, emociji. Nigde drugde.

Smatram se dužnim da u ovom istraživanju odnos religija – utopija sagledavam, i u Velsovom delu, a naročito u delu Gabrijela Kostelnika, koji je religijski stvaralac i delatnik *par excellence*, i sa stanovišta samih autora, Engleza i Rusina-Ukrajinca, i sa stanovišta nekih proučavalaca opusa te dvojice stvaralaca. Među tim proučavaocima ima i teista, i agnostika, i ateista. (Sâm se, inače, svrstavam u kategoriju nepokolebljivih ateista.)

Među istraživačima koji povremeno osvetljavaju odnos religije i utopije vidim i profesoricu Đergović Joksimović. Ona je više puta naglasila da u religioznim pokretima uočava utopijske elemente. Na primer, u eseju o utopiji na pragu trećeg milenijuma konstatovala je:

Iako se čini da već i vrapci na grani znaju da je utopija slika ili projekat savršenog društva, polje koje ovaj fenomen obuhvata široko je, u najmanju ruku, koliko i celokupno ljudsko iskustvo i znanje, te je utoliko teže i precizno utvrditi njegove differentiae specificaе. I zaista, kako jednostavno i pouzdano odrediti ono što povezuje utopije mnogobrojnih mislilaca i stvaralaca, pa i revolucionarnih i verskih pokreta, iz najrazličitijih epoha i kultura, kao što su, pomenimo samo neke, filozofi poput Platona, francuskih prosvetitelja, Ovena, Marksa i Bloha, pokreti engleskih levelera i digera iz sedamnaestog veka, čeških husita i taborita, Pariska komuna, Oktobarska revolucija, folklorna predanja o zemlji Dembeliji, mitovi o Dilmunu, Ostrvima blaženih, Atlantiti, Eldoradu, himalajskoj Šangri-la, Avalonu, razni religiozni koncepti kao što su hrišćanski raj, Novi Jerusolim i hilijazam, muslimanski dženet, budistička nirvana, jevrejska Obećana zemlja, arhitektonski projekti poput vizija citta felice, gradova sreće, italijanskih renesansnih arhitekata, pisci među kojima su Aristofan, Hesiod, Mor, Kampanela, Bekon, Volter, Vels, Haksli i Ursula Legvin? Jer, osim činjenice da je utopija njihov zajednički imenitelj, oni kao da nemaju drugih dodirnih tačaka. Sve te utopije se

međusobno razlikuju, što je i normalno, a uz to su i zasnovane na potpuno drugačijim filozofskim, verskim ili ideološkim premisama. I šta je, zapravo, utopija, mit, književni žanr, revolucionarni program, stanje duha ili sve to zajedno?

[...]

*Ovim, svakako, nisu u potpunosti iscrpljeni svi problemi vezani za oblast utopije. Između ostalog, uvreženo je mišljenje da je utopija isključivo levičarski fenomen, što nije u potpunosti tačno, jer šta, u tom slučaju, raditi sa mnogobrojnim religioznim utopijskim pokretima ili desničarskim utopijama?*¹⁶

U ovom sintetičkom sagledavanju razuđenosti utopijskih projekata moju pažnju najjače su privukli – po diktatu razloga koji me je naveo da taj dvodelni odlomak citiram – izrazi:

ono što povezuje utopije mnogobrojnih mislilaca i stvaralaca, pa i revolucionarnih i verskih pokreta [...] razni religiozni koncepti kao što su hrišćanski raj, Novi Jerusolim i hilijazam, muslimanski dženet, budistička nirvana, jevrejska Obećana zemlja [...] šta, u tom slučaju, raditi sa mnogobrojnim religioznim utopijskim pokretima ili desničarskim utopijama?

Još jednom naglašavam, privodeći završetku razmatranje relacije religija – utopija, da ću uvažavati mišljenje i onih koji tvrde da prva oznaka te relacije nema veze s drugom, jer je daleko iznad nje, i onih koji tvrde da je religija svojevrsna utopija, koja se u ovozemaljskom svetu (kao mestu priprema za rajski život) ostvaruje delimično, da bi se u transcendenciji, na nebesima, ostvarila potpuno – ali mi je najbliže mišljenje onih koji tvrde da je religija utopija koja se u ovozemaljskom svetu ostvaruje delimično (jer je razvijena njena prevarna, utešiteljska funkcija), a u transcendenciji nikako, jer transcendencija, Bog, i svet na nebesima, ne postoje izvan čovekovih želja, maštanja, zabluda.

U svakom serioznom istraživanju projekata koji se smišljaju radi promene čovekovog sveta postavlja se, pored drugih pitanja, i ovo: Da li je dotična utopija pozitivna ili negativna? To pitanje nameće se i onima koji religije tretiraju kao delimično ostvarive, a u krajnjoj koncekvenci neostvarive utopije. Odgovor glasi: Većina njih je i pozitivna i negativna. Većina religija je, naime, imala, i ima, pozitivnu ulogu u obrazovanju, to jest prosvećivanju ljudskih masa, u održavanju nekih (prvenstveno verskih

i nacionalnih) komponenti njihovog identiteta, njihovog morala, itd. S druge strane, religije su, preko svojih konkretnih organizacija, crkava, neretko velike zajednice držale u zatucanosti, u netrpeljivosti prema drugim zajednicama, u stanju koje je uzrokovalo međukonfesionalne, međunacionalne i međudržavne ratove. Religije su dosad bile, i sada su, izvorišta mnogih zala širom sveta, govore pojedini mislioci, naročito oni koji su ateistički profilisani.

Na kraju tekuće celine valja, u vezi s religijskim utopijama, reći još i to da su neke od njih univerzalne, prožete željama prvosveštenikâ da se prošire na ceo ljudski rod (takve su u prvom redu hrišćanstvo i islam), a u nekim religijama (taoizmu, budizmu, šintoizmu) prozelitizam nije izražen.

U ovoj studiji najveća pažnja će biti posvećena hrišćanskoj utopiji, budući da se njome u nekim svojim ostvarenjima bavio, uglavnom kao kritičar, Herbert Džordž Vels, a veoma mnogo je njome bio zaokupljen (ne sagledavajući sebe kao utopistu) Gabrijel Kosteljnić. Tek povremeno ćemo dotaći judaizam i islam, a teološke utopije koje proizilaze iz dogmatike ostalih konfesija neće biti u fokusu naše pažnje, jer predmet ovog istraživanje ne nalaže bavljenje utopijskim projektima zasnovanim na budizmu, hinduizmu, taoizmu, šintoizmu i drugim, manje poznatim religijama.

* * *

Pacifističke, ili antimilitarističke utopije. I one se mogu podvesti pod širok pojam: kulturno-etičko-civilizatorske utopije. Stoga se, kao i ostale poboljšavačke tekovine iz te grupacije, mogu posmatrati sa raznih stanovišta.

U prethodnim celinama nismo primenjivali “filter” sačinjen od glavnih kriterijuma u razvrstavanju utopija, a ovde ćemo to – radi ilustracije primenljivosti tog “filtera” – učiniti.

Ako se pitamo da li su pacifističke utopije eksplicitne ili implicitne idealizatorske tvorevine, te da li su njihovi tvorci hotimični ili nehomični utopisti, odgovor glasi: Antimilitarističke utopije su implicitne, a njihovi tvorci su nehomični utopisti. Jer svaki razuman čovek smatra, s pravom, da mir među ljudima, na svim nivoima življenja, nije utopija, pogotovo ne neostvariva utopija, nego normalno, i poželjno, stanje ljudskih zajednica.

Ako antimilitarističke utopije posmatramo sa stanovišta opštosti, vidimo ih i na makronivou, i na mezonivou i na mikronivou.

Na svakom od ta tri nivoa, rekli smo, moguće je razlikovati intencionalne, strukturalne, temporalne, lokacijske i realizacijske faktore.

Intencionalni činoci ovde su vrlo jasni i logični: namere pacifističkih utopista potiču iz želje da ljudi žive u miru i sreći.

Strukturalni kriterijumi govore da su u ratu, i u borbi protiv rata, društveno-političko-ekonomski faktori bitniji od naučno-tehničko-tehnoloških. Potonji neretko jesu važniji za ishod rata, ali od prvih više zavisi hoće li rata uopšte biti, ili će on biti izbegnut, ili, ako ipak bude započet, hoće li što pre i što bezbolnije biti završen.

Ako oružane sukobe posmatramo sa temporalnog stanovišta, jasno je da su oni svevremeni. Ne pojedinačno, jer svaki rat ima kraj, nego kao lanci malignih metastaza u tkivu ljudskog roda. Ako iste sukobe posmatramo sa lokacijskog stanovišta, jasno je da su oni, kako bi rekli oni što veruju u Boga, “sveprisutni”. Ima ih i na lokalnim i na regionalnim nivoima unutar država, i na regionalnim nivoima unutar kontinenata, a veliki deo čovečanstva pamti i dva svetska rata.

Sa realizacijskog stanovišta gledano, antimilitarističke utopije ostvarive su. Dosad se svaki rat završio. I ubuduće će se svaki završiti. Da li će se čovečanstvu dogoditi i globalni rat koji će prouzrokovati nagli smak sveta, ne znamo. (Znamo da se usporeni, “mirnodopski” smak sveta – zahvaljujući čovekovo slaboumnosti, kratkovidosti, samoživosti, neodgovornosti, demografskoj eksploziji, te eksploziji materijalističke proizvodnje, i pogubnog zagađivanja planete zbog pomenutih dveju eksplozija – već odvija.)

Nad militarističkim bezumljem ljudskog roda zgražaju se ne samo njegovi razumni pripadnici nego čak i vanzemaljci. Bar u Velsovom romanu *Prvi ljudi na Mesecu* (*The First Men in the Moon*). Kavor, jedan od dvojice glavnih junaka ove naučno-tehnološke bajke, u razgovoru sa Velikim Lunarom, vladarem tog satelita naše planete, objasnio je da su na Zemlji ratovi uobičajena stvar. Pogledajmo reakciju gospodara Meseca.

U prvi mah se sav zapanjio i nikako nije hteo da mi veruje.

– Znači li to – pitao me tražeći moje objašnjenje, – da ljudi trče po površini Zemlje, uništavajući bogatstva koja su tek počeli da iskopavaju, ubijajući jedan drugoga da budu hrana divljim zverima?

[...]

Pričao sam mu kako oklopljena krstarica može ispaliti topovsko tane, teško tisuću kilograma, na daljinu od dvanaest milja, i probiti oklopnu ploču od dvadeset palaca debljine – i kako možemo izbacivati

torpeda pod vodom. Opisivao sam mu razorno delovanje mitraljeza Maksim, i sve što sam mogao zamisliti o bici kod Kolensa. Veliki Lunar kao da u sve to nije mogao da veruje, pa je često prekidao prevodioce, pozivajući me da mu još jedanput potvrdim da je sve to živa istina. Naročito je posumnjao u moje navode kada sam opisivao kako ljudi radosno i kličući polaze u boj.

– Ta nije moguće da se oni tome raduju? – prevodio je Fi-u pitanje Velikog Lunara.

Ja sam ga uveravao kako ljudi moje rase smatraju bitku najslavnijim događajem u životu, na što se čitav skup kao od čuda sav zapanjio.

– Ali od kakve je koristi ratovanje? – upita Veliki Lunar, koji nikako nije hteo da skrene razgovor na šta drugo.

– Oh, što se koristi tiče – na to ću ja, – pa, rat proređuje pučanstvo!¹⁷

Rat ima, dodajemo, bezbroj “funkcija”, i učinaka, prevashodno grozних. (Doduše, proučavaoci ovog fenomena razlikuju pravedne i nepravedne ratove.) U svakom slučaju, nema normalnog čoveka koji ne želi da na našoj planeti vlada mir.

* * *

Patriotska ili rodoljubna osećanja i ponašanja takođe bismo mogli propustiti kroz “filter” sačinjen od glavnih kriterijuma u razvrstavanju utopija, ali bi to, smatramo, bio suvišan postupak.

Dovoljno je reći da su pomenuta osećanja i ponašanja do određene mere pozitivna utopija – a utopija su zbog toga što nijedna nacija ne može biti onoliko bogata, harmonična, uspešna, savršena kakva je u željama gorljivih svojih pripadnika – a kad nacionalna osećanja prevrše meru, kad postanu nacionalistička, potom i nacionalšovinistička, utopija se pretvara u distopiju.

* * *

Problem sa klasifikacijama, odnosno tipologijama složenih fenomena leži u tome što se realizatori takvih postupaka neretko pitaju dokle mogu, odnosno treba da idu u “seckanju” fenomena koji istražuju.

Mi smo, na primer, u prethodnim odeljcima već naveli glavne grupe utopija. Neke od njih se, rekli smo, iako su i same značajne, i složene,

mogu tretirati kao podgrupe još složenijih (recimo, kulturno-etičko-civilizatorskih) utopija.

Dakle, klasifikatorima kojima je dovoljan samo jedan karakterističan atribut, ili par atributa poboljšavačkog projekta, da bi mogli da ga smatraju samosvojnim, nanizaće nekoliko desetina utopija.

Mi nećemo ići tako daleko u “seckanju” složenog fenomena, ali smatramo da neće biti naodmet navesti, i sažeto predstaviti, još nekoliko idealizatorskih tekovina. Glavni faktori njihovog razlikovanja od drugih tekovina te vrste su prostorne odrednice.

* * *

Najšire među rečenim odrednicama su, razume se, kosmička prostranstva. Ona su neomeđena, ali su omeđena nebeska tela za koja se najčešće vezuju maštanja kosmičkih utopista. Ta tela obično određuju karakter međuplanetarnih avantura. Recimo, fantastične vizije u kojima je glavni činilac Sunce pripadaju grupi solarnih utopija, vizije sa Marsom u središtu zbivanja su marsovske utopije (priče o samim Marsovcima zahtevaju izraz “marsovačke utopije”), a vizije vezane za Mesec čine lunarne utopije.

Ponekad je neophodno, radi formiranja preciznog naziva koje od tih utopija, upotrebiti složeniji izraz. Recimo, sanjari koji zamišljaju kosmičke stanice i trase za transport specijalnih sunčanih čestica (kakve postoje samo u njihovoj mašti) nosiće epitet kreatora ili pobornika interplanetarne solarne čudotvorne utopije; katastrofičari koji zamišljaju smak sveta usled hlađenja Sunca govoriće o solarnoj apokaliptičnoj distopiji; čitalački skeptici koji radije sumnjaju nego što veruju, pa sumnjaju i u mogućnost proizvodnje jeftine sunčane energije na našoj planeti, optimiste u tom domenu nazivaće zemaljskim solarno-energetskim utopistima, itd.

Ako još jednom, radi “utvrđivanja gradiva”, grupu o kojoj govorimo propustimo kroz “filter” sačinjen od glavnih kriterijuma u razvrstavanju apartnih svetova, najpre ćemo se zapitati da li su kosmičke utopije eksplicitne ili implicitne, te da li su njihovi tvorci hotimični ili nehotični utopisti. Odgovor glasi: One su najčešće eksplicitne, a njihovi tvorci su hotimični utopisti. Jer su svesni nerealnosti svojih izmišljotina. Istina je, doduše, da su ljudi već boravili u kosmosu, da neke ekipe i sada borave na jednoj kosmičkoj stanici, da je Nil Armstrong čak hodao po Mesecu, da su eksperti nevelike kosmičke sonde poslali prema Marsu, Veneri, možda i prema nekim drugim planetama. Ali sve su to sitnice u poređenju s “pravim”

kosmičkim poduhvatima, koje su dosad opisali Žil Vern, Herbert Džordž Vels i mnogi drugi magovi fantastično-utopijske literature. Oni su (bar u očima autora ove studije) hotimični utopisti zbog toga što znaju – izuzev onih koji su potpuno iščašeni zanesenjaci – da su njihove fantastične ujdurme u prvom redu zabava za infantilne čitaoce.

Ako kosmičke utopije posmatramo sa stanovišta opštosti, većinu njih vidimo na makronivou. Jer bi, kad bi bile ostvarene, promenile život celog čovečanstva.

Na svakom nivou opštosti, rekli smo, moguće je, u razvrstavanju utopija, razlikovati intencionalne, strukturalne, temporalne, lokacijske i realizacijske faktore.

Intencionalni se očituju u željama zanesenjaka zagledanih u kosmos da sa nekih nebeskih tela donose minerale i metale koji su na Zemlji retki, koji bi interplanetarnim osvajačima donosili velik novac. Drugi sanjaju još iščašenije snove: da u Sunčevom sistemu, ili čak van njega, osnuju ljudske naseobine.

Strukturalni kriterijumi govore da bi u takvim avanturama društveno-političko-ekonomski faktori bili samo pokretači akcija, a da bi ti poduhvati mogli da budu realizovani samo preko veoma, veoma razvijenih naučno-tehničko-tehnoloških dostignuća.

Ako kosmičke avanture posmatramo sa temporalnog stanovišta, jasno je da ih možemo videti samo u budućnosti.

Ako ih pak posmatramo sa lokacijskog stanovišta, izvesno je da bi one bile globalno-kosmičke, ili međudržavne regionalno-kosmičke. Ne i lokalno-kosmičke. Jer bi u kosmičke avanture mogle da ulaze samo (na nivou kontinenata) regionalne grupe naučno-tehničko-tehnološki razvijenih, ekonomski moćnih država.

Sa realizacijskog stanovišta gledano, poduhvati ograničeni na okolinu naše planete delimično su ostvarivi, a “pravi” kosmički poduhvati (sa donošenjem dragocenih minerala i metala na majčicu Zemlju, pogotovo sa stanovanjem u kapsulama ili pod kupolama na dalekim nebeskim telima) i dalje će se ostvarivati samo u maštarijama iščašenih proizvođača beletrističke pleve.

* * *

Ako smo ostali na našoj planeti, najznačajnije među utopijama sa prostornim odrednicama kao glavnim faktorima razlikovanja od drugih

tekovina te vrste su globalne utopije. Njihovi tvorci, i pobornici, neretko govore da su to ujediniteljski, integrativni, kohezioni društveni poreci.

Socijalizam je među njima na prvom mestu.

Doduše, u poslednje vreme ga dostižu, ponegde i pretiču, neki drugi opštečovečanstki fenomeni. Recimo, problem očuvanja životne sredine. Ekološka utopija dosad na život ljudi i naroda nije tako jako uticala kao što je socijalizam uticao na ljude i narode u nekim državama, ali je njena uloga u svakodnevici cele planete sve veća. Ekološka utopija je globalna, bez obzira na slogan: *Misli globalno, deluj lokalno*. Drugi deo ovog gesla samo sugeriše ljudima da borba za rešavanje ekoloških problema treba da uđe u sve pore svakog društva.

U prethodnom poglavlju, u celini o savršenstvu, odnosno o uređenosti društva kao osnovnom preduslovu za sreću, naveli smo, iz Velsovog romana *Kips*, deo replike publiciste Mastermena:

– ... *Za sreću je potreban uređen svet pre novca ili svojine ili bilo koje od onih stvari koje imaju neku stvarnu vrednost, a ovaj svet, kažem vam, beznadežno je izašao iz koloseka.*

Nastavak iste replike može da nam posluži kao plastična ilustracija Mastermenove, odnosno Velsove zagledanosti u mogućnost realizacije globalne utopije. Taj nastavak glasi:

– ...*Čovek je društvena životinja sa mišlju koja danas ide oko zemljine kugle, i zajednica ne može biti srećna u jednom delu a nesrećna u drugom. To je sve ili ništa, nikakav krpež nikad više. Svet stalno greši što to ne razume. Ljudi neprestano misle da postoji negde neka klasa ili red, neposredno iznad njih ili ispod njih, ili neka zemlja ili negde neko mesto koji su stvarno obezbeđeni i srećni...*¹⁸

Da li čovečanstvo zaista ne razume da sreća na planeti ne treba da bude raspoređena tu i tamo, kao krpež? Velsov Mastermen nije u pravu. Svakome sa zrnim soli u glavi jasno je da bi najbolje bilo kad bi čovečanstvo u celini, a ne tek tu i tamo, bilo srećno. Ali je svakome ko ima mozga takođe jasno da je ljudski rod nesavršen, i da će verovatno do kraja sveta i veka ostati nesavršen. Stoga globalna utopija, bar u domenu sveopšte sreće, zasnovane na materijalnom blagostanju, nikad neće biti ostvarena. Već su, velikim delom, ili u potpunosti, ostvarene mnoge specifične globalne utopije – recimo, u domenu iskorenjivanja zaraznih

bolesti i epidemija, u domenu opšteg prava glasa, ravnopravnosti polova, i u još nekim domenima društvenog života, zatim u domenu brzog, avionskog saobraćaja na svim meridijanima, u domenu širenja kompjutera, robota, efikasnih mašina, u mnogim domenima nauke i tehnologije – ali neke globalne utopije nikad neće biti ostvarene.

S druge strane, ima, i do kraja sveta i veka će biti, utopista koji će maštati o sveopštim globalnim utopijama. Među njima su Herbert Džordž Vels i Gabrijel Kosteljničnik. Prvi je maštao o laičkoj svetskoj državi, drugi o hrišćanstvu kao ujediniteljskom i usrećiteljskom globalnom faktoru. O tim njihovim projektima detaljno će se govoriti u posebnim celinama ove studije.

Demografska utopija, u kojoj se propoveda demografske implozija na celoj planeti, jedna je od ostvarivih globalnih utopija. Ipak, ona se, zbog sebičnosti, kratkovidosti i drugih mana ljudskih bića, verovatno nikad neće u potpunosti ostvariti.

Možda će se ostvariti tek pod prisilom užasnih okolnosti: kad ljudi na ovoj planeti bude tako mnogo da će ona biti pretvorena u pakao. A možda čovečanstvo ni tada neće postati razumno. Možda će pre, u trećem svetskom, apokaliptičnom nuklearnom ratu – prouzrokovanom i prenapučenošću planete – samo sebe da uništi nego da se kvantitativno smanji na odgovarajuću meru.

* * *

U rusovskim utopijama svojstva prostorne odrednice su vrlo bitna. Žan-Žak Ruso se zalagao za čovekov povratak prirodi. Iz tih zalaganja proizašle su i ruralističke utopije. I njima srodne zavičajne utopije. Čovek, doduše, zavičaj može da ima i u urbanoj sredini, ali se odavno smatra da grad nikad ne može biti onako lep, romantičan, idiličan zavičajni milje kao selo. Čarima ruralističkih, odnosno zavičajnih utopija preplavljen je veliki deo poezije, pa i proze, Gabrijela Kosteljničnika.

* * *

Ostrvske utopije. Prve u kojima je prostorna udaljenost od sanjara što ih je izmaštao najuočljivije obeležje. S obzirom na veličinu prostora na kome se prostiru, ovo su lokalne utopije. I izolacionističke.

Neretko su, međutim, društveno-političke okolnosti u konstituisanju i postojanju te utopije važnije od njene lokacije. To znači da pojedine

ostrvske utopije mogu da pripadaju ne samo prostornoj nego i društveno-političkoj grupaciji. Načelno gledano, ne postoje prepreke da pripadaju i teološko-dogmatičkoj i naučno-tehnološkoj grupaciji, ali istorija nije zabeležila ostrvsku utopiju u kojoj su dominirala teološko-dogmatička ili naučno-tehnološka obeležja.

Navesti nekoliko konkretnih primera ostrvske utopije. Morova je najpoznatija, ali je ostrvskih utopija bilo i pre i posle njegove.

* * *

Gradske utopije. Lokalne su, kao i ostrvske. Društveno-politički, ređe teološko-dogmatički ili naučno-tehnološki elementi takođe mogu da u ustrojstvu tih utopija budu dominantniji od obeležja grada opasanog zidinama. No u ovu grupaciju svrstane su samo utopije kod kojih je urbani izolacionizam, da ga tako nazovemo, najuočljiviji.

* * *

Vrtne utopije. Ovu vrstu vrtova ne treba brkati sa Božjim vrtom. S obzirom na prostor na kome se prostire, ovo je lokalna utopija. Takođe i izolacionistička.

* * *

Lične, singularne, privatne utopije. Zasnovane su na maštarijama i nastojanjima individua – koje obično egzistiraju u samoći (recimo, na pustom ostrvu), ili među ljudima, ali na ovaj ili onaj način skrajnuti, ugnjeteni, neostvareni – da vlastiti život i mikrosvet učine srećnim, ili bar podnošljivim. Stoga se neki od usrećiteljskih projekata što spadaju u ovu grupu nazivaju i hedonističkim utopijama.

Napisavši roman *Robinzon Kruso*, Danijel Defo je stvorio utopiju za jednog čoveka,¹⁹ a teoretičarima pružio priliku da skuju termin “robinzonada”.

Čovek je, međutim, društveno biće čak i kad (privremeno) živi, i stvara, u izolaciji. Ovo je konstatovao i Marks, razmišljajući o materijalnoj proizvodnji, koja u egzistenciji ljudskih jedinki i društava spada ne samo u najneophodnije nego i u najrelevantnije delatnosti.

Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu – dakle, društveno određena proizvodnja individua. Pojedinačni i osamljeni lovac i ribar, s kojim počinju Smith i Ricardo, spadaju među uobražena 18. stoljeća, lišena fantazije. To su robinzonade, koje nikako ne znače samo reakciju na prefinjenost i vraćanje pogrešno shvaćenom prirodnom životu, kako to uobražavaju historičari kulture. Kao što na ovakvom naturalizmu ne počiva ni Rousseauov contract social, koji subjekte, po prirodi nezavisne, dovodi u vezu pomoću ugovora. Ovo je privid, i to samo estetski privid malih i velikih robinzonada. One, naprotiv, znače anticipaciju “građanskog društva”, koje se pripremalo od 16. stoljeća, a u 18. je divovskim koracima hitalo svojoj zrelosti. U tom društvu slobodne konkurencije pojedinac se pojavljuje razriješen prirodnih veza itd., koje su ga za ranijih historijskih epoha činile pripadnikom određenog, ograničenog ljudskog konglomerata.²⁰

Marks je, dakle, iz svog, dijalektičko-materijalističkog ugla sagledao jedan literarno-socijalni pojam, odnosno pojedince koji, svojom voljom ili silom prilika, pokušavaju da u prirodnom životu realizuju vlastitu egzistenciju. Međutim, njihov naturalizam će u osamnaestom veku, u epohi prelaska iz feudalizma u društvo slobodne konkurencije, biti podvrgnut zakonima kapitalizma.

Marksa smo u ovu priču nakratko uveli samo radi toga da bismo pokazali kako se mnogo šta može sagledavati kao robinzonada, kao jedna od formi ličnih, singularnih, privatnih utopija.

Vels je, u sijaset segmenata svojih knjiga, beletrističkih i inih, ovu vrstu utopija oslikao jednostavnije i plastičnije. Pre no što tu konstataciju ilustrujemo jednim primerom iz njegovog opusa, napomenućemo da se privatne utopije ne sanjaju i ne realizuju samo pod kišobranom ličnih, subjektivnih, od sveta u kome hotimičan ili nehomičan utopist živi izolovanih interesa. Sanjaju se, katkad i realizuju, i u okrilju velikih promenteljskih projekata. To je na jedan način rekao Marks, a na drugi način savremeni engleski romansijer Ijan Makjuan. Profesorica Đergović Joksimović, analitičarka stvaralaštva pomenutog autora, osvetlila je, zagledana u Makjuanov roman *Crni psi*, i utopijske aspekte tog romana. Zahvatila je širi okvir ove problematike, pa ćemo i mi, citatom, obuhvatiti taj okvir.

Ljudska istorija može se sagledati, osim ostalog, i kao neprekidno stremljenje ka ostvarenju utopije. Stoga se i ovaj roman može čitati kao

istorija utopije u drugoj polovini dvadesetog veka. Kao i u slučaju istorije, i utopija se u Crnim psima razmatra i kao lični i kao opšti fenomen. Tako se revolucionarni žar mladih, neiskusnih engleskih komunista Džun i Barnarda vezuje uz njihovu strasnu ljubav i svojevrsnu privatnu utopiju, koju su pokušali da ostvare:

Odlučili smo da Partiji oprostimo gluposti s početka rata, i da se učlanimo čim se sklopi mir i napustimo posao. Marks, Lenjin, Staljin, napredak, u svemu smo se slagali. Fino jedinstvo tela i uma! Osnovali smo privatnu utopiju, i bilo je samo pitanje vremena kad će svi narodi slediti naš primer. Ti meseci su nas oblikovali. Iza frustracije tokom svih ovih godina, nalazi se želja da se vratimo tim srećnim danima.

U naivnom očekivanju Bernarda i Džun da će njihov primer jednog dana slediti i drugi ljudi ironično odjekuje aluzija na ista takva uverenja Marksa, Lenjina, Staljina i drugih komunističkih ideologa. Međutim, ono što njih dvoje ne znaju u tom trenutku jeste da takav društveni inženjering podrazumeva požrtvovanost vernika, ali i žrtve onih koji nisu spremni da poveruju u tu utopiju. Upravo taj utopijski duh, to uverenje da se sve što se čini u ime komunizma čini za opšte dobro, blagostanje i napredak, jeste ono što komunizam čini paradoksalnom pojavom s obzirom na mnogobrojne nesreće koje je sam taj pokret širom sveta, pa i u Evropi, izazvao i doneo.²¹

Pokazali smo, uz pomoć kompetentnih stvaralaca, direktnu vezu između jedne velike, javne, i jedne male, privatne utopije; ilustriranje ćemo zaokružiti, uz pomoć H. Dž. Velsa, bacanjem pogleda na malu utopija koja, bar naizgled, ni s jednom velikom utopijom nikakve veze nema. (Ponovimo, varirajući malopre ekspliciranu opštepoznatu istinu, da je čovek društveno biće čak i kad živi u izolaciji.)

U *Eksperimentalnoj autobiografiji* Berti se seća svoje majke Sare, tragične žene koja se, u siromaštvu, borila s raznim nedaćama, koja je patila zbog prerane smrti obožavane kćerkice Fani, koju muž nije mnogo mario, koja je nastojala da svoja tri sinčića izvede na životni put, da ih nekako gurne na nivo bar nešto viši od najnižeg. Rintala je po ceo dan, odmarala se tek uveče. Berti se (gotovo tri decenije nakon njene smrti) pitao

šta joj je prolazilo kroz glavu dok je sama sedela pored lampe i vatre koja se gasila, dok je završavala neke sitnice, ili šila, pre odlaska u krevet.²²

Video je njen lik, a video je i sadržaj njenih, kako je u autobiografiji napisao, nevinih sanjarija, u koje je bežala iz sive, surove realnosti. Sretala je, u tim maštarijama, drage osobe, koje je bilo ugodno sretati, čestitali su joj zbog ovog ili onog postignuća, *dragi Berti dolazio je iz škole sa nagradom*²³ (simpatičan piščev humor na vlastiti račun), dragi Frenki, ili Fredi, bio je uspešan biznismen. Njoj je poštar doneo pismo s obaveštenjem da je nasledila novac. Dvadeset pet funti, pedeset... zašto ne i sto? Sirotelj kćerkici napokon bi mogla da podigne nadgrobni spomenik.

Da li da uzme služavku? pitala se u svom sanjarenju, u Bertijevom sećanju... Kad bi samo mogla da kupi nove zavese za salon! Pa da doktor Bibi, kad bude svratio (samo da pogleda Fredijev prst, ništa ozbiljno), kaže: “Zaboga, gospođo Vels, kako ste divno uredili sobu!”

Bez sanjarija život bi za većinu ljudskih bića bio neizdrživ, zaključio je H. Dž. Vels na završetku prikaza tragične sudbine obične žene; zapravo, mnogo miliona, mnogo stotina miliona običnih žena (i muškaraca). Ta kontemplacija, majčina, potom i sinovljeva, podstakla nas je da pomislimo kako postoji još jedna, najrasprostranjenija, po pravilu najbanalnija, ali neretko i najdelotvornija forma lične, singularne, privatne utopije. Nazvaćemo je minijaturnom unutrašnjom utopijom.

To je onaj pokušaj dosezanja sreće kome pribegavamo, ili kome se prepuštamo, kad, poput Sare Vels, u maštanju o povoljnim okolnostima – koje nama, samo nama idu naruku, nezavisno od događaja i procesa koji se odvijaju u našoj okolini – nalazimo bekstvo, utehu, zadovoljstvo, često čak i uživanje.

Da, unutrašnja mikroutopija je najrasprostranjenija na kugli zemaljskoj. Njoj se, češće ili ređe, prepušta svaki normalan, iole senzibilan, produhovljen čovek. Svaki mentalno zdrav pripadnik najznačajnije vrste živih bića na Plavoj planeti, bio mali ili veliki, neznatan ili znamenit, slab ili moćan, ima neku unutrašnju, singularnu, privatnu, eskapističku, utešiteljsku utopiju. Mnogi imaju po nekoliko takvih amajlija.

U kategoriju najčešćih spadaju infantilističke i juvenalističke. Lako se može dokonati da se gnezde u dušama i duhovima – dakle, u emocijama i mislima – ljudi koji se rado sećaju svog detinjstva i svoje mladosti. Jedni to čine da bi, i kad im je dobro, još više uživali, drugi da bi pobjegli iz tekućih neprilika, kad ih one žuljaju, treći da bi se utešili, kad ih bije ma kakva nesreća.

U prozi Herberta Džordža Velsa ima maštanja o čarima detinjstva, mladosti i zavičaja, ali ne odviše. Mnogo više infantilističke, juvenalističke i nativističke (zavičajne) utopije ima u poeziji Gabrijela Kosteljnika.

Dok smo u čovekovoju mentalnoj nutrini – u kojoj se začinju sve utopije, u kojoj mnoge kraće ili duže vreme obitavaju, a mnoge i zauvek ostaju – pređimo iz jedne krajnosti u drugu: od sitnih, trivijalnih želja i sanjarija običnih ljudi, i (neobičnih) stvaralaca, do golemih, pretencioznih želja i snova iščašenih izuzetnika, ekscentrika, ludaka. Takvi su titanistički utopisti, a njihove pretenzije čine svakovrsne titanističke utopije. Unutrašnjim titanističkim utopijama možemo ih nazivati sve dok su zapretane u ličnoj mašti i emocionalnosti, a spoljašnje postaju kad duh pobegne iz boce. Srećom, male unutrašnje utopije su mnogo rasprostranjenije od velikih, titanističkih. Pogotovo od onih problematičnih, spoljašnjih, globalnih, koje su češće negativne nego pozitivne. No svaki obelodanjen idealistički koncept, samim tim što je postao nada (ili briga) reformatorovog okruženja, prestao je da bude lična, privatna, unutrašnja utopija.

Jednu unutrašnju mikroutopiju pokazali smo na Velsovom primeru, a neuporedivo veća pažnja će u ovoj studiji biti poklonjena njegovim spoljašnjim titanističkim utopijama, otelotvorenim u većem broju globalnih projekata, počev od svetske vlade do svetske sreće u najširem smislu reči. Kod Gabrijela Kosteljnika, čoveka koji je i u životu, i u umetničkom i u diskurzivnom stvaralaštvu češće bio u krajnostima nego u sredini, mikroutopije se mogu uočiti – da variramo, i dopunimo, to što je već rečeno – u poeziji, naročito zavičajnoj i ljubavnoj. Njegova spoljašnja titanistička utopija, obojena patriotizmom, najglasnija je u poemi *Ustani, Ukrajino (Встань Україно)*, a najpretencioznija je ona u proznoj *Pesmi Bogu (Пісня Богови)*, u kojoj autor, deklarisan apologet Svevišnjeg, putem pojedinih pasaža iskazuje nezadovoljstvo postojećim ustrojstvom sveta. Naravno, uzročnika takvog stanja pesnik ne vidi u Bogu, nego u čoveku.

Obnarodovanih titanističkih utopija nema mnogo, a unutrašnje utopije ove vrste nisu, dok se vrpolje u mentalnoj nutrini potencijalnih utopista, problem ni za koga osim za njih, neostvarenih promenitelja sveta. Minijaturnih pak utopija, unutrašnjih i spoljašnjih (potonje su okruženju predstavljene na ovaj ili onaj način), ima sijaset. Zar je onda čudno što su snovi o ličnoj sreći posejani na stranicama bezbroj knjiga, beletrističkih i nebeletrističkih? Zar ove činjenice ne potvrđuju – zajedno, razume se, sa ostalim argumentima u prilog priči o raznovrsnim ovaploćenjima utopije –

prvu refleksiju generalne hipoteze naše studije, koja, kao što znamo, glasi: Utopija je u čovekovom životu prisutnija, delotvornija, bitnija nego što su mnogi ljudi toga svesni.

Lične utopije, i one koje nisu i one koje jesu ostvarive, i one koje ličnosti pokušavaju da ostvare unutar vlastite nutrine i one koje pojedinci pokušavaju da ostvare delovanjem na vlastitu okolinu, jesu i važnije i manje važne od ostalih utopija. Za svakog pojedinca je njegova lična, subjektivna, privatna utopija važna, neretko čak važnija od bilo koje druge, ali širi značaj imaju samo one utopije koje utiču na život, sudbinu, sreću manjih i većih ljudskih grupacija. To znači da su lične utopije običnih ljudi najčešće beznačajne – tako beznačajne da se zanemaruju, i ne vide kao utopije u pravom smislu reči – a značajne mogu da budu samo lične utopije moćnika, koji su u stanju da svojim idejama i postupcima okruženju nanose mnogo dobra, ili mnogo zla.

* * *

Niska utopija u ovom poglavlju je završena. Ali ne i u književnosti. Pogotovo ne u međusobno povezanim i zavisnim sestrama: književnoj i vanknjiževnoj realnosti. U klasifikacijama, odnosno tipologijama složenih fenomena “seckanjem” se, rekli smo, može izlučiti i nekoliko desetina samosvojnih partikula.

Prema tome, naša niska utopija je samo ovde završena – a inače je, za one istraživače koji se bave istom ili srodnom problematikom, otvorena, i mogu da je, u svojim radovima, dopunjavaju.

FUSNOTE

¹ Radomir D. Lukić i Miroslav Pečujlić, glavni redaktori, *Sociološki leksikon*; Sergej Flere, odrednica “klasifikacija”, str. 274.

² Na forzacblatu (praznom listu što spaja korice i ostale stranice) dotičnog romana, koji sam kupio u nekoj antikvarnici, stoji posveta: *Mom dragom drugu Andri za 10 rođendan, od Peđe*. Jedno od najznačajnijih ostvarenja utemeljitelja moderne naučne fantastike danas je lektira dece koja još nisu ušla ni u tinejdžersko doba.

³ Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*, “Naučna knjiga”, Beograd, 1974, str. 13.

Profesor beše uveren da je njegova formulacija integralna, i obnarodovao: *Ta integralna definicija pod kulturom podrazumeva skup svih onih procesa, promena i tvorevina koje su nastale kao posledica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju). A osnovni smisao kulture sastoji se u tome da olakša održanje, produženje i napredak ljudskog društva.*

Greška u profesorovoj definiciji leži u izostavljanju konstatacije da kulturu čine samo pozitivni procesi, pozitivne promene i tvorevine koje su posledica čovekovih materijalnih i duhovnih intervencija. Sve čovekove intervencije, svi procesi, sve promene i tvorevine proizašle iz tih intervencija, bile one pozitivne ili negativne, čine civilizaciju. A kulturnim se mogu smatrati samo oni procesi, samo one promene i tvorevine u prirodi, društvu i mišljenju koje su pozitivne.

- ⁴ Mihailo Đurić, *Utopija izmene sveta*, “Službeni list SRJ” i “Tersit”, Beograd, 1997, str. 13.
- ⁵ Dragan Žunić, *Estetički humanizam*, “Gradina”, Niš, 1988, str. 9.
- ⁶ Isto, str. 10.
- ⁷ Bernard Bergonzi, *The Early H. G. Wells – A Study of the Scientific Romances*, “Manchester University Press”, 1961, pp. 48–50.
- ⁸ Grupa autora, *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga prva, Institut za srpskohrvatski jezik SANU, Beograd, 1959, str. 141.
- ⁹ Oleg Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969, str. 45.
- ¹⁰ Suvinova fusnota u navedenom delu, str. 86: *Citirano u Oxfordskom rječniku engleskog jezika; vidjeti Thomas Babington Macalay, “Lord Bacon” u njegovom Critical, Historical and Miscellaneous Essays and Poems (Albany, 1887.), 2:229.*
- ¹¹ Suvinova fusnota u navedenom delu, str. 86: *Ruyer, Raymond, L’Utopie et les utopies, Paris, 1950, str. 31; također vidjeti Schwonke, Martin, Vom Staatsroman zur Science Fiction, Stuttgart, 1957, 1–3, u čijoj je knjizi ovo osnovna tema, i Gerber, Richard, Utopian Fantasy, New York, 1973, str. str. 6–7.*
- ¹² Darko Suvin, nav. delo, str. 85–86.
- ¹³ Citirano pozivanje na Žaka le Gofa može se naći u članku: Jozo Džambo, *Franjo Asiški – svetac za sva vremena*, koji je objavljen na sajtu sarajevske franjevačke mesečne revije *Svjetlo riječi*, <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/529/sv-franjo-asiski/franjo-asiski-svetac-za-sva-vremena> str. 2. Sajt posećen 5. oktobra 2014.
- ¹⁴ Marinko Pejić, *Franjina utopija, ostvarena ili ostvarljiva?* – na sajtu revije *Svjetlo riječi*, <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/183/sv-franjo-asiski/franjina-utopija-ostvarena-ili-ostvarljiva?> str. 1-3. Sajt posećen

5. oktobra 2014.

- ¹⁵ Citirano pozivanje na Valtera Niga može se naći u članku: Jozo Džambo, *Franjo Asiški – svetac za sva vremena*, na sajtu revije *Svjetlo riječi*, <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/529/sv-franjo-asiski/franjo-asiski-svetac-za-sva-vremena> str. 1. Sajt posećen 5. oktobra 2014.
- ¹⁶ Zorica Đergović, *Utopija na pragu trećeg milenijuma: konfuzija, strahovi i nadanja*. Esej je objavljen u *Književnoj reči*, br. 512, Beograd, str. 51–53. Isti tekst se može naći i na sajtu: http://www.alexandria-press.com/online/online8_utopia_na_pragu_trecjeg_milenijuma.htm Mi smo taj sajt posetili 19. novembra 2014.
- ¹⁷ H. Dž. Vels, *Prvi ljudi na Mesecu*, prev. Zlatko Gorjan, “Svetlost”, Sarajevo, 1961, str. 202–203.
- ¹⁸ H. Dž. Vels, *Kips*, str. 230.
- ¹⁹ Marie Louise Berneri, nav. delo, str. 177.
- ²⁰ Karl Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u *Glavni radovi Marksa i Engelsa*, prev. Moša Pijade, “Stvarnost”, Zagreb, 1978, str. 603.
- ²¹ Zorica Đergović-Joksimović, *Ijan Makjuan: polifonija zla, “Geopoetika”*, Beograd, 2009, str. 178–179.
- ²² H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, volume I, p. 74.
- ²³ Isto, str. 74.

III

FORMIRANJE H. DŽ. VELSA KAO STVARAOCA

Bezbroj puta je, na počecima biografskih poglavlja, ponovljeno, pa neka i ovde bude rečeno (jer svaki proučavalac mora imati na umu i čitaocima koji o protagonistu njegovog istraživačkog projekta znaju malo, ili ne znaju ništa), da je jedan od najpoznatijih i, tokom prve polovine dvadesetog veka, najpopularnijih svetskih pisaca rođen, 1866. godine, na jugoistoku Engleske, u gradiću Bromliju (koji je danas jedno od mnogih predgrađa Londona). Njegov otac Džozef bio je vlasnik grnčarske prodavnice, a skromne prihode je uvećavao baštovanskim uslugama, profesionalnim igranjem kriketa, te prodavanjem opreme za sport kojim se i sam bavio. Džooova supruga Sara, nekadašnja damska služavka, beše domaćica, i brižna negovateljica trojice sinova: Frenka, Freda i Herberta Džordža, odmila zvanog Berti.

U duši potonjeg dečaka siromaštvo je od malih nogu razvijalo averziju prema društvenim nejednakostima, i prema onim srećnicima kojima je Sudbina dodelila više darova nego njihovoj manje srećnoj braći u Hristu. Antipatiju je osećao čak i prema kraljici Viktoriji, koja je, kao i njena Imperija, tokom druge polovine devetnaestog veka bila na vrhuncu moći. Mama Sara bila je ushićena kad bi imala priliku da, makar poizdalje, vidi omiljenu gospodaricu Velike Britanije, i velikog dela ostatka sveta, a sinčić...

“Ona dolazi. Oh, ona dolazi. Kad bih samo mogla malo bolje da je vidim! Skini šešir, Berti, dušo” – to je produbljivalo moje neprijateljstvo, i u moju ogorčenu dušu utkivalo niti neiskorenjivog republikanizma.¹

Čari otkrivanja sveta pomoću knjiga budući pisac spoznao je između sedme i osme godine života. Zahvaljujući nesrećnom slučaju, koji je, kako će kasnije u šali govoriti, s druge strane bio i srećan. Jedan odrastao deran ga je u igri podigao, on se koprcio i – prilikom pada slomio cevanicu.

Knjige mu je u krevet, iz mesne biblioteke, donosio otac, donekle neozbiljan, za borbu s egzistencijalnim peripetijama ne naročito sposoban veseljak, ali i sam, u slobodno vreme, pasioniran čitalac. Sad je sinčiću pružao prilike da upoznaje Tibet, Kinu, Stenovite planine, prašume Brazila, da se raduje što ga od tigrova Indije, i vukova Rusije, čuvaju talasi Lamanša... da sa ministrima i predstavnicima naroda učestvuje u parlamentarnim debatama (iako političke ideje nije razumeo), da sa generalima i prostim vojnicima učestvuje u velikim bitkama.

Kad se osovio na noge, Berti je postao đak prvak. Država je deci pružala mogućnost da sede u klupama javnih škola, ali je mama Sara želela da se njeni sinovi popnu, na društvenoj lestvici, bar malo više od prečage na kojoj su tavorili nehajni Džo i ona. Frenki (devet godina stariji od Bertija) već je izučavao suknarski zanat, Fredi (četiri godine stariji od najmlađeg brata) bio je učenik jedne privatne škole, a mamin miljenik se obreo u drugoj privatnoj školi. Naziv joj beše Komercijalna akademija. Tomas Morli, vlasnik i jedini nastavnik te provizorne prosvetne ustanove, smeštene u prepravljenoj praonici kuhinjskog posuđa, tukao je učenike po dlanovima i po stražnjici. Ponekad bi (posle ručka) zadremao, pa su se mali nestašnici zabavljali do mile volje.

Početno školovanje, kod gospodina Morlija, Berti je završio kao trinaestogodišnjak. U međuvremenu je Džo Vels prošao kao, ranije, upravo on, najmlađi sin: slomio je nogu. Ta nesreća je označila kraj nevelikih prihoda koje je izdržalac familije imao kao igrač kriketa. Prihodi od trgovine i baštovanstva behu još manji, te su se egzistencijalne prilike u Atlas hausu (tako su Velsovi nazivali svoj dom u Bromliju) srozale na granicu podnošljivosti. Za doručak najčešće nije bilo više od pola haringe, ručak su obično činili gulaš i krompir, večeru parče hleba i parče sira. Školarina za Bertija mesecima Tomasu Morliju ne beše plaćena.

Uskoro je, međutim, sreća obasjala istinsku glavu familije, Saru Vels. Uspela je, 1880. godine, zahvaljujući ugledu koji je ranije kao damska služavka bila stekla, da na imanju Feterstonho, južno od Londona,

u mestu Ap Park, dobije posao kućepaziteljke. Na službi u dvorcu udovca ser Harija Feterstonhoa ostaće, kao posrednica između njegove svastike, gospođice Bulok, i niže posluge, čitavih trinaest godina.

Trojicu svojih sinova, koji su, valjda jedini, njenom životu davali smisao, nije zaboravljala. Najmlađi to najjasnije potvrđuje.

Moja majka, mislim da mogu to da kažem, bila je, u okviru svojih ograničenja, odlučna ženica. Gotovo isto tako nepokolebljiva kao vera u Našeg Oca i Spasitelja, beše njena vera u tekstilce. Ne znam da li je ta banalna opsesija poticala iz njenih mladih godina, ali je, izvesno, smatrala da je nošenje crnog kaputa i kravate iza pulta najveće od svih mogućih čovekovih postignuća – bar na našem društvenom nivou. [...] Stoga je naglo rešila da me pošalje na učenje suknarskog zanata kod gospode Rodžersa i Denijera, u Vindzoru, preko puta dvorca.²

Dva Sarina sina već su rintala, kao trgovački pomoćnici, u radnjama u kojima su stariji i mlađi najamnici bale raznovrsnog tekstila skladištili, rasparčavali i prodavali, na kraju radnog vremena izdatke i dobitke obračunavali, a 1880. godine je, kako smo upravo saznali, stopama Frenkija i Fredija krenuo i Berti.

Od pola osam ujutru do pola osam uveče bilo je posla za svu radnu snagu, pa i za njega. Najčešće je prao prozore, a kad bi svi bili očišćeni, radio je na blagajni. Beše rasejan, za posao nezainteresovan, kursor često nije vraćao kako treba, pa je nakon izvesnog vremena napravio manjak. Šefovi su imali pouzdane dokaze da je pošten, te je izbegao optužbu za krađu, ali ne i zaključak gospode Rodžersa i Denijera da nije rođen za suknara. Bio je srećan kad su ga otpustili.

Nakon neuspešnog pokušaja da se zaposli kao đak-učitelj (ova vrsta prosvetarskih pomoćnika beše tada u Engleskoj česta pojava, jer je učitelja bilo malo), obreo se kod mame, na imanju u Ap Parku. Ser Hari Feterstonho je dokonost povremeno ubijao i zagledavanjem u koju od mnogih knjiga u svojim odajama, a dečko prema kome je iskazivao simpatiju, sin njegove kućepaziteljke, s mnogo većim zanimanjem je čitao sve što mu je došlo pod ruku: od *Guliverovih putovanja* do Voltera, Tomasa Pejna, čak i Platona.

Mami se nije dopadalo ovakvo “traćenje” vremena, pa se dogovorila s jednim apotekarom u obližnjem gradiću Midherstu da mu njen sin bude učenik i pomoćnik.

Bertiju je spravljanje pilula i tečnih lekova bilo mnogo zanimljivije nego maltretiranje s neotesanim tipovima među balama tekstila, ali se ispostavilo da troškovi učenja za apotekara prevazilaze novčane mogućnosti Sare Vels. Stoga je nakon mesec dana druženje radoznalog momčića s praškovima i epruvetama bilo završeno.

Majka je, međutim, bila, da ponovimo uz pomoć Bertija, *u okviru svojih ograničenja, odlučna ženica*. Što je naumila, to je, ako su okolnosti dopuštale, i ostvarila. Ovog puta stupila je u kontakt s Edvinom Hajdom, suknom iz Sautsija, gradića u okrilju mnogo većeg Portsmuta, te je njen treći sin, sad već kao petnaestogodišnjak, morao da se u svetlu životnu perspektivu ponovo zagledava iz miljea morskog mu šegrtovanja. Gospodin Hajd bio je prijatniji od Rodžersa i Denijera, ali je dve godine provedene pod krovovima njegovih magazina, radnji i prodavnica H. Dž. Vels i nakon pet decenija pamtio kao najnesrećniji i najbeznadežniji odsečak svog života.

U toj krizi iskristalisala su se u njegovom duhu dva načela, koja će postati životna gesla.

Prvo: Ako nešto želiš dovoljno jako, uzmi to, i neka vrag nosi posledice. Drugo: Ako ti život nije dovoljno dobar, promeni ga; nikad nemoj trpeti dosadno i turobno tavanje, jer nakon svega, najgora stvar koja može da ti se dogodi ako se boriš da izađeš iz ćorsokaka, jeste poraz, a on nije izvestan do samog kraja, koji je smrt i svršetak svega.³

Ova gesla su u Bertijevom duhu i karakteru zaživela tako bujno da je majci zapretio samoubistvom, ako mu ne bude dopustila da batali šegrtovanje u tekstilnoj firmi. Popustila je, te se njen sin ponovo obreo u Midherstu, koji mu se već prilikom prvog boravka bio dopao.

Horas Bajat, direktor tamošnje klasične gimnazije, koji mu je u vreme pokušaja da postane apotekarski pomoćnik držao časove latinskog jezika, i koji je već tada primetio da Bertija krasi veća radoznalost nego njegove vršnjake, sad ga je uzeo za pomoćnog učitelja. U isto vreme mu je pružao mogućnost da bude i učenik. Naime, ministarstvo obrazovanja je dotacijama stimulisano vlasnike privatnih škola da i putem večernjih časova edukuju što više dece, pa je i gospodin Bajat na taj način uvećavao svoje prihode. Najagilnijem njegovom učeniku naruku je išla još jedna inicijativa prosvetnih vlasti. One su, u želji da unaprede školovanje nastavničkog kadra, odlučile da funkcionalno profilišu postojeće ustanove za obrazovanje prosvetara, da formiraju i nove. Za izvestan broj studenata

bile su obezbeđene i stipendije. Među tim ustanovama, dužnim da mlade nastavnike osposobe za izlaganje gradiva prvenstveno iz prirodno-matematičkih nauka, beše i Naučna učiteljska škola (Normal School of Science) u londonskom kvartu Južni Kensington. (Nekoliko decenija kasnije, kad Vels u autobiografiji bude opisivao svoje studiranje, ta ustanova će nositi naziv Imperijalni koledž nauke i tehnologije. Imperial College of Science and Technology.)

Intenzivnog življenja i svakojakog znanja željan osamnaestogodišnjak je, ne obaveštavajući nikoga, popunio formular prijave, i – bio primljen na kurs biologije kod čuvenog profesora Tomasa Hakslija. (Zbog doslednog zastupanja Darwinove teorije evolucije, taj biolog, deda budućeg takođe slavnog biologa, Đulijana Hakslija, i još slavnijeg Engleza, pisca Oldosa Hakslija, dobio je epitet “Darvinov buldog”.)

Letnji raspust je Berti Vels, sa obezbeđenom stipendijom, proveo delom sa majkom, u Ap Parku, delom sa ocem, u Bromliju. Intenzivno je čitao, naglo sazrevao.

Već sam rekao da ne mogu jasno da se setim kad sam pročitao Platonovu Državu. Ali to je bilo u leto, pre no što sam otišao u London, jer se sećam da sam ležao na travnatoj padini ispred male ruinirane kule u duhu osamnaestog veka, koja je od Ap Parka gledala prema Hartingu. [...] U vezi s tim delom je, zbog svog fermentiranog uticaja na moj um, štivo sasvim različitog kalibra, broširano izdanje Henrija Džordža Napredak i siromaštvo, koje sam za šest penija bio kupio na kiosku u Midherstu.

[...]

Posebno sam Platonovo delo, iako mi je u njemu ponekad ponešto bilo zamorno i nerazumljivo, doživljavao kao ruku jakog brata, koja me je hvatala i podizala, da bi me iznela iz zatvora prihvatanja i podnošenja društvenih konvencija. Ne znam zašto su hrišćanstvo i stari društveni poredak dopustili da Platon u mom duhu stekne veći intelektualni prestiž nego sveti Pavle ili Mojsije. Zašto se nisam prekorevao? Zbog toga, pretpostavljam, što vernici nikad nisu bili u stanju da pobegnu od izvesne samokritike, koja ih je vrebala, i što je u svakoj epohi bilo umova prijemčivijih za poštenje i veličinu Platona i Aristotela nego za zamršeni dogmatizam svetih otaca.

[...]

Glavna u svemu tome beše koncepcija društva u kojoj je ekonomski individualizam bio u celosti nadvladan zajedničkim interesima. To beše

moj prvi susret sa komunističkom idejom. Dotle sam prihvatao privatno vlasništvo kao prirodan red stvari, baš kao što je moja majka prihvatala monarhiju i crkvu. Bejah toliko zaokupljen svojom mentalnom pobunom protiv ideja Boga i kralja da se nisam protivio načinu na koji je posednik stavljao prepreke na mom putu, braneći mi da upotrebljavam ovo ili da uživam u onom. Sada, imajući pred sobom Platonovu sliku potpuno drugačijeg društvenog upravljanja, koja mi je pružala mogućnost za upoređivanje, mogao sam da upitam: "S kojim pravom je ovo za tebe, a nije za mene?" Zašto su stvari monopolizovane? Zašto je svaka pogodnost i svaka prednost postavljena tako da ne pripada meni i pre nego što sam došao na svet?

Knjiga Henrija Džordža beše poput laboratorijske demonstracije oživljavanja opšte teorije, sa ekstremno uprošćenom i plauzibilnom pričom o progresivnom prisvajanju zemlje, sa napadom na nezasluženo povećavanje privatnih renti i sa porezom kao lekom za ostvarivanje kolektivne dobrobiti.⁴

H. Dž. Vels je, kao što smo se dosad par puta uverili, od zelenog svog doba bio ogorčen zbog društvenih nejednakosti, i stoga naklonjen levičarskim idejama. No u tom opredeljenju nije, kao što ćemo se u nastavku ove studije više puta uveriti, išao dokraja. Bio je pravi engleski džentlemen, a Englezi vole da za sebe kažu (ne bez ironije) da su više skloni kompromisima nego radikalnim rešenjima.

Mnogi analitičari su dosad osvetljavali lik, život i opus jednog od prvih znamenitih protagonista fantastične književnosti, i još znamenitijeg protagoniste utopijske književnosti. Srećom, i on sam je podosta razmišljao o aspektima triju pomenutih ovaploćenja svog bića. Bez obzira na to da li su u pravu teoretičari koji govore da svakog čoveka najbolje poznaje on sam, ili pravo imaju istraživači koji tvrde da izuzetne stvaraoce, sa kompleksnim opusom, bolje poznaju objektivni posmatrači, nama su Velseve autorefleksije zanimljive i bitne, pa ćemo mu pružiti priliku da sažeto eksplicira nastavak priče o formiranju vlastitog mladalačkog pogleda na svet, ili, konkretnije rečeno, na društveno-političku ideologiju.

Desilo se da sam u Midherstu, čitajući knjige koje su mi slučajno dolazile do ruku, jedva čuo za ime Karla Marksa pre nego što sam došao u London. Moj socijalizam je bio predmarksistički. Čitao sam nešto o Robertu Ovenu, u nekoj enciklopediji, još u čitaonici emporijuma u Sautsiju, a mora da sam se sreo i s nekim rezimeom Morove Utopije, iako se

ne sećam da sam je čitao pre mnogo kasnijeg vremena; i, u suštini, moje ideje behu građene na “primitivnom” socijalizmu. Ja sam sav bio za planiranje novog društva. Ali je, očigledno, bilo nepotrebno čistiti stari nered pre no što bude došao novi poredak. Kad planiran poredak bude došao, nered će se sam povući pred njim. Nakon nešto više od godine dana rada na biologiji u Naučnoj učiteljskoj školi, sagledao sam pravo lice marksizma, i bejah, u to vreme, osposobljen da procenim njegovu plauzibilnu, mističnu i opasnu ideju rekonstrukcije sveta na bazi puke ozlojeđenosti i destrukcije: klasnog rata. Rušenje “kapitalističkog sistema” (koji nikad nije bio sistem) beše naprosto svemogući lek tog užtogljenog, egocentričnog i malicioznog teoretičara. Njegova snobovska mržnja prema buržoaziji pretvorila se u maniju. Kriviti druge i biti nasilan kad stvari krenu naopako, prirodno je za običnog čoveka u poteškoćama, svuda u svetu. Marks je ponudio najjeftinije i najniže ljudske nagone u obliku pretenciozne filozofije, te su mu se aktivni umovi u masama izloženim nevoljama spremno priklonili. Marksizam ni u kom smislu nije kreativan, niti lekovit. Njegov odnos prema neizbežnoj rekonstrukciji ljudskog društva, koja se sada odvija, jeste parazitski. To je oslabljivačka mentalna epidemija inata, s kojom se čovečanstvo srelo u svojoj teškoj i zamršenoj borbi za izlazak iz zastarelih društvenih uslova, prema novom svetskom poretku. Ovo današnje je malarija ruskog nastojanja. Kreativna revolucija bi se dogodila, i možda bi to bila kreativna revolucija mnogo boljeg tipa, da Karl Marks nikad nije živio.⁵

U citiranom pasusu ima razmišljanja mladića s kraja devetnaestog veka, ali su se poslednje rečenice očigledno formirale u umu zrelog čoveka, koji je autobiografiju pisao početkom tridesetih godina dvadesetog veka. To beše, da se podsetimo, vreme razbokoravanja staljinističkog “cveća zla”. Izraslog na podlozi koju je – bar prema mišljenju H. Dž. Velsa i njegovih istomišljenika – svojom filozofijom i ideologijom Marks pripremio. Drugačije orijentisani mislioci kažu da niko nema pravo Marksa optužiti za zla koja su užem ili širem okruženju naneli monstrumi poput Josifa Visarionoviča Staljina. Možda bismo upravo trijadom Marks–Lenjin–Staljin mogli potvrditi (u parafazi malko prerađenu) Karlajlovu izreku da revolucije (dodajemo: i utopije) osmišljavaju idealisti, realizuju fanatici, a zloupotrebljavaju nitkovi.

Vels je, u svakom slučaju, marksizam video očima čoveka koji bi bio srećan da se ta (po njegovom mišljenju) negativna utopija nikad nije ostvarila.

Višeslojnu utopiju koju je on, dotičan Vels, svojim delom, i delovanjem, favorizovao upoznaćemo kad bude došlo vreme za to.

Tokom školske 1884/85. godine čoveku o kome govorimo (povremeno mu pružajući priliku da i sam o sebi govori) najveća preokupacija bila je biologija. Zanimala ga je i botanika i zoologija, s radoznavnošću se zagledavao u komparativnu fiziologiju i genetiku, u koje ga je, i njegove kolege studente, profesor Haksli tek trebalo da uvede. Kasnije će pisac naklonjen prirodnim naukama govoriti da jednogodišnji kurs u Naučnoj učiteljskoj školi beše vreme njegovog najintenzivnijeg učenja. A Tomas Henri Haksli beše jedna od najfascinantnijih među ličnostima koje je u životu upoznao. (Pričalo se da je svojevremeno drugi izuzetnik, sam Čarls Darvin, pokatkad dolazio na predavanja svog prijatelja i privrženika. Berti, nažalost, nije imao priliku da ga vidi, jer je Darvin umro 1882. godine.)

Student biologije, koji će u dogledno vreme u fantastično-utopijskoj književnosti imati gotovo onoliki značaj koliki je Darvin imao u nauci o evoluciji, želeo je da, nakon isteka jednogodišnjeg termina, i dalje ostane “u klasi” profesora Hakslija, ali programska koncepcija škole nije dopustila ispunjenje te želje. Znameniti profesor je bio dužan da znanje udeli i drugim potencijalnim širiteljima starih i novih naučnih otkrića, a H. Dž. Vels je prešao pod nadzor fizičara Gatrija. Taj fahman nije spadao u kategoriju izuzetnih naučnika, ni u kategoriju pedagoga koji studente inspirišu, pa je ovaj koga mi pratimo na časovima najpre bio nepažljiv, a potom počeo da se predavaču kradomice podsmeva.

Kriterijum ekstravagantnog studenta, “razmaženog” visokim nivoom Tomasa Hakslija, nije uspeo da zadovolji ni treći pedagog, profesor geologije Džad. Bio je nešto bolji od inertnog fizičara, ali znatno ispod čuvenog biologa. I Gatri i Džad bili su amateri u podučavanju studenata, reći će jedan od tih studenata nakon mnogo godina, u autobiografiji. Njegova navika, iz vremena kad je slušao fiziku, da izađe iz laboratorije i ode u biblioteku koledža, kako bi čitao neke druge knjige, pojačala se u vreme predavanja i vežbi iz geologije. Veoma ga je zanimalo šta su Gete, Karlajl, Šeli, Tenison, Šekspir, Drajden, Milton, Poup, Buda, Muhamed, Konfučije... imali da kažu o svetu. Radoznavnost je zadovoljio – ali je na ispitu iz geologije pao. Studiranje beše neslavno završeno. (Berti će ovu grešku ispraviti koju godinu kasnije: položiće, nakon prilježnog grejanja stolice, sve ispite koje bude trebalo položiti, i steći će, kao diplomac Londonskog univerziteta, najviše zvanje Koledža nastavnika.)

U međuvremenu je, još kao student, sve jače osećao potrebu da se iskaže i kao stvaralac. Sa nekoliko svojih kolega pokrenuo je časopis *Naučni školski žurnal (Science Schools Journal)*, bio prvi urednik, objavio je u toj publikaciji pregršt svojih početničkih tekstova.

Dva Velsova rada, objavljena u Naučnom školskom žurnalu u prvoj polovini 1887, dok je još bio student, učvršćuju predstavu koju imamo o njemu, u njegovim ranim dvadesetim godinama, kao agilnom filozofu nauke, uprkos očitom nedostatku literarnog šlifa. Jedan je Razgovor sa Grilotalpom (A Talk with Gryllotalpa), malo više od fragmenta, u kome pisac razgovara sa mudrim kolegom, koji tvrdi da čovečanstvo treba da se prikazuje kao infinitezimalno malo u poređenju sa prostranstvom kosmosa.

[...]

*Manje osenčen je drugi prilog u Naučnom školskom žurnalu, 1887, Jedna vizija prošlosti (A Vision of the Past), nominalno kratka priča, ali se iz praktičnih razloga može tretirati kao esejističko ispitivanje velike ideje, koja će kasnije biti testirana u Vremeplovu – koja je prožimala kasnoviktorijansku Englesku – da je ljudska vrsta predodređena da u budućnosti ovaploti bezgraničan progres.*⁶

Volter Voren Vagar, koga smo upravo citirali, proučavalac prošlosti i budućnosti, u mnogo poznatijeg i maštovitijeg proučavaoca prošlosti i budućnosti se zagledavao kao u autora koji je podjednako pripadao i stvarnosti i fikciji. Bernard Bergonci tvrdi da je početak Velsovog diskurzivnog i beletrističkog stvaralaštva obeležen aromom završetka uzbudljivog, društvenim, naučno-tehničkim i umetničkim previranjima bogatog devetnaestog veka (*fin de siècle*).⁷ Veliki umovi te epohe sumirali su uspehe ljudskog roda, analizirali mnogobrojna ranija i najnovija naučna i geografska otkrića, debatovali i pisali o inovacijama kojima će čovek još brže nego ranije menjati svoj svet.

Dovoljno je navesti naslove, i sažetke, nekoliko Velsovih radova objavljenih, u vreme studiranja i neposredno nakon tog perioda, uglavnom u *Naučnom školskom žurnalu* i *Četrnaestodnevnom pregledu (Fortnightly Review)*, da bi se videlo kako su različita bila interesovanja mladog biologa pre objavljivanja prvog ostvarenja koje će njegovo ime učiniti poznatim, romana *Vremeplov. (The Time Machine)*.

Prvi esej koji je, 1887. godine, branio na jednom od sastanaka Debatnog društva škole nosio je naslov *Prošlost i budućnost ljudske rase (The Past and Future of the Human Race)*. Taj tekst je izgubljen, ali je u

međuvremenu, utvrdili su istraživači, postao građa za esej *Čovek iz milionite godine (The Man of the Year Million)*, koji beše objavljen tek 1893. godine. Raspojasana mašta studenta vizionara dala je savremenicima na znanje da će nakon milion godina ljudi – zbog rasta inteligencije, opadanja fizičkih aktivnosti, prevazilaženja atavističke emocionalnosti i odvijanja procesa proizašlih iz čovekove egocentrične destruktivnosti – imati ogromne glave, zakržljale udove, uništene strasti, a njihova životna sredina, flora i fauna, biće takođe uništena.

Slikovit prikaz predstavnika budućih civilizacija poznavalac nekoliko prirodnomatematičkih disciplina će dati uskoro, u fantastičnim romanima *Rat svetova (The War of the Worlds)* i *Prvi ljudi na Meseću (The First Men in the Moon)*. Doduše, degenerisana bića, čudovišna u našim očima, neće biti Zemljani, nego Marsovci i Mesečani.

Fin de siècle bio je u Evropi zasićen obiljem događaja i procesa, a u Velikoj Britaniji, koja je u devetnaestom veku doživela vrhunac svoje razbokorenosti, u nekim krugovima osećao se čak i zamor od sveopšte zahuktalosti. Jedni su se intelektualci pitali dokle će da traju kolonijalne avanture njihove imperije, drugi su se pitali dokle će da ih obasjava aura moćne kraljice Viktorije, treći su se pitali kako će, nakon silesije naučno-tehničkih otkrića, izgledati nadolazeći dvadeseti vek. Odgovora, socioloških, politikoloških, prirodnomatematičkih, umetničkih, futuroloških... bilo je čak i više nego pitanja.

Velsov odgovor, u kratkoj *Priči o dvadesetom veku (A Tale of the Twentieth Century)*, objavljenoj u *Naučnom školskom žurnalu* u maju 1887, bio je satiričan.

Pronalazač je umro u bedi, ali su ostale njegove zamisli, ovaploćene u patentima. Među njima beše i električna lokomotiva, srce podzemne železnice u Londonu. Ako plodovi talenta nisu korist donele njemu, doneće ih njima, rezonovali su akcionari, nadajući se velikom profitu. Na banketu se okupio gospodski, poslovni i špekulantski krem. No voz je, zbog kvara kočnica, u velikoj brzini sleteo sa šina. Putnici su izginuli.

Da li nam je tim pripovedačkim krokiem budući promoter mnogih utopija hteo dati na znanje da sumnja u ideologiju zvanu progresistički utopizam?

Ne usuđujemo se da to ustvrdimo.

U godini kad je objavljena pomenuta priča Berti je iznenada je od Boga (u koga nije verovao) dobio nagoveštaj da dvadeseti vek možda neće dočekati. Naime, prilikom kašljanja je na maramici primetio krv.

Preneražen, ali, poput pravog Engleza, pribran, odlučio je da odbaci dolazak smrti pre dolaska željenih i očekivanih čari života.

U svojoj srži protivio sam se ideji o umiranju, gorljivo i agresivno. Bejah ogorčen zbog toga što nisam bio stekao slavu; niti sam video sveta. Još dublje ogorčenje osećao sam zbog toga što mi je pretila mogućnost da umrem nevin. Mučila me je uzburkana seksualna želja.⁸

Kad su u Ap Parku saznali, mama i njen gospodar, da je oboleo, pozvali su ga na imanje. Proveo je tamo četiri meseca. Apsorbovanje plodova talenta Kitsa, Hajnea, Vitmana, Holmsa, Stivensona, Hotorna i drugih vrhunskih stvaralaca, i čitanje popularnih romana, lečilo je njegovu dušu. A telo? Nema medicinskog objašnjenja – kako će sâm u autobiografiji konstatovati – zašto se degenerativan proces, koji je u njegovim plućima potrajao čitavih pet godina, zaustavio. (Vels je dogurao, sa ožiljcima na plućima, dijabetesom i slabim bubrezima, do lepe starosti: završetak je dočekao tek u osamdesetoj godini života.)

Posle nekog vremena je, kao višemesečni gost u prijatnom domu svog, upravo oženjenog, druga sa studija Vilijama Bartona, u gradiću Etruriji, počeo da piše, pod uticajem Hotorna, podužu novelu *Vremenski Argonauti* (*Chronic Argonauts*). Nakon tri nastavka, objavljena 1888. godine u *Naučnom školskom žurnalu*, shvatio je da nema dovoljno ni odgovarajućeg obrazovanja ni književnog iskustva. No nedovršeni *Vremenski Argonauti* će mu kasnije poslužiti kao građa za *Vremeplov*.

Mesecima je, nakon povratka u London, tavorio u potkrovlju iznajmljenom za male pare, pokušavajući da piše, a i da nađe posao. Jedinu pomoć mogao bi da dobije od majke, ali ga je bilo sramota da od nje traži novac, jer je ona izdržavala svog muža, Frenkovog, Fredijevog i Bertijevog oca. Pomoć mu je opet pružio jedan drug sa studija, izvesni Dženings. Njemu su, kao nastavniku biologije, bili potrebni razni dijagrami. Berti ih je, za neku crkavicu, prepisivao, to jest precrtavao iz udžbenika na stranim jezicima.

Napisao je pismo rođaci Izabel Vels, s kojom je odranije bio u prisnim odnosima (i koja će mu tri godine kasnije postati supruga), a njena majka, tetka Meri, prekorila ga je što joj se nije javio odmah po dolasku u London. Ponudila mu je sobu u svom stanu, udobniju od hladnog potkrovlja.

Krajem 1888. nesvršeni student Naučne učiteljske škole rešio je, dakle, manji egzistencijalni problem, a uskoro je rešio i veći: početkom

naredne godine počeo je da radi kao nastavnik engleskog jezika, crtanja i naučnih disciplina u Henli haus skulu, privatnoj školi za sinove dobrostojećih roditelja, u londonskom kvartu Kilburn. Vlasnik, gospodin Miln, predložio mu je da deci tumači i Bibliju, ali je on tu ponudu odbio, s obrazloženjem da dotičan zadatak ne bi bio u stanju valjano da obavi. Sem toga, nije želeo da mu nastavnička služba guta sve slobodno vreme, jer je i sam bio učenik, to jest student: savladavao je gradivo za polaganje zaostalih ispita na Londonskom univerzitetu. (Diplomu licencijata Koledža nastavnika, LCP, steći će krajem 1889, a najviši akademski stepen na tom nivou školovanja, FCP,⁹ doseći će krajem 1891. godine.)

U potrazi za boljom zaradom, naredne, 1890. godine postao je nastavnik biologije na Univerzitetском korespondentskom koledžu, iako je tu novotariju edukatorâ iz Kembridža smatrao jednom od najčudnijih izraslina na tkivu poremećenog engleskog obrazovnog sistema. Uvećanim prihodima ispunio je uslov svoje rođake Izabel Vels, pa se njome, u jesen 1891, oženio. Bila je zadovoljna, ali i zabrinuta zbog mogućnosti da dobiju decu. (Srećom, u tom braku, koji je trajao samo tri godine, dece nije bilo.)

Borba za život (naslov šestog poglavlja Velsove autobiografije) tih godina je njegovo književno stvaralaštvo bila potisnula u drugi plan. Doduše, sa kolegom Volterom Louom pokrenuo je, u okrilju Koledža nastavnika, mesečnik *Obrazovna vremena* (*Educational Times*), koji je i tekstovima popunjavao. Kasnije je sačinio, od odgovora koje su studenti bili dužni da daju na ispitna pitanja, *Udžbenik biologije* (*Textbook of Biology*). No to je (setimo se definicije profesora Milosavljevića) tek književnost u najširem smislu reči.

Znao je, ili bar nutrinom svoga bića osećao, da će nezadovoljstvo karijerom nastavnika na dopisnim studijama moći da ublaži samo istinskim stvaralaštvom. Ali još nije bio načisto sa samim sobom, s orijentacijom u izboru životne vokacije. Hoće li biti publicistički profilisan filozof nauke, ili pisac beletrističkih tvorevina prožetih fantastikom? Zasad je u duhu nastavnika biologije, opskrbljenog dubljim i plićim znanjima iz još nekoliko naučnih domena, prevagu imala prva opcija. U časopisu *Gospodski magazin* (*Gentleman's Magazine*) objavio je tri članka o evoluciji, koji behu na tragu učenja Čarlsa Darvina i Tomasa Hakslija, a najkrupnije korake u ekspliciranju vlastite filozofije nauke učinio je, po mišljenju Voltera Vorena Vagara,¹⁰ 1891. godine, kada je Frenku Harisu, uredniku *Četrnaestodnevnog pregleda*, ponudio najpre esej *Ponovno otkrivanje jedinstvenog* (*The Rediscovery of the Unique*), zatim i *Rigidni univerzum* (*The Universe Rigid*).

Putem prvog eseja publicist potkovan naukom, i neprekidno zaokupljen čovekovom percepcijom materijalne i nematerijalne stvarnosti, nehotice je ponovo otkrio nominalizam, sholastičko shvatanje da su mnogi pojmovi samo reči, imena, da ne označavaju ništa konkretno. Nekada je, recimo, zlatnim novčićem označavana onolika vrednost koliko je vredelo zlato od kojeg novčić beše sačinjen. A potom su banknote, same po sebi bezvredni parčići papira, počele da označavaju onoliku vrednost koliko je cifra na njima bila odštampana.

Vels je takođe tvrdio da mnogi jedinstveni pojmovi pogrešno označavaju različite stvari. Na primer, minerali (koje je on proučavao kod profesora Džada), ni u sinhroniji nisu identični, iako nose isti naziv, a u dijahroniji je većina njih podvrgnuta promenama. Pitanje je da li su identični čak i atomi elemenata koje poznajemo.

Značaj, ili bar zanimljivost, ovog eseja leži u tome što je prevratnik stavio pod znak pitanja sve postojeće zakone. Ako su svi prirodni fenomeni u suštini međusobno različiti – a u društvenom životu su razlike među mikro i makro komponentama još veće – ako se nikakve skupine ne mogu podvesti pod zajedničke pojmove, himere su sve nauke, svi zakoni i sva otkrića. Da li su to tvrdnje čoveka upućenog u tajne nauke, ili ludaka? pitali su se neki Velsovi savremenici.

Još nisu znali da neobične teze proizilaze iz spekulativne i imaginativne nutrine čoveka koji će uskoro postati jedan od najistaknutijih protagonista fantastične, naučnofantastične i utopijske književnosti, ili, u nešto drugačijoj kombinaciji pojmova, književnosti zasnovane na čistoj fantastici, na naučnoj fantastici i na utopiji.

Osokoljen objavljivanjem *Ponovnog otkrivanje jedinstvenog u Četrnaestodnevnom pregledu*, prevratnik je Frenku Harisu ponudio i esej koji zacelo beše začet na sastancima Debatnog društva Naučne učiteljske škole, gde je student bio slušao, pored drugih rasprava, i razgovor o četvorodimenzionalnom okviru kao novom načinu poimanja fizičkih fenomena. (Četvrta dimenzija je, pored triju koordinata prostora, vreme.) Urednik dvonedeljnika je *Rigidni univerzum (The Universe Rigid)* odbio, s obrazloženjem da je nerazumljiv. Tekst je potom nestao, i do danas nije pronađen, ali se, na osnovu Velsovih sećanja, i istraživanja nekih njegovih biografa, može pretpostaviti da je bio svojevrsan nastavak, donekle i korekcija prethodnog eseja, i da je autor *pokušao da izigrava Boga*,¹¹ koji univerzum posmatra sa pozicije izvan četvorodimenzionalnog prostora-vremena. Ta spekulativna posmatranja dala su mu ideju za zaključak da u složenom neomeđenom sistemu sve što se zbiva čini unapred određen,

rigidan niz uzroka i posledica. Uostalom, Velsove preokupacije, izložene u pomenuta dva eseja, možemo i danas da spoznajemo, jer ih je u narednom periodu varirao i u fikcijskim i u diskurzivnim svojim tvorevinama.

Malo je nedostajalo da te tvorevine nikad ne napiše. Naime, u maju 1893. doživeo je još jedno, najteže krvoliptanje iz pluća. U krevetu je ostao tri meseca. U pismu svojoj omiljenoj učenici, Ejmi Ketrin Robins (koja će uskoro u bračnoj svakodnevnici zameniti prvu suprugu, Izabel Vels), vajkao se da je njegova nastavnička karijera verovatno završena, da će, ako bude preživeo, novac za podmirivanje troškova egzistencije moći da pribavlja samo preko tekstova koje bude uspeo da objavi.

Rečene godine familiju je pogodio još jedan udarac: Saru Vels je gospodarica imanja Feterstonho u Ap Parku otpustila sa mesta kućepaziteljke. Dva Bertijeva brata, i otac, takođe behu bez stalnih poslova i prihoda.

Glavni akter naše studije beše, međutim, miljenik ne samo roditelja i braće nego i Sudbine. Zdravlje mu se poboljšalo, a nedugo zatim počelo je da mu se popravlja i finansijsko stanje, jer su se uvećavali prihodi od objavljenih tekstova. Tako je on, najmlađi član familije, postao izdržalac svojih najbližih.

Prvi osmeh Sudbine ugledao je, inače, u primorskom gradiću, kamo je, sa Izabelom i tetkom Meri, otputovao na dvonedeljni oporavak.

Već nakon dva ili tri dana provedena u Istburnu, slučajno sam nabasao na pravi put ka uspešnom slobodnom novinarstvu. Skrivenu tajnu našao sam u knjizi Džejmisa Metjua Barija Kad je muškarac samac (When a Man's Single). Dopustite mi da citiram dragocene reči zahvaljujući kojima sam našao spas. "Vi početnici", reče mudrac Rorison, "niste, izgleda, sposobni da napišete ništa sem svojih pogleda na politiku, svojih refleksija o umetnosti, i svojih teorija o životu, koje pokatkad čak smatrate originalnim. Izdavači ih ne žele, jer ih njihovi čitaoci ne žele..."

Zašto nikad ranije nisam mislio na ovo? Godinama sam tragao za retkim i dragocenim temama. Ponovno otkrivanje jedinstvenog! Rigidni univerzum! Što su veće bile visine prema kojima sam pucao, više puta bejah odbijan. Celo vreme sam pucao iznad cilja. Sve što je trebalo učiniti je da spustim metu – i da je pogodim.

Spustio sam se na zemlju, i odmah ostvario izvanredan pogodak. Prijateljski nastrojena Sudbina radila je u moju korist. Sredila je da se jedan američki milioner, gospodin Vilijam Valdorf Astor, ne naročito

*dobro informisan o žurnalističkoj tradiciji Flit strita, smesti u Londonu i da kupi Pal Mal gazetę (Pall Mall Gazette).*¹²

U tim večernjim novinama Vels je objavio najpre članak *O boravku na morskoj obali (On Staying at the Seaside)*, koji je bio napisao na plaži Istburna, razmišljajući, dok je posmatrao dokone ljude, o nemilosrdnim i ugodnim stranama života. Naredni članak je takođe bio prihvaćen. Potom i treći, četvrti... Uskoro su urednici drugih žurnalističkih izdanja počeli da mu pišu, da traže tekstove. Još je bio u službi Vilijama Brigsa, organizatora Univerzitetskog korespondentskog koledža, ali je krajem 1893. godine kao publicist zarađivao više nego što bi kao nastavnik biologije (i koječega drugog) ikad mogao da zarađuje. Za roditelje i brata Frenkija iznajmio je solidnu kuću (Fred je u međuvremenu bio otperjao u Južnu Afriku), i sam se uselio u udobnu kuću. Poslednji problem beše zamena supruge. Napustio je rođaku Izabel; u januaru 1894. počeo da živi sa svojom učenicom Ejmi Ketrin Robins.

Jedan odlomak iz pisma ocu, napisanog 10. avgusta 1894, plastično će ilustrovati Bertijeve stvaralačke aktivnosti, i novčane prilive, u to vreme.

*O mom poslu. Pal Mal gazeta i dalje mi donosi najveći deo zarade. Pišem šest do deset članaka mesečno, i dobijam dve gvineje po članku. Još radim za Brigsa, i to mi donosi oko šezdeset funti godišnje, ali mi oduzima suviše vremena, pa ću taj posao napustiti. Takođe šaljem priloge Žurnalu obrazovanja (Journal of Education), što mi donosi oko dvanaest funti godišnje, ali odnosi otprilike jedan dan mesečno. U Obrazovnim vremenima (Educational Times) objavljujem od dva do pet ili više članaka mesečno, za pola gvineje po članku, a pišem i za Crno i belo (Black and White) i za Nacionalnog posmatrača (National Observer), kad imam slobodnog vremena. Tu su i kratke priče, koje je zasad teško plasirati, ali očekujem da će ta serija u Pal Mal budžetu (Pall Mall Budget) uzdići moje ime.*¹³

Tako je tada izgledala Bertijeva svakodnevnica. Približno tako će izgledati – iz meseca u mesec, iz godine u godinu, iz decenije u deceniju, do kraja života – svakodnevni rad stvaraoaca za koga se danas zna da je jedan od najproduktivnijih svetskih magova književnosti (u užem i širem smislu potonje reči).

U pismu ocu sin nije naveo detalje svog beletrističkog stvaralaštva, ali su na svakom serioznom spisku tvorevina koje čine Velsov opus nanizani naslovi preko trideset kratkih priča koje je objavio 1894. i 1895.

godine. To je trećina ukupnog broja produkata ovog žanra nastalih u njegovoj radionici. Obrađivao je, prema instrukcijama kojima je, kao što smo videli, sam sebe usmeravao, i obične, takozvane životne teme, kakve se obrađuju u hiljadama realističkih, kratkih, dužih i veoma dugih, romanesknih priča, ali i teme iz domena fantastike, u kojima na početku svog publicističkog i književnog puta nije video mogućnost ostvarivanja uspeha. (Upravo one će ga uskoro učiniti slavnim.) Naučio je, poput većeg kartaroša, da iz svog šarolikog špila

brzo izbacuje članke, skice i kratke priče, koje su se čitalaštvu dopadale, i do kraja 1893. sve ih je prodao. Početkom 1894. sreo je urednika i pesnika Vilijama Ernesta Henlija, i uskoro potom u njegovom časopisu Nacionalni posmatrač objavio svoju Priču Putnika Kroz Vreme (The Time Traveller's Story), neobičnu novelu u sedam kratkih nastavaka. Mada se Priča Putnika Kroz Vreme može tretirati kao pomak u odnosu na Vremenske Argonaute, ona je ipak bila turobna, brbljiva, slaba tvorevina. Da je Vels umro 1894, niko je danas ne bi pamtio.¹⁴

Srećom, on tada nije umro, nego je peripetije Vremenskih Argonauta (prvi put objavljene, u *Naučnom školskom žurnalu*, u tri nastavka, još 1888. godine) i Putnika Kroz Vreme, ili Vremeplovca, preradio i pretvorio u svoj prvi "svetski hit", *Vremeplov*. Pošto će sažeta analiza tog romana činiti prvu celinu petog poglavlja, nema potrebe da se ovde bavimo vremensko-argonautskom "pripremom terena".

Imamo, međutim, potrebu da kažemo da 1894-tu smatramo godinom završetka formiranja Herberta Džordža Velsa kao stvaraoca. Svesni smo, naravno, da se ne može egzaktno odrediti vreme završetka formiranja mentalne konstitucije (duha, senzibiliteta, karaktera, vizionarnosti, talenta) kreativnog intelektualca, naročito književnika, pa još polivalentnog, ali se u dvadeset osmoj godini života čak i tako složen duh-senzibilitet-karakter kakav beše Berti Vels može smatrati formiranim. Pogotovo ako se ima na umu da je naredne godine, s objavljivanjem već pomenutog *Vremeplova*, počela da buja njegova slava. Najpre u anglosaksonskom, potom i u vascelom svetu.

ENDNOTE

- ¹ H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, volume I, p. 47.
- ² Isto, str. 115–116.
- ³ Isto, str. 157.
- ⁴ Isto, str. 177–179.
- ⁵ Isto, str. 179–180.
- ⁶ W. Warren Wagar, *H. G. Wells – Traversing Time*, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 2004, pp. 26–27.
- ⁷ Bernard Bergonzi, *The Early H. G. Wells*, Manchester University Press, 1961, pp. 1–9.
- ⁸ H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, volume I, p. 300.
- ⁹ LCP – Licentiate of the College of Preceptors; FCP – Fellow of the College of Preceptors.
- ¹⁰ W. Warren Wagar, nav. delo, str. 30–34.
- ¹¹ Isto, str. 32.
- ¹² H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, volume I, pp. 371–373.
- ¹³ Isto, str. 396.
- ¹⁴ W. Warren Wagar, nav. delo, str. 13.

IV

FORMIRANJE G. KOSTELJNIKA KAO STVARAOCA

Božja volja odredila je (tako bi, pretpostavljamo, kazivanje o sebi počeo i sam “glavni junak” ovog poglavlja, koji je od mladosti do poslednjeg svog dana živeo u mantiji sveštenika) da svetlo dana ugleda, 15. juna 1886, na jugu Austrougarske monarhije, nasred Bačke, u Ruskom Krsturu, koji se tada, u mađarskoj terminologiji, zvao Bač-Kerestur. Njegovi roditelji, Fedor i Ana Kosteljnik, srednjoimućni seljani, izrodili su, krajem devetnaestog veka, šestoro dece. Tri sina: Mihajla, Gabrijela i Janka, i tri kćerke: Mariju, Julu i Jelenu.

Petoro dece produžilo je životnu putanju roditeljâ, u hataru, na njivama. Havrijil (narodski: Gabor, a na koricama njegovih knjiga mogu se videti i imena: Gavro i Gabrijel), nakon završetka, u rodnom selu, šestogodišnje osnovne škole, obreo se u Vinkovcima. Tamo završava prva dva razreda gimnazije, pa prelazi u Zagreb, gde će školovanje nastaviti i, 1806. godine, maturirati.

U prvom pismu koje je iz glavnog hrvatskog grada, 23. aprila 1904, osamnaestogodišnjak poslao u glavni grad zapadne Ukrajine, Lavov, Volodimiru Hnaćuku, etnologu, poznavaoču i simpatizeru “donjih Rusina”, taj zelen, gorljiv nacionalni romantik (iz našeg ugla gledano, a u kulturno-istorijskim okolnostima u kojima je Kosteljnik tada živeo, i nacionalni utopist), plastično je opisao polazne svoje ushite i muke na stvaralačkoj putanji. Koja će kasnije, umnogostručena, odrediti njegovu sudbinu.

Sâm ne znam kako je to bilo, ali ja sam odjednom lane (kad smo učili u gimnaziji poetiku) dobio volju za pevanjem – i to onako kako još niko nije

ni pomislio, na rusinskom, tj. na mom maternjem jeziku. I zapevah. Na početku je teško išlo, jer ni gramatike, ni knjiga na narečju nema, te nisam mogao da se pomažem. No kroz nekoliko sedmica bilo je već lako. Sâm sam sebi zapisivao kojekakve reči, pa tražio korene naših reči u drugim slovenskim jezicima itd. Ali kamo će otići jedan?... Kako sâm?... Tu ima od starijih Rusina samo jedan teolog, ali s njim ne mogu da se pomognem, jer on za ovo ne mari, a malo se i razume u to. Pa sam se tako ja sâm mučio... “Pesme sam stvarao, nikome ih nisam čitao” – to mi je bilo sve. Ali sam srce svoje njima zadovoljavao. A drugi su mi se podsmevali, da ja “po ciganski pevam – na jeziku cocekovskom!” A ja sam, jadan, to gledao, slušao, i srce me je bolelo, bolelo, rastuživalo... Oj, ta ja sam prve reči progovorio kako me je mati naučila – zar da tako ne govorim, ne pevam?!... I nem sam bio za njih, a pesme sam i dalje pisao, nadao sam se, kad budem došao kući, tamo ću čitati mome narodu. Tako je i bilo. Da, kako su se oduševili kad sam počeo da im čitam na jeziku koji oni “od reči do reči” razumeju, na našem jeziku (kako su sami govorili!). To me je, opet, ohrabrilo, pa nisam prestao da pevam. I tako, po želji mnogih, dao sam pečatati pesmu, koju Vam šaljem, “Iz mog sela”. Stvarao sam je dva meseca, a završio pred Božić (kao što je na njoj naznačeno). Hteo sam tako da pridobijem ljude, jer će to što se o njima piše, znao sam, njima biti milo. I nisam se prevario.

[...]

A sad Vas molim da budete dobri i da napišete kritiku o toj pesmi i to molim bilo u časopisu, bilo u novinama. To je meni veoma potrebno – ali ne za mene, nego za ove ovde, koji se podsmevaju meni i mom “cocekovskom jeziku”! I molim da budete tako dobri da i meni tu kritiku pošaljete. Slutim da ćete vi to učiniti!¹

Slutnje romantičnih i ambicionih duša se, kad razumevanje i podršku očekuju od inteligentnih, karakternih, časnih ljudi, kakav beše Volodimir Hnaćuk, ostvaruju. Gimnazijalac je od svog dobrotvora recenziju dobio. Prezentiraćemo je kad u ovom odeljku bude došlo vreme za nju.

Pre toga valja reći da se tvorevina o kojoj je pesnik početnik svom novostečenom prijatelju govorio, idilski venac *Iz mog sela*,² danas tretira kao prvo književno ostvarenje objavljeno na jeziku južnoslovenskih Rusina. Sâmog Gabrijela Kosteljnika ista etnička zajednica smatra rodonačelnikom svoje kulture, literature i lingvistike.

Za nas je, uz to, dotičan idilski venac jedan od najeklatantnijih primera zavičajno-ruralne utopije u književnosti. Stoga zaslužuje, kao prvi

konkretan segment istraživanja Kosteljnikovog stvaralaštva, posebnu celinu.

* * *

Romantičar je počeo, u dvema prološkim strofama, s patriotskom, nacionalnom utopijom. Neki čitaoci ove napomene će se osmehnuti kad budu saznali da je Kosteljnikov “narod” – u najužem smislu te reči – činilo manje od petnaest hiljada duša. (Volodimir Hnaćuk je u to doba, u članku *Rusinska naselja u Bačkoj – u južnoj Ugarskoj*, obelodanio: *Prema proračunima rusinske bačvanske inteligencije, broj Rusina u Bačkoj i Sremu iznosi od 12.000 do 13.000. Od toga 9.000 pripada Bačkoj, a ostatak Sremu.*³) Stoga odmah treba da dodamo objašnjenje da će Kosteljnikova etnička zajednica u najširem smislu reči biti ukrajinski narod. Mali, veoma mali ogranak tog naroda, koji se sredinom osamnaestog veka sa Karpata spustio na jug Panonije, koji je obeležen arhaičnim etnonimom “Rusini” (u davna vremena taj etnonim obeležavao je mnoge etničke zajednice Istočnih Slovena), ni danas kvantitativno nije primetno veći od predaka koji su na istim prostorima živeli u Hnaćukovo vreme, pre sto godina: sad ga čini petnaestak hiljada duša. Te etničke mikrodimenzije pesniku Gabrijelu nisu smetale. On je svoj fokus još više suzio – na rodni, voljeni Ruski Kerestur – i odande krenuo.

*Primi, selo, reči ove,
prim', narode moj –
prem se odbih ja od tebe,
još sam ipak tvoj!*

*Prve reči i trud prvi
– sve što imadoh,
u ove papire svezah,
i tebi dadoh.*⁴

Mladunac je vrlo brzo dobio drugu priliku da se otrezni od lokalpatriotske utopije. (O prvoj takvoj prilici je sâm govorio, u pismu Hnaćuku.) Naime, doživeo je neuspeh u pokušaju da privoli Mihaila Vrabelja, kulturnog delatnika i izdavača, da objavi idilski venac. Vrabelj je bio, krajem devetnaestog veka, karpatorutenski orijentisan učitelj u Ruskom Krsturu i Novom Sadu, potom, početkom dvadesetog veka,

urednik sedmičnih novina *Nedelja (Недѣля)*, koje behu jedno od glasila ugarskog ministarstva poljoprivrede, redakcija im beše u Budimpešti, a namenjene behu Rusinima u Austrougarskoj. Taj Karpatoruten je, *prihvatajući sasvim nepametno pravopis koji briše odlike narodnih govora,*⁵ otežavao recepciju žurnalističkih i literarnih publikacija koje je objavljivao. Poznavaoce tadašnjih, i tamošnjih, prilika ne čudi što tako profilisan privrženik ugarskih vlasti nije prihvatio nastojanje gorljivog početnika da objavljuje na specifičnom narodnom narečju, kojim se služila šačica južnoslovenskih Rusina. Nesporazum je proizilazio iz razlike između Vrabelja i Kosteljnika u pogledu na etnos kome su pripadali.

Latinski etnonim "Ruten" upotrebljavali su, u Austrougarskoj monarhiji, sveštenici, laički državni službenici i oni kulturni delatnici koji grkokatolički slovenski živalj na Karpatima i oko njih nisu tretirali kao deo velikog i raštrkanog rusinskog, odnosno ukrajinskog naroda, nego kao unijatsku zajednicu koja ne pripada rusinskom, ukrajinskom jezgru, koja priznaje papu, i koja će pre ili kasnije biti pomađarena. Takvoj zajednici, smatrali su ugarski nacionalisti i njihovi prirepci, ne treba dopustiti da podržava stvaralaštvo na narodnom jeziku, da jača samosvest i samosvojnost, nego je svim sredstvima, naročito religijskim, obrazovnim i umetničkim, treba što pre mađarizovati. Karpatoruteni među grkokatoličkim Rusinima-Ukrajincima su, svojevolejno ili silom prilika, iz karijerističkih ili nekih drugih razloga, tu politiku podržavali. To se vidi i iz Vrabeljevog odbijanja da štampa tvorevinu usklađenu (kako se sam Kosteljnik u kratkom *Objašnjenju* na završetku idilskog venca izrazio) sa *fonetičkim pravopisom.*⁶

Jedan drugi kulturni delatnik, malopre pomenut Volodimir Hnaćuk, poznavalac narodnog stvaralaštva većih i manjih zajednica razgranatog i etnički šarolikog ukrajinskog naroda, imao je mnogo više sluha za umetničku tvorevinu o svakodnevnom životu samosvojne grančice na jugu Panonije. To nije čudno, ako se zna da je i sam proučavao običaje, usmena predanja i folklorno stvaralaštvo dotične zajednice. Naime, u leto 1897. boravio je u Bačkoj, i odande u Lavov odneo građu od koje će kasnije sačiniti voluminozno delo.⁷

Dva meseca nakon svog prvog epistolarnog obraćanja Hnaćuku, pesnik početnik obratio se na isti način još jednom znamenitom naučniku: petrogradskom akademiku Alekseju Aleksandroviču Šahmatovu. Služeći se dijalektom, kako je rekao, bačvanskih Rusina, ponudio je lingvisti saradnju u domenu filologije,

*jer je naše narečje doista možda važno za raspoznavanje svih slovenskih jezika.*⁸

Pismo je završio još jednom ponudom:

*Kad bih smeo, ja bih više puta poslao svoje pesme – i ako Vas to zanima. Sada sam Vam tu prepisao samo nekoliko.*⁹

Ne bismo navodili ove detalje, da Kosteljninkovo obraćanje Hnaćuku i Šahmatovu ne pokazuje da su ponekad “tuđi ljudi” krupnog formata voljni da za stvaraoca u kome naslute natprosečan kvalitet učine više nego “svoji ljudi” malog formata, kakav beše, recimo, Mihail Vrabelj. Ruska akademija nauka je, zahvaljujući Šahmatovu, finansijski poduprla objavljivanje idilskog venca *Iz mog sela*.

Vreme je da nastavimo, i dovršimo, sažeto, sa utopističkog stanovišta usmereno obasjavanje dotične tvorevine.

*Glavna mi je misao bila, kad sam pisao tu pesmu, da prikazem lep i srećan život na selu. Zato sam joj i dao ime “idilski venac”,*¹⁰ kaže autor u *Objašnjenju* na kraju knjižice.

Venac je sačinjen od pet većih celina, usklađenih s ciklusima svakodnevice na selu. To su: leto, jesen, zima, Božić, proleće.

Zavičaj je prostor sreće, naročito za odrasle ljude, koji se sećaju detinjstva; još više za one koji žive podalje, ili čak daleko od miljea vlastitog zelenog doba.

Pesnik je idilski venac *Iz mog sela* sačinio u Zagrebu – dakle, podalje od miljea svog detinjstva – ali kao sedamnaestogodišnjak. Od zrelog doba bio je onoliko daleko koliko i od zavičaja (ukoliko vremenska i prostorna distanca mogu da se upoređuju). To znači da vremenski faktor u ovom slučaju nije uticao na ispoljavanje nostalgije.

No, uopšte uzev, zavičajna utopija je najcelovitija i najmagičnija ako su stvoreni sledeći uslovi: srećno detinjstvo (nije naodmet dodati mu i naredno doba, srećnu mladost u istim ambijentima i pejzažima), što veća vremenska i prostorna distanca od zavičaja, senzibilitet i imaginativnost zavičajnog utopiste, ne odviše srećan njegov tekući život “u tuđini”. Prirodne lepote miljea u kome je čeznutljiv meditativac živeo, i prijatne (danas, u takođe subjektivnom njegovom viđenju) apartne dogodovštine koje je proživio, upotpunjavaju sećanje na vreme i prostor sreće.

Zagrebačkom gimnazijalcu Gabrijelu Kosteljniku, iako ga od zavičaja nije odvajao čitav kontinent, ili okean, ni dug vremenski odsečak, prelepe su bile sve kuće i ulice njegovog sela, sve njive i lenije hatara oko Kerestura, sve dogodovštine i epizode narodnog života u zavičajnim ambijentima i pejzažima. Nižući katrene skrojene u duhu kolomijke,¹¹ on je nadnaravnu lepotu video čak i u sastojcima svakodnevice koji su, objektivno gledano, bili obični, sumorni, neretko i čemerni.

Neka ovu konstataciju potkrepe tri strofe iz prilično opširnog opevanja kosidbe. Koja je u ono vreme bila – na žezi, u znoju lica i tela svog, u celodnevnom, višednevnom, ubitačnom rintanju – neuporedivo mučnija nego što je danas, kad kombajn za kratko vreme “ošiša” celu njivu. Najteže je bilo koscu. Ali ne onom koga je, unutrašnjim očima, u sećanju, u imaginaciji, video autor idilskog venca.

*Utihla i prepelica, samo kosa zuji,
mlati žito, kad ga secne, kao struna bruji.
Čovek kosi, klasje valja – žena rukoveda,
uz nju mali dečak ide – vezeljke joj reda.*

*Jedan otkos kad istera, s kosom na ramenu
natrag dođe, i ruke mu drugi otkos metu.
Sunce greje – njega znoji, ali ništa zato,
znojak krvav to je ‘lebac, to je pravo zlato.*

*Pod topolom srebrolistom – u prijatnom hladu,
što joj lišće tako blista na sunčanom zlatu,
kolevčica stoji, kraj nje devojčica čuči;
u kolevci je detence – radit’ se već uči.¹²*

Ne privikava se na radne obaveze detence u kolevci, nego devojčica koja ga pazi. (Nezgrapna konstrukcija stiha proizašla je iz želje neuvežbanog pesnika da sačini skladnu rimu.) Ali nas više zanima odgovor na pitanje kako na svoju svakodnevicu i perspektivu gleda mlad otac na njivi, koji ceo dan, i iz dana u dan, mora da, na julskoj žezi, lije *znojak krvav*; kako na svoju sudbinu gleda supruga i majka, koja, iza košćevih leđa, takođe u znoju, sa potmulim bolom u krstima, mora ceo dan, iz dana u dan, da rukoveda), da bi njih dvoje, i njihova dečica, preživeli.

Hoće li dečica, i ako budu imala hleba, preživeti?

Danas se, sasvim opravdano, kao tragedija doživljava smrt svakog deteta. Zato roditelji, njihov životni standard, i medicina, njena dostignuća, u najvećoj mogućoj meri otklanjaju takve tragedije. U vreme Kosteljnikovog dečastva mortalitet dece bio je neuporedivo veći. Uostalom, i on sam je, kao otac, doživeo tragediju ove vrste: 1920. godine šarlah mu je, u Lavovu, odneo prvo dete, šestogodišnju Slavku. Očajan, napisao je, na ukrajinskom jeziku, poemu *Umrloj kćerkici (Померуїї донечці)*. Mi, „opterećeni“ potrebom da stalno imamo na umu glavne pojmove u poduhvatu koji teče – ne možemo da izbegnemo napomenu da je umetničko stvaralaštvo ponekad i utopijska rabota. Tačnije rečeno, ono može da bude, od slučaja do slučaja, sagrađeno na čitavom nizu utopija. U ovom slučaju tragična poema se gradila na ličnoj, i eskapističkoj, utešiteljskoj utopiji. Oca, pesnika, zacemento nije usrećila, ali je njegovu privatnu nesreću možda bar malo ublažila.

U vreme pisanja idilskog venca *Iz mog sela* Gabrijel je, međutim, bio daleko od bilo kakve tragedije. Od bilo kakve nesreće daleko je bila i ta njegova tvorevina. Budući da je među pesnikovim najbližim srodnicima, vojvođanskim Rusinima, omiljena, da je smatraju najlepšom njegovom stihotvorinom, da će je, možda, jednog dana s uživanjem čitati i ljubitelji poezije van navedenog područja, osećamo dužnost da makar nakratko osvetlimo još par njenih segmenata.

(Pitamo se: Kako bi Kosteljnik danas rezonovao, da je živ, kad bi saznao da je, i nakon više od sto godina, najpopularnije upravo njegovo početničko, pubertetsko ostvarenje? I to samo u najužem zavičaju. Napisao je pomnogo pesama na hrvatskom i ukrajinskom jeziku, zacemento s ambicijama većim od onih s kojima je pisao idilski venac, ali za te stihotvorine u Hrvatskoj i Ukrajini zna tek pokoji istoričar književnosti. Da li razlog ovakvog pesnikovog udesa leži u činjenici da je u obe sredine bio došljak, tuđinac, ili u kvalitetu njegove poezije? Odgovor na ovo pitanje, makar nepotpun, zacemento će se pre ili kasnije dobiti, jer najbitniji aspekti dramatičnog Kosteljnikovog života, i njegovog višeslojnog opusa, počinju da se, prvenstveno u Ukrajini i Vojvodini, sve pomnije proučavaju.)

Rekli smo da je idilski venac *Iz mog sela* sačinjen od pet celina, i da u prvoj od njih sedamnaestogodišnjak peva o letu u zavičaju. U stihove i strofe unosi samo lepote ambijenata i pejzaža, samo dogodovštine koje, ako i nisu ugodne, može, kao alhemičar, da pretvara u ugodne. Još smo u prvoj celini, u prvom pevanju.

Sunce se, dakle, priklonilo horizontu, paorske zaprege sa njiva hitaju prema selu, nepokošeno klasje peva zajedno s ljudima. Kod kuće ih čeka

večera, baka ju je pripremila, dekica unucima priča kako negdar beše, kad se drvenim plugovima oralo, a povremeno se, za cara i kralja, čak u Prusiji ratovalo. Da, teško je negdar bilo, paori i sluge su i batine dobijali, ako obaveze prema državi i gazdama nisu izvršavali. A danas, veli pesnik, gazda i sluga za isti sto sedaju, bogobojažljivost briše oholost imućnih, sveopšta poniznost vlada, siromaštvo od bogatstva ne strada. (Stvarnost, dabome, početkom dvadesetog veka beše drugačija od slika namalanih nostalgičarevim stihovima, ali pošto je ovo idilski venac, poetskom alhemičaru dopušteno je da i čemer pretvara u lepotu.)

Idila, psihološki i egzistencijalno gledajući, nije ništa drugo nego odsustvo dramskih efekata ili kvaliteta u određenoj ljudskoj situaciji. Odsustvo sukoba među ljudima, ili između čoveka i prirode, sveta. A videli smo pre toga da Kosteljničnik nije mogao dokraja da zaobiđe sukob među ljudima ("znojak krvav").

Lirika idile na drugoj strani podrazumeva da lirski subjekt nema distance između sveta idile i sebe, ali takođe nije prisutan u svetu tvorevine kako je to uobičajeno u lirici. Epske slike i opise mora lirski subjekt da gurne u zadnji plan. Ipak, idilski venac Iz mog sela po tome nije ni romantičarska poema a nije ni čist idiličan spev. U romantičarskoj poemi lirski subjekt je tumač nacionalnog bića: u idilskom vencu nacionalno biće nalazimo, doduše u suženim okvirima idile, ali preko simultanosti znakova podneblja u četiri godišnja doba i snalaženja jedne etničke zajednice sa svojim vrednostima i običajima u njima, što znači da je to biće ostvareno u epskom sloju, a ne u lirskom, koji poema podrazumeva. Iz mog sela nije ni idiličan spev u smislu "epa" jer u njemu nema sižea ni likova. Zbivanja su svedena na situacije koje se ne vezuju po logici prostornog i vremenskog kontinuuma, zavisno od međuodnosa i sistema motivacije likova. Prostorni i vremenski kontinuum je konstantan, a likovi imaju isti status unutar prostora i vremena, sveden na tipove unutar arhetipova. Tako veza čoveka i prostora ostaje na nivou opšte konkretizacije, bez individualizovanja. Nacija (etnička zajednica) i vrsta rada (zemljoradnja) tu su kraj grananja sveta. Ne postoje individualizovane ljudske sudbine. Čovek je ovde samo deo prirodnih i društvenih procesa, nikako subjekt tih procesa.¹³

Citiran segment analize profesora Tamaša biće potvrđen i narednom celinom, drugim pevanjem Kosteljničnikovog idilskog venca. Ta celina počinje u vreme kasnog leta, a potom obuhvata jesenje doba. Kosidba je završena, žitno snoplje složeno je u krstine, koje su nanizane u kolonama

kao činovi na pučini. Prilaze im zaprege, žene snopove nabadaju na vile, nose ih visoko iznad glave, dodaju muževima, koji čekaju gore, na provizornim kolskim kamarama. Posao se odvija lako, “kao u pesmi”. Malo kasnije će isto argatovanje biti ponovljeno, ali u obrnutom sledu: neveste će, sa kolskih kamara, vilama snoplje dodavati muževima, da bi ovi sagradili, na tlu, mnogo veće kamare. Uživancija (ako se zanemare potmuli bolovi u celom telu usled ubitačne isrpjenosti). Kad velike kamare budu sačinjene, srećnim paorima ostaće samo da čekaju dolazak vršalice. A nekada, dok nisu postojale te goleme, brundave skalamerije – oko kojih uvek trčkaraju buljuci radoznale, “gvozdenim zmajevima” opčinjene, srećne dečurlije – vršidbe su od domaćinâ iziskivale mnogo veće napore: zrnevlje se iz klasja, na gumnu, konjskim kopitima izbijalo, a potom vejalicama od pleve odvajalo.

Najzad, prošla je vršidba. Na redu je berba kukuruza. Pred čitaocem je niska novih katrena skrojenih po kalupu kolomijke, pregršt novih idiličnih prizora. Svi ukućani, sposobni za poljske radove, u kukuruznoj šumi od stabljika otkidaju, s komuškama, klipove dugačke kao podlaktice (u idili sve mora da uvećava blagostanje i sreću), bacaju ih u košare, potom nose u kola, da bi kočijaš zlatne darove prirode odneo kući. Za vreme ručka na njivi najsočniji klipovi peku se na vatri, potom u slast jedu. U selu će, na gumnu, svi ukućani da prionu na komušanje. U veselju će se, uz ljuštenje klipova, smenjivati šale, te priče o prošlosti i sadašnjosti pojedinaca, nekih porodica, čitavog naroda.

Berba grožđa spada među najprijatnije jesenje radove. Srećni su i mladi i stari, i u selu, kod domaćina, i u hataru.

*Zapregom kad u vinograd mladi se dovezu,
grozdovi su izloženi čakijinom rezu.
Narezano mericama do kola donose,
a onda to, u buretu, prema domu nose.*

*Bose noge sada plave bobes pritiskaju,
kapljice se slivaju, bure ispunjavaju;
cure kapljice, da bogatstvo tiho naglase,
cure slatke, i neprimetnu sreću donose.*

*Čašicom gazda novo, slatko vince zahvata,
prvu čašicu diže i veselo čestita:
“Slava Bogu – ove godine lepo rodilo,*

domaćinstvo nam je belo baš obogatilo!”¹⁴

Ima li, za dečicu, išta čarobnije od zimskih čarolija? Nema, naravno, implicitno veli pesnik u trećem pevanju. Nabojnice trskom pokrivene, sad i snežnim ogrtačem ušuškane, šćućurile se na šorovima, a pahulje se svuda poigravaju, kao rojevi leptira. Dečaci i devojčice uživaju u sankanju na belim tepisima, u klizanju na zaleđenim barama.

*Obrazi im rumeni, ruke se smrzavaju,
da bi ih ugrejali, u prstiće duvaju.
A kad su ogladneli – kad su se izjurcali,
tek tada su se u kućerke tople vratili.*

*Šta će im palate, kad kućice omiljene
njima donose sreću, i tako su voljene.
Pa u njima sve imaju, šta god im zatreba –
poput zlata: toplu strehu i okrajak hleba.*

*Evo, momci su iz šupe sanke izvadili,
za dilkoško sankanje već su se pripremili.
Konjima krasnim sjaje sapi istimarene,
u grive su im šarene trake upletene.¹⁵*

Momcima će se na šorovima pridružiti i neke devojke, te će selom da se razleže, pomešana sa zvucima praporaca na opremi atova, pesma zvonka, mladalačka. Pokoji trenutno usamljen pajtaš će, dokon ispred svoga doma, iščekujući vršnjake, lopatom zagrabiti komadinu snega, pa kad mu se raspevana družina bude približila, baciće na nju tu golemu, mekanu bombu. Ona će se raspršiti, devojke će umiljato vrištati i klikatati, dilkoši među lotrama će se, grleći ih, da ne padnu sa sanki (nego u njihov zagrljaj), kikitati, a iskićeni atovi će još brže – *poput lastavica*, reče pesnik – poleteti.

Uveče će se opet, kod neke babe, u sobi koju je mladež iznajmila da bi u zimsko doba imala gde da se okuplja, oriti momačko-devojačke pesme. Dilkoši će sedeti za kartaškim stolom, na kome, umesto vaze, stoji kondir s vinom, devojke će da vezu ručnike, druge da vrte točkove preslica. Šale, zadirkivanja, flertovanja se podrazumevaju. Eh, mladosti...

Na sličan način romantičan pesnik opisaće, u četvrtom pevanju, čari Božića, jednog od dva najveća, najradosnija hrišćanska praznika (drugi je,

naravno, Uskrs), a petim pevanjem će se, u proleće, zaokružiti godišnji ciklus seoskog, paorskog, idiličnog života.

Umetničku vrednost i kulturni značaj ove tvorevine u više navrata analizirao je Julijan Tamaš, zacemento najkompetentniji proučavalac Kosteljnikovog stvaralaštva uopšte, naročito književnog rukavca tog stvaralaštva. U eseju *Besmrtnost Kosteljnikovog Iz mog sela* naveo je sedam argumenata u prilog vlastitoj tvrdnji ekspliciranoj naslovom ogleada. Prenećemo iz njega najdojmljivije odlomke.

Kosteljnik nije pevao o Krsturu kao prostoru sreće na osnovu samo lokalne folklorne i usmene tradicije, nego iz središta svetskog književnog iskustva, koristeći iskustva poetike Biblije, Hesioda, Vergilija, Getea i Šilera, Ševčenka, Puškina i Petefija, pridružujući se i glasovima njemu tada nepoznatih lužičkosrpskih ili litvanskih slavuja, Zejlera i Donelajtisa. Svi su oni od toponima stvarali topose kao pune izraze univerzuma. Tako rusinska književnost nije počinjala kao krsturski izvor, nego kao krsturski izvor u slivu svetskih voda, što današnji meštani tog sela zaboravljaju, oslanjajući se samo na neposredan početak. Jer je tako lakše, manje obavezuje, još manje iziskuje da se bude dostojan početka.

[...]

5. Večno pitanje da li je kompozicija tvorevine izraz talenta i genijalnosti, ili je samo zanat i učenost, na tragu Dantea i Poa, i kod Kosteljnikove vizije i rešenja dobija svoj odgovor: izraz je genijalnosti.

[...]

*6. Premda je čovek isteran iz raja zbog prvorodnog greha, osuđen na mukotrpnost u znoju lica svoga, on ima šansu da prepozna vlastiti prostor sreće i u istoriji, ne samo u mitologiji koja mu obećava spokoj u večnosti. U istoriji je, doduše, taj raj trenutak, i mora se prepoznati na vreme, i onda pokušati da se proširi ili ponovi, ali idila – i kao emocionalno ostvariva utopija i kao istorijska antiutopija – zavisi od čovekove spremnosti da bude pomiren sa sobom i sa svetom. A taj mir se može ostvariti najpre u vlastitom domu, među najbližima. Zato je *Iz mog sela* verovatno veća apoteoza porodičnog života nego što je apoteoza vlastitog sela, ili vlastitog naroda.*

7. Sa Kosteljnikovim vencem u rusinskoj književnosti počinje i do danas traje jaka literarna tradicija, koju opisujemo kao poetiku ruralizma. Ona je, koliko plodna, toliko i ograničavajuća [...]. Kao što je ukrajinska književnost teško prevazilazila Ševčenka, crnogorska Njegoša, tako teško

Kosteljnika prevazilazi rusinska poezija, pogotovo kad svesno insistira na negovanju njegove poetike kao poetike ruralizma.¹⁶

Tamaševe reči su tako jake da im nije potreban ni komentar ni dodatak. Stoga ćemo se zadovoljiti time da kažemo da je *Iz mog sela* – knjiga malog obima, ali velike vrednosti – svetlo dana ugledala u štampariji manastira grkokatoličkog monaškog reda vasilijana, u gradiću Žovkva (danas Nesterov), u Lavovskoj oblasti. O iščekivanju reakcije na nju govori sam autor, u pismu prvom recenzentu Volodimiru Hnaćuku, poslatom iz Zagreba 15. juna 1904 (na Gabrijelov, kako je sam napomenuo, osamnaesti rođendan). Vredi iz te epistole navesti par kratkih, informativnih segmenata.

Dragi moj gospodine dobročinitelju!

Ja sam se već uplašio za Vas, da je Bog zna šta s Vama – a kad ono... dobijem juče Literarno-naučni vesnik¹⁷ a u njemu Vašu recenziju.

Kad sam počeo da je čitam, i video samo dobre strane i pohvale, srce mi je nekako bolno kucalo i plašljivo tražilo i drugu – faličnu stranu... u našao sam je. Tek tada sam bio zadovoljan i tek tada veseo, kad sam u tom suncu našao pege [...]

[...]

Vi ste mi dali dobar savet, koji je urodio plodom.¹⁸ Iz ruske akademije u Petr[ogradu] dobio sam pohvalu i 25 rub. za “otplaćivanje štampanja”. Ja znam da je to samo g. akademik Šahmatov izradio, te sam još posebno, sem akademiji, i njemu zahvalu poslao.¹⁹

Da vidimo i par segmenata iz Hnaćukove recenzije, koju je Kosteljnik tako žudno čekao, koja mu je, razumljivo, tako mnogo značila.

POETSKI TALENAT MEĐU BAČVANSKIM RUSINIMA

Nedavno sam dobio pismo od jednog poznanika, u kome mi piše da se među bačvanskim Rusinima pojavio poet, mladi dečko, gimnazist, koji piše stihove na bačvanskom dijalektu, koji se tamo veoma dopadaju. Štaviše, on je čak i poslao neke stihove u Galiciju radi štampanja u posebnoj knjižici i čim ih bude dobio, poslaće mi.

Knjižica beše u Žovkvi štampana, potom sunarodnicima, prevashodno onima u Bačkoj i Sremu, ponuđena, te u Lavov, znamenitom ukrajinskom kulturnom delatniku, poslana. A on je čitaoce *Literarno-naučnog vesnika* obavestio:

Otvaram, čitam stranicu-dve i – prijatno se očaravam. Stihovi uistinu još ne nose karakter celovite dovršenosti, tankočutnosti, te poetične finese, koja se stiče samo dužim iskustvom, ali se na svakoj stranici vide u njima tragovi talenta, koji se u odgovarajućim okolnostima može veoma lepo razviti. Stoga ja smatram potrebnim upoznati s njima širu publiku.

Neki naučnici uračunavaju bačvanske Rusine u Slovake, i to jedino i isključivo iz razloga što je njihov govor, koji je u poslednje vreme postao poznat širem krugu naučnika, jako poslovačen. Druge okolnosti, koje ulaze u sastav nacionalnih osobina, oni ne uzimaju u obzir. Pojava knjižice, napisane na lokalnom dijalektu, ali od čoveka koji se smatra Rusinom – čemu je najbolji dokaz već samo mesto štampanja – ponovo daje u naše ruke jedan fakat više protiv njihovog mišljenja.

Zbog svoje malobrojnosti bačvanski Rusini nisu do sada ostavili nikakve tragove u književnosti, s izuzetkom nekoliko malo značajnih tvorevina napisanih na sasvim veštačkom jeziku i objavljenih od strane g. Vrabelja. Kad se sada pojavljuje među njima čovek obdaren poetskim talentom, to je fakat ne bez značaja ne samo za same bačvanske Rusine, nego i za nas, što zasad moramo ovu književnost da uračunamo u svoju, bez obzira na to da li će on dovesti do tešnjeg nacionalnog spajanja s nama, ili do eventualnog ostvarenja novog samostalnog slovenskog narodića.²⁰

Volodimir Hnaćuk je bio dobar anticipator. Šačica južnoslovenskih Rusina je, u ravni nacionalnog opredeljenja, nejedinstvena. Jedni (kojima pripada i autor ove studije) smatraju da su Rusini grančica velikog ukrajinskog naroda, drugi smatraju da su grančica nevelike karpatorusinske etničke zajednice. Ima i takvih koji govore: “Ja sam samo Rusin, vojvođanski Rusin. Ništa drugo van toga me ne zanima. Ne pripadam ni onima kojima je centar u Kijevu, niti onima koji žive na Karpatima.”

Što se Gabrijela Kosteljnika tiče, on je već od gimnazijskih svojih godina smatrao sebe Rusinom-Ukrajincem, sa zavičajem u Bačkoj.

No taj mu je zavičaj bio i velika radost srcu, i velika muka duhu, to jest njegovom svežudnom, ambicioznom biću.

Neka o tome posvedoči još jedan segment iz prepiske na relaciji Zagreb – Lavov. U pismu od 27. septembra 1904. gimnazijalac se znamenitom prijatelju Volodimiru Hnaćuku jadao:

Ja živim u dosta poznatim krajevima na jugu – od Vas daleko, daleko... Meni je to rodni kraj, na njega sam naviknut, veoma mi je mio, veoma priličan! Danas-sutra ja bih i služiti ovde morao, ovde – blizu svojih, u običajnom duhu naroda. Ali šta će biti s mojim pesništvom?! Na svom maternjem jeziku neću moći da napredujem, jer, najpre, nemam za koga, a, drugo, nemam čime. To ćete Vi predobro i sami da uvidite, kad budete dobili u ruke moju poeziju. Već sada, kad budem još nekoliko važnijih pesama dovršio, prestaću na rusinskom da pevam!... Ah, kako to mene boli, kako je to meni teško! Verujte mi, ja sam Rusin u duši i telu, i svaki moj dah je rusinski... pa čak i srce moje ne želi odmah da peva, samo da duže ostanem na rusinskom... A moram, moram da prestanem.

Moj duh je već veoma visoko uzleteo, da bi mogao da ostane tako skriven! No odmah moram da Vam kažem, da mi ne upišete u samohvalu to o čemu Vam u ovom pismu govorim. Ta, ja sam – kako Puškin kaže – sâm svoj sudija, i najbolje znam vrednost mojih muka. A o meni ionako niko ništa ne govori, pa ja moram sâm o sebi da Vam govorim, a Vi ćete imati prilike o tome jednom sami da se uverite.

Mene svi nagovaraju da pevam na hrvatskom. Oni kažu da nemam nikakvog razloga da počnem da pevam na galicijskom, nego sam upravo dužan na hrvatskom.²¹

Uskoro će Gabrijel Kosteljnić doista početi da stvara poeziju na hrvatskom jeziku, a kasnije i na ukrajinskom – onom koji se upotrebljava u Galiciji.

Pre toga će napisati još jednu podužu, emocijama nabijenu, u stihove odevenu tvorevinu: poemu *Tužbalice – Sreći i dragoj* (*Жалосцінки – Серенчи и милей*).²² Možda je i sam bio, naročito kad je malo sazreo, svestan banalnosti te niske ljubavnih strofa, jer se nije potrudio, ni u mladosti ni u zrelo doba života, da tu poemu objavi. Mnogo godina kasnije rukopis je našao, u fondu Alekseja Aleksandroviča Šahmatova, u Lenjingradskom odeljenju Arhive Akademije nauka SSSR, Aleksandar D. Duličenko, profesor univerziteta u Tartuu, Estonija, proučavalac lingvistike i književnosti južnoslovenskih Rusina. On je rukopis *Жалосцінки – Серенчи и милей* pripremio za objavljivanje u Novom Sadu.

Mi mladićevu nesreću ljubav vidimo kao neuspeh u ostvarivanju jednog od mnogih konkretnih oblika kapilarnog, a to znači i veoma raširenog, sveprisutnog usrećiteljskog projekta: lične, utešiteljske, eskapističke utopije. (Ljudi joj ne pribegavaju uvek radi toga da bi pobjegli od problemâ, nego prvenstveno radi doga da bi ublažili muke, patnje, nezadovoljstva; neretko i da bi ih, ako za to postoje mogućnosti, zamenili zadovoljstvima.) Gabrijel je, nakon neuspeha u ljubavi kao ličnoj utopiji, olakšanje tražio u poetskom stvaralaštvu kao drugom obliku te mikroutopije.

Biće dovoljno da, služeći se metodom reprezentativnog uzorka, navedemo prve tri strofe stihotvorine koju momentalno osvetljavamo, i da tako predstavimo celokupan posleljubavni plač senzibilnog pubertetlije. Jer se u toj poemi sve neprekidno vrti po istim vagašima, to jest emocijama.

*Sreća me nije rodila,
Niti me je negovala,
Mlekom me nije dojila,
Niti me povijala.
Jednom me je zagrlila,
I ljupko poljubila –
Prevariti me je htela,
Pa me je milovala...
A ja jadan njoj verovah,
Te o sreći zapevah,
Gorak čas je udario,
Suze sam prolivao...*

*Ugledah devojče milo,
Crno kô ugalj oko,
Zavoleh ga raspaljeno,
Poljubih lice njeno...*

*Sreća mi se osmehnula,
A zatim otperjala –
Ljubičica procvetala,
Ondak i uvenula.*

*Golubicu sam gajio,
Ali je odletela –*

*Devu sam milu imao,
– Al' me zaboravila...
Oj, srećice tučna, teška,
Kako da te prokunem?
Zbog tebe žalost me steže,
Ah, zbog tebe ja ginem!*²³

ENDNOTE

-
- ¹ Гавриїл Костельник, *Проза – на бачванско-сримским руским литературним језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 1975. str. 316.
- ² Габор Костелник Гомзов, *З мойого валала – идилски венъец*, autorovo izdanje, Žovkva, 1904. Ovde je korišćeno fototipsko izdanje iste knjižice, “Руске слово”, Нови Сад, 1975.
- ³ Володимир Гнатюк, *Етнографични материяли з Угорскей Русу – розправи и статї о Руснацох Бачкей, Сриму и Славониї*, “Руске слово”, Нови Сад, 1988, str. 84.
- ⁴ Гавриїл Костельник, *З мойого валала* (osavremenjeno, popularno izdanje za mlade, u kome su pojedina slova prisposobljena današnjem rusinskom pravopisu, a pojedine arhaične reči i sintagme su objašnjene), Дружтво за руски језик, литературу и културу, Руска матка и “Руске слово”, Нови Сад – Руски Керестур, 2004, str. 6.
- ⁵ Julijan Tamaš, *Istorija rusinske književnosti*, “Prometej” i “Ruske slovo”, Novi Sad, 2002, str. 38.
- ⁶ Гавриїл Костельник, *З мойого валала*, str. 51.
- ⁷ “Ruske slovo” je 1985–1988. tu građu objavilo u pet tomova. Četiri toma su na jeziku kojim se služio sam Hnaćuk, pod naslovom *Етнографічні матеріяли з Угорскої Русі*, a peti tom je na jeziku južnoslovenskih Rusina, pod naslovom *Етнографични материяли з Угорскей Русу*.
- ⁸ Гавриїл Костельник, *Проза*, str. 333.
- ⁹ Isto, str. 334.
- ¹⁰ Гавриїл Костельник, *З мойого валала*, str. 51.
- ¹¹ Kolomijka je slovenska poetska forma, zvana i ševčenkovski vers. Najčešće je zasnovana na stihovima sačinjenim od četrnaest slogova, koji, u ravni tematike, mogu da budu prožeti svim poznatim čovekovim mentalnim i egzistencijalnim stanjima. Komparatisti koji proučavaju evropsku književnost znaju da su pandani kolomijke: častuška u ruskoj poeziji, bećarac u srpskoj, kuplet u francuskoj, krakovjak u poljskoj, itd.

-
- ¹² Гавриїл Костельник, *З мойого валала*, str. 8.
- ¹³ Юлиян Тамаш, *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу, "Руске слово"*, Нови Сад, 1986, str. 48.
- ¹⁴ Гавриїл Костельник, *З мойого валала*, str. 25.
- ¹⁵ Isto, str. 28.
- ¹⁶ Юлиян Тамаш, *Безсмертносц Костельникового З мойого валала*, objavlјeno u: *Християнски календар – руски календар за 2004. рок, "Дзвони" – "Руске слово"*, Руски Керестур – Нови Сад, 2003, str. 52–55.
- ¹⁷ *Літературно-науковий вистник* – mesečnik Naučnog društva imena Ševčenka, koji je, od 1898. godine, izlazio u Lavovu.
- ¹⁸ Hнацук (član Ruske akademije nauka) savetovao je Kosteljnika da se Akademiji obrati s molbom za novčanu pomoć.
- ¹⁹ Гавриїл Костельник, *Проза*, str. 321–322.
- ²⁰ Володимир Гнатюк, *Етнографични материяли з Угорскей Русци*, str. 220–221. (Sa ukrajinskog na rusinski preveo Janko Ramač. Filološki prevod sa rusinskog na srpski V. K. B.)
- ²¹ Гавриїл Костельник, *Проза*, str. 327.
- ²² Габор Костелник Гомзов, *Жалосцинки – Серенчи и милей, "Руске слово"*, Нови Сад, 1994.
- ²³ Isto, str. 17.

V

SEDAM SLAVNIH I JOŠ NEKOLIKO POZNATIH VELSOVIH ROMANA

Književni, društveni, naučnofantastični i utopijski vizionar o kome govorimo vlastito stvaralaštvo je realizovao u tri domena: romanesknom, pripovedačkom i diskurzivnom. Na skali vremena, Velsove preokupacije su – ako naše posmatranje donekle simplifikujemo, i periodizaciju tematike njegovih radova konstruisanoj šemi prilagodimo – takođe trodelne: u mladosti je najviše produkovao romaneskne i pripovedačke (nenaučne i naučne) fantazije, u zrelo doba čitalaštvu je poklanjao pretežno realističke društvene romane, a u trećem stvaralačkom periodu postepeno je napuštao i umetnost romana i umetnost pripovetke, da bi najveći deo svog talenta i vremena poklanjao pisanju sociološko-politikoloških studija.

Uprošćena periodizacija, koju smo formirali preventivno radi toga da bi sagledavanje Velsove stvaralačke putanje bilo što preglednije, nema naročito važnu funkciju u konkretnom našem istraživanju. Svakako ćemo ići dotičnom putanjom, i na njoj osvetljavati ono što budemo – na osnovu saznanjâ drugih proučavalaca i na osnovu vlastitih saznanja – smatrali relevantnim i zanimljivim.

Potreblijim smatramo pojednostavljivanje i “ukrupnjavanje” na nivou raznih utopija, odnosno utopije kao kompleksnog pojma, u opusu kojim se bavimo.

Malo kasnije videće se zašto sada mnogobrojne deblje i tanje grane utopijske krošnje grupišemo u dve izrazito debele, šarene, hibridne grane, i podvodimo ih pod sumarne nazive: društveno-političke i naučno-tehničke utopije.

Društveno-politički su u ovom slučaju svi poboljšavački projekti zasnovani na promenama u organizaciji ljudskih zajednica, u njihovom društvenom i političkom ustrojstvu (politika je, u izvornom značenju, veština upravljanja državom, zbir javnih poslova), bez obzira na stepen naučno-tehničkog razvoja te zajednice. Drugu hibridnu grupu, ili granu, čine poboljšavački projekti zasnovani prvenstveno na tekovinama nauke, tehnike i tehnologije. (Još jednom se podsećamo da su tehnika i tehnologija gotovo sinonimi, jer je tehnologija zbir tehničkih izuma, sredstava, mašina, postrojenja i procesa.)

U nekim od narednih poglavlja ćemo, prilikom sagledavanja konkretnih Velsovih ostvarenja, konkretizovati i utopije u njima. Ali sad ćemo se, za potrebe još jedne klasifikacije, poslužiti “ukrupnjavanjem”.

Približavajući se toj klasifikaciji, reći ćemo da pedeset dva romana, koja je protagonist većeg dela ove studije od mladosti do poslednjeg razdoblja života napisao, smatramo najrelevantnijim segmentom njegovog opusa. Odabrali smo, po metodi reprezentativnog uzorka, one koji su, gledano sa stanovišta raznih oblika utopije u tom segmentu Velsovog stvaralaštva, najkarakterističniji i najzanimljiviji.

Pažnje vredan je i znatan deo lanca sačinjenog od devedeset šest kraćih i dužih pripovedaka. (Toliko smo mi pronašli, toliko je nanizano na spiskovima ove vrste Velsovih ostvarenja, ali ne isključujemo mogućnost da neki drugi, precizniji izvori koriguju ovaj podatak.)

Pošto smo sebi dali zadatak da u ovom poglavlju sagledamo razne oblike utopije u romanima subjekta našeg istraživanja, napominjemo da smo korpus reprezentativnih uzoraka dotičnog autora podvrgli raslojavanju na dve ravni: fantastičnu i realističku. To nam je pružilo mogućnost da formiramo dve grupe sa po četiri vrste romanesknih ostvarenja. Dakle, u sačinjenoj klasifikaciji – koja, inače, može da se primeni prilikom sagledavanja opusa svakog autora koji piše fantastične i realističke romane, prožete, bar tu i tamo, utopijom – figuriraju ovih osam grupa:

Fantastični romani u kojima su značajne i društveno-političke i naučno-tehničke utopije.

Fantastični romani u kojima dominiraju društveno-političke utopije.

Fantastični romani u kojima dominiraju naučno-tehničke utopije.

Fantastični romani u kojima nema pažnje vrednih utopija.

Realistički romani u kojima su značajne i društveno-političke i naučno-tehničke utopije.

Realistički romani u kojima dominiraju društveno-političke utopije.

Realistički romani u kojima dominiraju naučno-tehničke utopije.

Realistički romani u kojima nema pažnje vrednih utopija.

U ovoj klasifikaciji treba obratiti pažnju na glagol “dominiraju”. On ne govori da će u odgovarajućim grupama dominantne utopije isključivati mogućnost postojanja svih drugih poboljšavačkih projekata. Ne radi se, dakle, o isključivanju, već o prevazi.

Neki drugi proučavaoci utopijskih elemenata u Velsovom beletrističkom korpusu možda bi prezentiranu nisku drugačije ustrojili. Recimo, imajući na umu opštepoznatu činjenicu da je taj pisac jedan od utemeljitelja naučne fantastike, zacemento bi na prvo mesto stavili fantastične romane u kojima dominiraju naučno-tehničke utopije.

Mi relevantnijim, pa i zanimljivijim, smatramo Velsova romaneskna ostvarenja u kojima su na prvom mestu društveno-političke utopije. One druge, naučno-tehničke, imaju svoju vrednost i atraktivnost, ali mi u njima obično tražimo prvenstveno funkciju katalizatora koji pospešuje razvijanje češćih, ljudima bližih, za njihovu egzistenciju bitnijih, društveno-političkih utopija.

Ne tvrdimo da smo u pravu. Redosled u osmodelnoj niski jeste slika našeg vrednovanja pojedinih vrsta u okviru Velsovog romanesknog korpusa, ali nije rang-lista koja ne trpi prigovore i promene.

U svakom slučaju, grupe koje smo konstituisali (zagledani u metodu modelovanja i strukturno-funkcionalnu metodu), pretvorile su se u odeljke koji su nizani do kraja ovog poglavlja.

* * *

Vremeplov, obnarodovan 1895. godine, prvi je u nizu “sedam slavniha romana”¹ dotičnog autora. Celu tu grupu najpopularnijih, po mišljenju nekih proučavalaca Velsovog opusa i naznačajnijih fantazija (kako ih je on sam nazivao), sažeto ćemo analizirati u ovom poglavlju. Najpre valja reći da glorifikovanu septimu, po redosledu vremena objavljivanja, čine: *Vremeplov*, *Ostrvo doktora Moroa*, *Nevidljivi čovek*, *Rat svetova*, *Prvi ljudi na Mesecu*, *Hrana bogova* i *U danima komete*.

Radnja *Vremeplova* počinje jednog četvrtka krajem devetnaestog veka, u širem krugu Londona, u Ričmondu, nakon zajedničke večere grupice engleskih džentlemana, u kojoj glavnu reč ima naučnik koji je godinama proučavao mogućnost putovanja u prošlost i budućnost, te mu je pisac nadenuo ime Putnik Kroz Vreme. Tajmtraveler (Timetraveler) u nekim prevodima sa engleskog na srpski jezik je i Vremeplovac. Domaćin je prijatelj (među njima beše i narator, ali on sebi nije dao ime) uveravao

da svako telo ima ekstenzije koje se protežu ne samo u tri smera, kako se obično misli, nego u četiri. Te ekstenzije su: dužina, visina, širina i – vreme. Da, vreme. Naučnici znaju da je ono, naglasio je glavni junak, samo vrsta prostora.

“Ali”, reče Lekar, pomno gledajući u ugalj na vatri, “ako je vreme zaista samo četvrta dimenzija prostora, zašto se smatra, i zašto je oduvek smatrano za nešto potpuno drugačije? I zašto ne možemo da se krećemo u vremenu kao i u drugim dimenzijama prostora?”²

Glavni diskutant je prijateljima objasnio da su u središtu njegovih istraživanja četvorodimenzionalne geometrije razmišljanja o mašini kojom će moći da se putuje *u svim smerovima i prostora i vremena, shodno željama vozača.*³ Već ima, reče, i eksperimentalnu potvrdu mogućnosti realizacije takve ideje. Da bi potkrepio svoju tvrdnju, u salon je iz laboratorije doneo nevelik model mašine koja beše u fazi nastajanja. Zamolio je jednog od prijatelja da povuče pokazanu mu ručicu. Ovaj je to učinio. Model vremeplova se zavrteo, da bi odmah potom nestao. Odleteo u budućnost, ili u prošlost – istraživač u tom trenutku ni sam nije znao vremenski smer munjevitog kretanja svog izuma.

Što se nas tiče, već smo u prilici da pretpostavimo da će se radnja ovog fantastičnog romana odvijati u okvirima temporalne utopije. Kojoj je polazište naučno-tehnička ili naučno-tehnološka utopija. (Ponovićemo, kao varijaciju, objašnjenje da tehnologiju čine svrhovito komponovani procesi, koji se ne mogu odvijati bez aparata, mašina i uređaja kao konkretnih tekovina tehnike.) Visok nivo nauke, tehnike i tehnologije je, dakle, Putniku Kroz Vreme pružio mogućnost da konstruiše – u fikcijskim okolnostima, razume se – vremeplov i da njime u hipu otprhne u budućnost. Utopija koju posmatramo biće i društveno-politička, ako se na streli vremena u nekoj partikularnoj, ili u opštečovečanskoj zajednici budu dogodile društveno-političke promene, i ako ih romansirer, odnosno njegov glavni junak, narator, Vremeplovac, bude oslikao.

To ćemo saznati već narednog četvrtka, kad se društvenice intelektualaca uveče ponovo bude okupilo u naučnikovom domu u Ričmondu.

Vremenska mašina je tog prepodneva bila dovršena, ali je konstruktor do popodneva proveravao njeno funkcionisanje. Najzad se smestio na sedište i mašio ručice za let u budućnost. Laboratorija mu se zamutila pred očima...

Za nekoliko sati, od usamljeničkog popodneva do večere s prijateljima, i okrepljujuće čaše vina, proživio je osam dana u dalekoj budućnosti. Iz epohe *fin de siècle* uskočio je, kako su zabeležile kazaljke na vremeplovu, u 802701. godinu. U jednom trenutku, nešto dužem od treptaja oka, preskočio je više od osamsto hiljada godina! Fantastika bez premca. Sto posto neverovatna.

Ali to ne treba da nam smeta. Rekli smo, prilikom definisanja najfrekventnijih pojmova koji figuriraju u ovoj studiji, da ono što je ostvarivo čini perifernu građu fantastike, a da njena suština leži u neostvarivosti. Nas više zanima partnerka (ponekad majka, ponekad kćerka) fantastike, utopija.

Preskočivši mnoge pasuse, i podosta stranica – jer Vels voli da naširoko opisuje svakojake detalje, važne i nevažne – reći ćemo da je u *Vremeplovu* fantastika počela da se puni utopijom (kao složenim fenomenom, ili specifičnim utopijama kao slojevima složenog fenomena) kad je naučnik prijateljima u svom domu rekao, nakon povratka iz budućnosti, da se tamo, to jest ovde, nedaleko od sadašnjeg Ričmonda, u dolini Temze obreo – imajmo na umu da ga čudesna naprava nije nosila kroz prostor, već samo kroz vreme – osamsto dve hiljade sedamsto prve godine, među nežnim, krhkim, aristokratskim bićima, Elojima (neki prevodioci kažu: Eloima), potom i među njihovim neprijateljima, grubim, prljavim, svezremenim proleterima sličnim, Morlocima. I jedni i drugi behu naši daleki, veoma daleki potomci. Produkti Velsove evolucijske i devolucijske utopije. (Budući da je reč o srodnim, međusobno povezanim pojmovima, o razvoju živih bića i o nasleđivanju osobina prethodnikâ, ne bi bio pogrešan ni izraz u kome figurira polusloženica: evolucijsko-devolucijska utopija.)

*Putnik Kroz Vreme, pokušavajući “da se, poput Karlajla, podsmehne nesrećnoj aristokratiji koja propada” (Vremeplov, poglavlje 7), klasifikuje Eloije kao potomke aristokrata, ili jalove buržoazije, na kojima potomci proletera, Morloci, vrše strašnu klasnu osvetu.*⁴

Eloji behu prefinjeni zbog toga što se čovekov svet, danas tako nesavršen, pun svakojakih poteškoća, koje iziskuju i mentalnu i fizičku snagu, tokom osamsto hiljada godina usavršavao. Eloji su tokom tih osamsto milenijuma menjali prirodu, da bi napokon odneli pobedu nad njom! U potpunosti su, dakle, ostvarili progresističku utopiju.

A sve je počelo od nas.

Imajmo na umu da već mi, današnji ljudi, bez obzira na to kojoj klasi pripadamo, nastojimo da pridodu našim potrebama prisposobimo. Zar čovekov napredak ne sagledavamo prvenstveno kao ovladavanje prirodom? Zar ne želimo da u našem životu, u našem svetu bude što manje raznih bolesti, međuljudskih mirnodopskih i ratnih konflikata, što manje prirodnih, i onih drugih, nesavršenošću tehničkih sredstava izazvanih nesreća, što manje nejednakosti, nepravdi, siromaštva i napornog rada ugnjetenih ljudi, što manje teškoća i muka bilo koje vrste?

U romanu se na jednu glavnu, naučno-tehničku utopiju, oličenu u neostvarivom čudu zvanom vremenska mašina, nadovezala druga glavna, društveno-politička utopija, oličena u ostvarivom čudu zvanom *društveni raj*.⁵ Ili, možda, ni ova utopija nije ostvariva, ni u bliskoj ni u dalekoj budućnosti?

U *Vremeplovu* ona je, godine 802701, bila ostvarena. Poznavalac prirodnih i društvenih nauka je čak, posmatrajući sveopštu jednakost u zajednici finih stvorova, samom sebi izgovorio reč “komunizam”.

A uveče je, u vlastitom domu, prijateljima koji nisu imali priliku da napuste svoju epohu naširoko opisivao civilizaciju u kojoj je posle podne osam (vremeplovskih) dana boravio. Iz tog opisa direktno navodimo najupečatljiviji segment.

“Pod novim uslovima savršene udobnosti i sigurnosti, ona neobuzdana energija koja predstavlja izvor naše snage postala bi slabost. Čak i u našem dobu, određene težnje i želje koje su nekada bile neophodne za opstanak postale su stalan izvor neuspeha. Fizička hrabrost i ljubav prema borbi, na primer, i nisu od neke velike pomoći, čak umeju da predstavljaju i prepreku za jednog civilizovanog čoveka. A u stanju fizičke skladnosti i sigurnosti, moć, i intelektualna i fizička, gubi svoju ulogu. Zaključio sam da već godinama nije bilo nikakve opasnosti od rata ili pojedinačnog nasilja, niti od divljih zveri; nije bilo nikakvih teških bolesti koje bi zahtevale jaču konstituciju, nije bilo potrebe za radom. Za takav život, oni koje mi nazivamo slabim sposobni su podjednako dobro poput jakih, i uopšte više nisu slabi. Čak su i sposobniji, budući da bi onima snažnima smetala energija za koju nema ventila. [...] Ovakva je oduvek bila sudbina energije u periodu sigurnosti; prvo se preobrati u umetnost i erotiku, a potom u mrtvilo i propadanje.

I umetnički poriv naposletku će izumreti i već je skoro bio izumro u vremenu koje sam ja video. Da se ukrašavaju cvećem, da plešu i pevaju na suncu: toliko je preostalo od njihovog umetničkog duha, toliko i ništa više.

A čak bi i to na kraju izbledelo, preobražavajući se u zadovoljno lenčarenje. Nas stalno pritiska kamen bola i nužde, a, kako se meni činilo, ovde je taj mrski kamen konačno bio razbijen!”⁶

Da, Putnik Kroz Vreme je, u dalekoj budućnosti, u zajednici gospodskih, dekadentnih Eloja video razbijen kamen sveopšteg bola i svakovrsne nužde. Takvo stanje u miljeu čuda imao je priliku da gleda zahvaljujući još jednoj društveno-političkoj idealizatorskoj tekovini koju je Vels uveo u prvi svoj čuveni naučnofantastični roman. U završnici ovog citata zapazili smo, naime, obrise estetičke utopije. Koja je na kraju (kao, uostalom, i skoro svaka vizija hedonistički orijentisanih poboljšavača života) izumrla, preobrazila se u *zadovoljno lenčarenje*.

Četvrtog dana boravka Vremeplovca u civilizaciji Eloja dogodio se obrt u njegovom okruženju, pa onda i u njegovom rezonovanju. Najpre je primetio neki hodnik koji je vodio u utrobu zemlje, a potom ugledao i malu majmunoliku priliku. Pošao je za njom, ali je prljava spodoba, nalik na lemura, nestala u otvoru koji je podsećao na bunar. Takvih otvora, i ventilacionih tornjeva, bilo je u okolini mnogo. Naučnik je, nakon kraćeg razgledanja i razmišljanja, zaključio da je dotle bio video samo deo neobične civilizacije, Gornji svet, a da ispod njega, u tunelima, živi Podzemni svet.

“U početku mi je, krenuvši od problema našeg doba, izgledalo jasno kao dan da je postupno širenje, danas samo privremenih, društvenih razlika između kapitaliste i radnika bilo ključ situacije.

[...]

Težnja ka isključivosti od strane bogatih – koja, nema sumnje, ima korena u njihovom sve prefinjenijem obrazovanju i sve prodornijem jazu između njih i grubog nasilja sirotinje – već vodi ka ograđivanju, njima u korist, pozamašnog prostranstva zemljine površine. [...] Tako da, na kraju, na površini zemlje ostaju oni koji imaju, da uživaju u udobnosti i lepoti, a ispod površine su oni koji nemaju – radnici, koji se stalno prilagođavaju uslovima rada.

[...]

Veliki trijumf čovečanstva o kojem sam sanjao sada je poprimio drugačiji izgled. Nije to bio trijumf moralnog obrazovanja i opšte saradnje, kako sam ja zamišljao. Umesto toga, preda mnom je bila prava aristokratija, naoružana usavršenom naukom i usmerena ka logičnom završetku industrijskog sistema današnjice. Njen trijumf nije bio samo

trijumf nad prirodom, već trijumf nad prirodom i nad bližnjim. Ovo je, moram vas upozoriti, bila moja teorija u tom trenutku. Šeme utopijske literature nisu mi poslužile kao dobri vodiči. Možda je moje objašnjenje bilo potpuno pogrešno. Ipak, i dalje verujem da je ono najverovatnije. Ali i uz ovu pretpostavku, uravnotežena civilizacija, koja je napokon postignuta, mora da je odavno prošla svoj zenit i da je sada već uveliko bila u propadanju. Preterano savršena sigurnost stanovnika Gornjeg sveta odvela ih je u stanje postepene degeneracije i do opšteg smanjenja visine, snage i inteligencije. To sam već jasno bio video. Šta se desilo sa Podzemnima, to još nisam znao; ali od ono Morloka što sam uspeo da vidim – kako su se oni inače nazivali – mogao sam da zaključim da su njihove izmene ljudskosti sezale još dublje nego kod Eloia, lepe rase koju sam već bio upoznao.⁷

Dakle, na jednoj strani samoživi posednici društvene i finansijske moći, na drugoj strani obespravljena sirotinja. Ne treba da čekamo da prođe osamsto hiljada godina da bismo gledali tu realnost. Vidimo je u svojoj epohi, kad čitamo knjige pojedinih literata, sociologa i ekonomista, kad prelistavamo dnevnu i nedeljnu štampu, kad gledamo neke televizijske emisije – i, najzad, kad “uživo” posmatramo vlastiti život.

Herbert Džordž Vels nas je još jednom iznenadio. Počeo je s naučno-tehničkom utopijom, nastavio s nekoliko slojeva društveno-političke utopije, u kojoj je jedan sloj činila egalitaristička utopija, a sada je njegov glavni junak sagledao još jedan sloj, ugnjetačku distopiju.

No, uz akciju obično ide reakcija. Ugnjeteni nisu uvek sasvim bespomoćni, privilegovani nisu uvek sasvim srećni.

Vremeplovac se, prožet željom da upozna Podzemni svet, prilično dugo spuštao niz jedan od bunarastih otvora, a zatim je ušao u jedan od vodoravnih tunela. Zadah krvi, i divlji Morloci, smučili su mu se. Te nakaze, sviknute na život u mraku, behu mesožderi, za razliku od pripadnika Gornjeg sveta, koji behu vegetarijanci. Otrgao se od ružnih spodoba, koje su pokušale da ga šćepaju, vratio se na svetlo dana. Neprekidno unesen u svoje doživljaje i opažaje, shvatio je da Morloci Elojima i dalje izrađuju odeću, i opskrbljuju ih *njihovim uobičajenim potrepštinama možda zahvaljujući opstanku stare navike da služe*,⁸ ali da te brutalne sluge noću love, kasape i jedu svoje nežne, degenerisane gospodare. Gost iz daleke prošlosti osećao je karlajlovski prezir prema aristokratiji u propadanju, ali je prema njoj osećao i simpatiju. Prema majmunolikim spodobama osećao je samo prezir i averziju. Utoliko pre što

je bio uveren da su upravo Morloci, već prve večeri, dok je on, šetajući, ispitivao milje u kome se bio obreo, ukrali njegovu čudesnu skalameriju. A pomisao na nemogućnost povratka u svoj vremenski zavičaj, u svoju epohu, užasavala ga je.

Da li su negativna osećanja Vremeplovca prema žiteljima Podzemlja poticala, možda, i iz činjenice da njegov tvorac, H. Dž. Vels, iako je povremeno i u svojim beletrističkim ostvarenjima i u vanknjiževnoj realnosti kritikovao eksploatatore – u jednom periodu mladosti je bio, kao što ćemo videti, čak i fabijanski socijalist – nikad ne beše dokraja proleterski, antikapitalistički opredeljen levičar?

Tragajući za spasonosnom mašinom, Putnik Kroz Vreme lutao je dolinom Temze, pa se obreo i u ruiniranoj Palati od zelenog porcelana. Shvatio je da tumara među ostacima nekadašnjeg Južnog Kensingtona (kvarta Londona u kome se danas nalaze poznati muzeji). Društvo mu je pravila Vina, malecka devojka, koja ga je obožavala, jer ju je već trećeg dana svog boravka među Elojima, primetivši da se davi u rečnom brzaku, izvukao na obalu. Ona beše jedino biće iz daleke budućnosti s kojim se Vremeplovac zbližio. Nažalost, u mraku šume je, nakon bitke s Morlocima, primetio da ona jedva diše. Život joj se gasio. I ugasio.

Nezvanom gostu je među groznim spodobama, koje su, alergične na sunčano bleštavilo, iz mraka Donjeg sveta na svetlost Gornjeg sveta izlazile samo noću, takođe bila namenjena zla sreća. Vragovi su mu pružili mogućnost da otkrije prostoriju u kojoj su čuvali ukraden vremeplov, i da u tu prostoriju uđe. A onda su se bronzana vrata zatvorila.

Morloci, međutim, nisu znali da on u slobodu neće pobeći kroz prostor, nego kroz vreme. Umlatio je još nekoliko malih gadova, koji su na njega jurišali dok se smeštao u sedište mašine, povukao je odgovarajuću polugu, i – bio daleko od agresivnih nakaza.

Pisac je još jednom priredio iznenađenje i njemu i čitaocima. Kad je scijentistički avanturist bacio pogled na kazaljke (jedna je pokazivala protekle dane, druga hiljade dana, treća milione, četvrta hiljade miliona dana), razjasnilo mu se da je, u žurbi, polugu bio gurnuo ne prema prošlosti nego prema budućnosti. Tako je iza sebe ostavio više od trideset miliona godina. I obreo se u okolnostima još jedne utopije. Eshatološke. Tačnije rečeno, obreo se u eshatološkoj distopiji. U vremenu gašenja Sunčevog sistema.

“Tama se širila; hladan vetar počeo je da osvježava sa istoka, a kiša belih pahuljica u vazduhu povećavala se. Sa ruba mora zašumeli su se talasi. Osim ovih beživotnih zvukova, svet je bio tih.”⁹

Sin kraja devetnaestog veka hrišćanske ere još jednom je povukao polugu vremeplova, ovog puta prema prošlosti, i obreo se u svojoj laboratoriji u Ričmondu.

Pisac je u *Epilogu* preneo čitaocima:

Njegove su misli o napretku čovečanstva, mogu da tvrdim – budući da smo raspravljali o tom pitanju mnogo pre nego što je izradio vremeplov – bile veoma mračne, i u narasloj civilizaciji video je tek glupo nagomilavanje, koje se na kraju neizbežno mora srušiti na svoga tvorca i uništiti ga.¹⁰

Jednostavan, ali tačan, i veoma bitan zaključak! Po mišljenju autora ove studije, najbitniji u celokupnom Velsovom opusu! Zaključak čija će vrednost da raste možda do kraja sveta i veka! Ako se ljudski rod ne bude opametio, nagomilavanje, u obliku populacijskog i materijalističkog rasta, sigurno će se srušiti na njega i uništiti ga!

Divljenje koje zaslužuje jedan od najznačajnijih protagonista fantastične i utopijske (ili, u pojedinim slučajevima, ako su ta dva pojma izrazito prepletena, fantastično-utopijske) književnosti uvećava se na pomisao da je njegova poruka čovečanstvu nastala krajem devetnaestog veka. Danas, na početku dvadeset prvog veka mnogi naši savremenici ne vide jednostavnu, krucijalnu, sudbonosnu istinu koju je on video pre više od sto godina. Ne vide istinu koja glasi: Čovek je svoj opstanak na Zemlji ugrozio time što je Majku-i-Kolevku preopteretio i samim sobom, svojom prekomernom populacijom (koja i dalje raste), i svojom prekomernom materijalističkom produkcijom, koju prate milioni tona svakojakih otpadaka; a svoj opstanak je Grešni Sin zacemento najviše ugrozio otrovnim, kobnim, smrtonosnim hemijskim i nuklearnim produktima.

Da li će ta preopterećenja i ta zagađenja doprineti da se planetarna apokaliptična utopija (negativna, naravno) – koja se, nažalost, u vanknjiževnoj realnosti odvija mnogo dramatičnije nego u bilo kom konkretnom ovaploćenju fantastično-utopijske književnosti – ostvari pogubnije nego što je predviđao i sam Herbert Džordž Vels, koga, inače, bije glas tamnog, skeptičnog vizionara?

Zašto se pisac koji nije krio svoje ateističke poglede na stvarnost opredelio za anđela kao glavnog junaka drugog svog romana?

Ne zato što je hteo da se podsmehne Bogu i njegovim kreacijama, nego zato što je hteo da se podsmehne ljudima, običajima, institucijama u viktorijanskoj Engleskoj. Želeo je, dakle, da romaneskni odsek svog stvaralaštva obogati socijalnom tematikom. Ona će uskoro početi da izaziva gotovo isto onako veliku pažnju kakvu je već izazivala njegova fantastika.

Zapravo, i ostvarenje koje ćemo ovde predstaviti može se svrstati – zbog već pomenutog anđela među ljudima – u kategoriju fantastičnih romana. Onih u kojima ima mnogo realističkih detalja, i kritike društva, ali nema pažnje vrednih utopija.

*Čudesna poseta (The Wonderful Visit)*¹¹ (1895) je čista, klasična ili nenaučna fantastika, jer se autor, koji naučnim razmatranjima svakojakih fenomena beše više naklonjen nego njegove kolege po peru, ovog puta nije opredelio za diskurzivno intonirano raspredanje priče o verodostojnosti anđela i drugih Božjih tvorevina, nego je naprosto iz beskrajnog plavetnila na parče neba iznad Engleske doveo čudnu, blistavu pticu, koja je velečasnog K. Hilajera, paroha Sidermortona, ornitologa amatera, navela da u nju uperi pušku. Krupnoj ptici hitac je slomio krilo, a kad je pala na tlo paroh beše još više zbunjen nego dok je bila u vazduhu. Predivno ranjeno biće, koje očito beše iz roda anđela, kod sveštenika je izazvalo kajanje zbog toga što je upotrebio pušku, a izazvalo je i želju da nevinog lepotana odnese u parohijski dom, kako bi ga tamo lečio, i potom negovao do potpunog oporavka.

Biće iz paralelnog sveta se kod svog nehotičnog dušmana, potom hotimičnog dobročinitelja, odlično osećalo, ali mu mnogo šta u običajima i društvenom životu meštana Sedermortona nije bilo jasno. Hajde, što mora da jede, to se još i može podneti. Shvatio je gospodin Anđeo, i prihvatio, još neke njemu neobične, pripadnicima zemaljske civilizacije obične stvari. Ali zašto, pitao je, ljudi jedni drugima nanose bol, kad niko bol ne želi da podnosi.

Za kratko vreme svog boravka u zatucanoj, nepoverljivoj, ksenofobičnoj sredini i sam je iskusio bol. Uticajnim meštanima beše sumnjiv već zbog toga što je umeo da svira na violini, a ne i da čita note. Greh je počinio i kad je jednom slušaocu na svom koncertu diskretno priznao da gaji nežna osećanja prema parohovoj služavci Diliji. Još veći

greh beše njegova tuča s lokalnim zemljoposjednikom, u kojoj je dotični, baron Goč, izvukao deblji kraj. Zbog svojih primedbi na račun shvatanja, pravila, društvenih razlika u sredini koju je upoznavao – duhovit pisac je, sa svoje strane, tim primedbama dodavao satirične primese – nekim je meštanima gospodin Anđeo počeo da liči na socijalistu. A to u viktorijanskoj kraljevini ne beše preporučljivo obeležje. Lokalni lekar zapretio je čudesnom posetiocu (koji mesnim protuvama ne beše čudesan, već samo čudan, i nepoželjan) da će ga strpati u zatvor ili ludnicu. Najveći, i konačni, bol strefio je naivnog lepotana u zapaljenoj parohovoj kući. U kojoj je izgoreo zajedno sa Dilijom.

Zašto Božja deca jedna drugima nanose bol?

To pitanje već vekovima postavljaju, sebi i drugima, i moralisti i svi ostali ljudi. Neki odgovore imaju, neki nemaju. A opšti odgovor je, bar na površini, jednostavan. I glasi: Ljudsko biće je samoživo, često i pohlepno, iracionalno, povodljivo, zavidljivo. Ono što želi – a neretko želi više nego što bi trebalo da želi – može da dobije na ispravan način: preko vlastitog znanja, truda, rada. Nekima to nije dovoljno, ili nemaju znanja, i nisu voljni da ga stiču, niti imaju naviku da vlastitu dobrobit ostvaruju trudom. Radije traže prečice. A jedna od najprimamljivijih zove se: otimačina. Otima se vlast, sloboda, radna snaga, žena, zemlja... svaka vrsta materijalnih i nematerijalnih dobara. Otimačine su česti uzročnici bolova.

Nisu jedini, kao što znamo. Nesreća ima svakojakih, njihovih uzročnika ima sijaset.

Dublji sloj odgovora na pitanje o bolu, o nesreći uopšte, trebalo bi da sadrži objašnjenje zašto je čovek takav kakav je. I još neka objašnjenja.

Njima se Vels u *Čudesnoj poseti* nije bavio. Bar ne ozbiljno. Doduše, kritikovao je, nekim epizodama, i opaskama, humorom i satikom, milje vlastitog življenja, te bismo mogli reći da u ovom romanu postoje tragovi kulturno-etičko-civilizatorske utopije. No ta utopija je, kako smo već rekli, tako uopštena, "razvodnjena", rasprostranjena u svim pažnje vrednim književnim ostvarenjima, da se i ne može smatrati utopijom u pravom smislu reči. Da bi neka umetnička tvorevina mogla da nosi specifično obeležje, po kome se razlikuje od srodnih tvorevina, to obeležje mora samo po sebi da bude doista specifično, konzistentno, uočljivo, i da tvorevinu koju prožima boji jako, kako bi se ona na prvi pogled razlikovala od srodnih tvorevina. Svako poštovanja dostojno književno delo sadrži, pored ostalih kvaliteta, aksiološki, kritički, etički i edukativni kvalitet, koji se na relaciji *umetnost – društvo* tretiraju kao funkcije, a ti kvaliteti, te funkcije čine osnovu kulturno-etičko-civilizatorske utopije. (Navedene

funkcije utopijske su zbog toga što verovatno nikad neće biti, među ljudima – koji su takvi kakvi jesu – dokraja ostvarene.)

Ni ta uopštena, “razvodnjena”, kulturno-etičko-civilizatorska utopija nije u romanu o kome govorimo izrazita. Zbog toga smo *Čudesnu posetu* svrstali u kategoriju romana u kojima nije uočljiva nijedna od pažnje vrednih utopija. Neki analitičari kažu da je u kritici društva kome je i sam pripadao Vels bio prilično mlak, te nije iskoristio potencijal teme koju je odabrao. Mi smatramo da razlog Bertijeve nedovoljno oštre satire leži u njegovom prostodušnom karakteru, i u njegovoj pragmatičnosti, to jest u činjenici da je krajem devetnaestog veka tek gradio svoju poziciju u engleskoj književnosti. Stoga se nije usuđivao da izaziva gnev uticajnih ljudi, i da iritira obične čitaoce, kupce njegovih knjiga.

O uspešnosti građenja rečene pozicije, i o neverovatnoj Bertijevoj produktivnosti, upečatljivo govori podatak da je iste, 1895. godine osim *Vremeplova* i *Čudesne posete* objavio i zbirku eseja *Selektirana konverzacija s jednim ujakom* (*Select Conversations with an Uncle*) i zbirku priča *Ukradeni bacil i drugi slučajevi* (*The Stolen Bacillus and Other Incidents*). Postoji i podatak da je u to vreme bio u stanju da iz svoje stvaralačke radionice izbac i do sedam hiljada reči na dan. (Kolika je to produkcija, neka ilustruje suprotan slučaj, iz anegdote o Džejmsu Džojosu. Tvorac modernog romana je, na pitanje prijatelja da li je tog dana dosta radio, odgovorio potvrdno. “Koliko si napisao?”, upitao je prijatelj. “Jednu rečenicu”, odgovorio je utemeljitelj romana toka svesti.)

Recimo, na kraju ovog odeljka, da u grupu Velsovih fantastičnih ostvarenja prožetih i realističkim detaljima, pa i kritikom društva, ali ne i pažnje vrednim utopijama, spada i *Morska dama*, ili *Dama iz mora* (*The Sea Lady*)¹² (1902). Razlika između dva fantastično-realistička romana je samo u tome što je u prvom među zatucane viktorijanske malograđane sleteo, to jest pao, anđeo sa neba, a u drugom je među njih banula lepotica koja, u stvari, beše sirena iz morskih dubina.

* * *

Ostrvo doktora Moroa,¹³ drugi u grupi “sedam slavnih romana”, koji čitalaštvu beše poklonjen 1896. godine, valja tretirati prvenstveno kao naučno-tehničku distopiju. Setimo li se još jednog izraza iz naše tipologije utopija, pomenutu fantastičnu tvorevinu ćemo tretirati i kao scijentističku evolucijsko-devolucijsku distopiju. S obzirom na to da je genetika danas jedna od aktuelnih nauka, Velsov roman bismo mogli nazvati i genetičkom

distopijom. Pri tom ne mislimo na intervencije naučnika u genomu (zbirci gena) ljudi i životinja – jer krajem devetnaestog veka genetika, i medicinska tehnologija, još nisu bile na tako visokom nivou na kakvom će biti krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka – nego imamo na umu genetiku kao nauku o naslednim osobinama ljudi, životinja i biljaka. U vreme nastanka *Ostrva doktora Moroa* naučnici u vanknjiževnoj realnosti nisu bili u stanju da vrše ozbiljnije zahvate u domenu nasleđivanja svojstava, ali u književnoj fantastici je to bilo moguće. Doduše, čak ni tu, u neobičnoj beletrističkoj tvorevini, doktor Moro svoj poduhvat nije uspešno realizovao. Ali o tome malo kasnije.

Ostrvo je, dakle, po sadržaju prvenstveno naučno-tehnička distopija. No, ima li se na umu krajnji cilj mlađeg kolege doktora Frankenštajna, taj roman je i društvena, odnosno (ako se držimo ustaljene naše polusloženice, sačinjene od pojmova sraslih kao nokat i meso) društveno-politička distopija. Sa prostornog pak stanovišta gledano, to je, kako se već iz naslova može zaključiti, ostrvska utopija. Sa negativnim predznakom, dabome. No prve dve odrednice, “naučno-tehnička” i “društveno-politička”, mnogo su bitnije od treće, “ostrvska”. Mengeleovski eksperiment scijentističkog monstruma čini okosnicu radnje i poruke ovog fantastičnog romana, a na nevelikom, pustom ostrvu u Pacifiku dotičan ludak se skrasio samo zbog toga što nije želeo da ga iko ometa u ostvarivanju demonskog poduhvata. Njime je, inače, želeo da poboljša neke osobine i mogućnosti ljudskog bića, odnosno celog ljudskog roda. Abnormalnost svoje želje nije sagledavao. *Etička strana te stvari*,¹⁴ kako se u jednoj replici sam izrazio, nikad ga nije mučila. Tipično za pojedine naučnike, dodali bismo.

Na doktorovo ostrvo slučaj je, 1887. godine, naneo brodolomnika Edvarda Prendika. Posednik tog kutka okeana najpre nije želeo da prihvati nezvanog gosta, ali kad ga je odbacio prvobitni spasilac – sirov, pijan kapetan prljavog brodića, koji ga je, jedva živog, iz čamca na pučini uzeo kad je tajanstvenom naučniku, i njegovom jedinom saradniku Montgomeriju, nosio svakojake životinje, vezane lancima na palubi, stešnjene u kavezima i nagomilane u sanducima – ekscentrik se osetio dužnim da bude koliko-toliko obziran, pa je brodolomniku dopustio da na ostrvu boravi do prve prilike za odlazak.

Radoznalost je Prendika, nosioca diplome Kraljevskog koledža za prirodne nauke u Londonu, zagolicala već prilikom iskrcavanja sa barke, jer su mu bili veoma čudni “radnici” u provizornom kampu, crnomanjasti, izrazito dlakavi, životinjskog izgleda, neki čak sa šiljastim ušima. A za

vreme ručka s Montgomerijem (doktor Moro je, nestpljiv u želji da što pre počne da radi na novim eksperimentalnim uzorcima, u to vreme bio zauzet u delu zgrade sa laboratorijom i operacionim stolom) gostu je povremeno nerve kidalo jezivo urlikanje pume, koja se do pre nekoliko sati, na prljavom brodiću, vrpaljila u kavezu. Koju je vivisektor sada, po svojoj prilici, naživo parao.

Posle ručka Montgomeri se vratio poslu asistenta doktora Moroa, a Prendik je krenuo u prvu šetnju po ostrvu. Uskoro je njegova radoznalost bila dopunjena zaprepašćenjem: u šumi, na obali potoka, opazio je veoma ružnu ljudsku spodobu, kako hoda četvoronoške, a potom srče vodu, kao životinja. Malo dalje primetio je rastrgnutog zeca.

Vraćajući se u malu naučnikovu naseobinu na obali okeana, iz žbunja je ugledao, na jednom proplanku, tri rugobe, slične nakazi na potoku. Behu polugole, delove njihovih tela prekrivale su samo kecelje. Izgled im beše poluživotinjski, mrmljale su nerazumljivo. Prendik je, nakon kraćeg posmatranja, zaključio da vrše neki ritual.

U novom šoku stresao se kad je primetio da ga izbliza posmatra spodoba koju je malopre video na potoku. Već se spuštao sumrak, oči poluživotinje su u tmuni šume svetlele. Ta nakaza je odmah pobegla, ali se malo kasnije, malo dalje, druga čovekolika životinja ustremila na uljeza u šipražju. Odbranio se tako što ju je kamenom pogodio u glavu i... da ne prepričavamo ostale detalje, reći ćemo da je sutradan – dokonavši da scijentistički monstrum na operacionom stolu životinjama implantira (na samo njemu poznat način) ljudska svojstva – pokušao da pobegne. Ili da se, znajući da okean neće moći preplivati, udavi blizu obale. Bolje da smrt dozove u slanoj vodi, nego da postane jedan od eksperimentalnih uzoraka ludog naučnika, da njegov mozak, i još koji organ, bude ugrađen u neku životinju.

Bežeći iz frankenštajnovskog kampa, nabasao je na jarugu u kojoj beše neveliko naselje tih nakaza. "Životinjski narod" činilo je šezdesetak čovekolikih leoparda, majmuna, konja-nosoroga, pasa, vukova, hijena-svinja, lisica-medvedica... Shvatio je da svi moraju da se pridržavaju odredbi zakonika svoga kreatora, doktora Moroa, konkretizovanih u nalogima koje su povremeno, poluartikulisanim glasovima, horski ponavljali:

*Ne idi četvoronoške! Ne loči kad piješ! Ne jedi meso, niti ribe! Ne grebi koru s drveta! Ne lovi druge ljude, to je zakon! Nismo li ljudi?*¹⁵

Kazna za one koji bi prekršili ove naredbe beše povratak u Dom bolova. Dakle, u prostoriju u kojoj je njihov Otac transplantacije vršio bez anestezije.

Edvard Prendik je, zgrožen, nastavio da beži.

Nije se, međutim, udavio blizu obale ostrva. Bio je tek do pojasa u vodi kad ga je potera sustigla. Činilo ju je, osim doktora Moroa i Montgomerija, nekoliko njihovih poluživotinjskih robova. Dva naučnika uveriše neuspelog begunca da nemaju nameru da mu naude, a doktor Moro mu je nešto kasnije, u svojoj kući, posle jela i pića, kako reče pisac, dao objašnjenja koja su ga zanimala.

– Da. Ovi stvorovi koje ste vidjeli nisu ništa drugo do životinje sječene i šivene u nove oblike. Tome – proučavanju modelisanja živih bića – ja sam posvetio cio svoj život. Godinama sam proučavao to, stičući postepeno sve nova znanja. Vidim da izgledate užasnuti, iako vam ja u stvari ne kazujem ništa novo. Sve se to nalazi već toliko godina na domaku praktične anatomije, ali niko nije imao smjelosti da ga dodirne.

[...]

– Ali – uzviknuh, – ova stvorenja, ove životinje govore!

On mi odgovori da je doista tako, i onda produži da mi izlaže kako se mogućnosti u vivisekciji ne zaustavljaju na običnoj fizičkoj metamorfozi. Jednoj svinji može se dati vaspitanje. Štaviše, duhovna struktura manje je određena no tjelesna. Hipnotizam, nauka koja se tako rapidno razvija, obećava nam mogućnosti da zamijenimo stare nasljedne instinkte novim sugestijama, kalemeći ih na nasljeđene utvrđene ideje, ili prosto zamjenjujući njima ove posljednje. U stvari, najveći dio onoga što nazivamo moralnim vaspitanjem nije ništa drugo, do jedna vještačka modifikacija i perverzija instrinkta: ubojički karakter mijenja se tako u hrabrost požrtvovanja, uništeni seksualni osjećaj zamjenjuje se religioznom emocijom.

[...]

– Ali ono što mi zadaje najviše teškoća, to je vanredno fino kalemljenje novih dijelova i preobražaj starih, koje moram da vršim na mozgovima. Razum je vrlo često na nevjerovatno niskom stupnju, sa neobjašnjivim nedostacima, neočekivanim prazninama. A ono što je najteže od svega, nešto u šta ne smijem dirnuti – ne znam ni sam tačno gdje – to je središte emocija. Prohtjevi, nagoni, želje, koje nanose tolike štete čovječanstvu, čudan i skriven rezervoar koji u jednom momentu iznenada prsne i poplavi cijelo biće individue gnjevom, mržnjom ili strahom. Ova

moja stvorenja izgledala su vam sumnjiva i opasna još čim ste ih prvi put počeli gledati; ali meni, od trenutka kad sam ih završio, izgledala su neosporno ljudska bića. Tek docnije, pošto sam imao prilike da ih posmatram, to moje ubjeđenje počelo se gubiti. Prvo jedna pa onda druga životinjska crta, izlazile su polako na površinu i strahovito mi upadale u oči... Ali iziđi ću i s tim na kraj.

[...]

– Dakle – upitah ga, – vi šaljete stvorove koje ste načinili u one jazbine u jaruzi?

– Oni odlaze sami – odgovori mi. – Puštam ih čim počnem osjećati životinju u njima, i oni odmah uzimaju taj put. Svi se oni strahovito boje ove kuće i mene. Naseobina u jaruzi neka je vrsta parodije čovječanstva. [...] Imaju nešto što zovu zakonom. Pjevaju neke crkvene litanije u kojima se ponavljaju riječi to je sve. Grade sebi kolibe, pribiraju plodove s voćaka i čupaju travu – čak se žene i udaju. Ali ja vidim kroza sve to, vidim do dubina njihovih duša, i vidim u njima duše životinja i ništa drugo, duše životinja koje padaju i propadaju – strasne želje da žive i da se zadovolje... Ipak, čudni su ti stvorovi: bića složena kao što je sve što živi. Ima u njima neke vrste težnje za nečim višim, dijelom taštine, dijelom suviše seksualne emocije, dijelom suviše radoznalosti. Stvar me samo može da nasmije... Polazem izvjesnu nadu u ovu pumu: radio sam vrlo mnogo na popravci njene glave i njenog mozga...¹⁶

Bezgranični domeni i dometi nauke, mogućnosti modelovanja telesne i mentalne supstance nesavršenih bića, naseobina ljudi-životinja u jaruzi na robinzonskom ostrvu kao neka vrsta parodije čovečanstva, prohtevi, nagoni, želje, mržnje, strahovi, koji nanose tolike štete ljudskom rodu... Doktor Moro naveo je svakojake razloge i argumente *pro domo sua*, ali sve to, čini nam se, Edvardu Prendiku nije bilo uverljivo obrazloženje ekscentrikovih motiva za prelazak na stranputicu kojom je išao. Nije dovoljno uverljivo ni nama, čak i ako tom obrazloženju dodamo ego, sujetu, slavloljublje naučnikâ, stvaralaca uopšte. Znamo da lične osobine sačinjavaju veoma jako pogonsko gorivo mnogih ljudskih aktivnosti, pozitivnih i negativnih.

Poluživotinje, budući da su im se, dejstvom prirodnih sila, u velikoj meri vratili prvobitni, zverski instinkti, na kraju su ubile gospodara koji je pokušao da promeni njihovu suštinu. Ubile su i njegovog saradnika Montgomerija. Edvard Prendik je preživio, u rodnu Englesku se vratio. No to je površinski nivo Velsove priče. U njenoj dubini leži činjenica da se

naučnici, stvaraoci uopšte, ne zaustavljaju. U vanknjiževnoj realnosti ovca Doli nije, doduše, ubila svog tvorca, ali ona je rezultat samo jednog od mnogih koraka dosad učinjenih na polju genetike, jedne od najatraktivnijih i najbitnijih savremenih nauka. Takvih koraka će u budućnosti biti neuporedivo više. Do poslednjeg dana sveta i veka čovek će nastojati da pobedi Prirodu, da je prilagodi svojim potrebama. Fahidioti bez etičnosti i odgovornosti, poput doktora Moroa, čak će pokušavati da preuzmu i najekskluzivnije njene ingerencije. Već pokušavaju, i dalje će pokušavati, prožeti bio-optimizmom, kako bi Vels ironično rekao,¹⁷ da utiču na evoluciju, i na druge oblike postojanja živih bića na Plavoj planeti. U tim poduhvatima ljudi će, preko svojih izuzetnih, specijalnim znanjima i iskustvima potkovanih predstavnika, vući i dobre i loše poteze. Herbert Džordž Vels nam je živopisno, putem epizoda ispunjenih i grozotama i naivnostima (prve su svevremene, druge su u fantastičnoj i utopijskoj književnosti s kraja devetnaestog veka bile tolerisane), oslikao jedan od tih poteza, odnosno koraka na čovekovom putu iz dugotrajne, maglovite prošlosti u neizvesnu, svetlo-tamnu budućnost.

* * *

Prethodnih nekoliko pasusa sačinili smo mešajući Morove, Prendikove, Velsove i vlastite refleksije. (Bez namere, razume se, da u Bertijev svet uđemo drugačije osim u svojstvu analitičkog i sintetičkog posmatrača.) Taj postupak – mešanje rezonovanja, refleksija, stavova autora, i bar jednog, obično glavnog, njegovog književnog junaka – odavno u svom stvaralaštvu primenjuju generacije umetnika lepe reči. A najčešći je u delima takozvanih sveznajućih pripovedača. Taj postupak praktikovao je i H. Dž. Vels. Oni koji tog kreativnog intelektualca malo bolje poznaju lako će mešanje, u velikoj meri poistovećivaje njegovih misli i pogleda sa mislima i pogledima ovog ili onog protagoniste, zapaziti u nekim romanesknim i pripovedačkim njegovim tvorevinama. Teoretičari književnosti, i proučavaoci stvaralaštva autora o kome govorimo, takve protagoniste nazivaju velsijanskim junacima. Jedan od tih proučavalaca je i Volter Voren Vagar.

U nizu mejnstrim romana, od Točkova sreće (The Wheels of Chance) (1896) do Sveta Vilijama Klisolda (The World of William Clissold) (1926), skoro uvek postoji junak ili junakinja koji (koja) zastupa Velsa, bilo mladog (kao u Kipsu) (Kipps), ili zrelog Velsa (kao u Gospodin Britling to skrozira)

*(Mr. Britling Sees It Through), ili i jednog i drugog (kao u Tono-Bangiju) (Tono Bungay). Niko od njih nije doslovno ili ropski poslušno Vels, ali sličnosti prevazilaze razlike.*¹⁸

Glavni lik *Točkova sreće* (ili *sudbine*),¹⁹ realističkog romana u kome nema utopija vrednih naše pojačane, istraživačke pažnje, gospodin Hupdrajver, velsijanski je junak već na površnom, faktografskom nivou: njegovu ranu mladost je, kao i Bertijevu, obeležilo rintanje u draperijskoj radnji.

Točkovi sreće napisani su u vreme oduševljenja svih, naročito siromašnih slojeva društva mogućnošću široke upotrebe jeftinog a vrlo praktičnog i korisnog tehničkog pronalaska, bicikla. (Stoga je autor – koji se i za izmaštane i za realizovane inovacije veoma zanimao – svoj roman nazvao biciklističkom idilom.) Momak Hupdrajver je, zahvaljujući pomenutom čudu, na turi duž obale južne Engleske doživeo, i u mašti i u realnosti, divote. No te lepe efemernosti njegovu sudbinu nisu promenile.

Kroz poglede prostodušnog biciklističkog avanturiste na društvo koje beše osnova i okvir njegove hude egzistencije, Berti je eksplicirao i neke od vlastitih pogleda na istu zajednicu i epohu.

Ovde nećemo harčiti vreme i prostor na analizu trivijalne godišnjeodmorske idile jednog predstavnika engleske radničke klase s kraja devetnaestog veka, ali će nam *Točkove sreće* poslužiti kao šlagvort za akcentovanje konstatacije da su hiperproduktivnost, formalno-tematska raznovrsnost i vrednosna neujednačenost tri glavna obeležja Velsovog stvaralaštva.

Ova izrazita neujednačenost, zajedno sa repetitivnom prirodom nekih kasnijih fikcijskih i žurnalističkih ostvarenja, nanela je veliku štetu njegovoj književnoj reputaciji. Njegovi savremenici Džojls i Konrad behu zadovoljni pisanjem malog kvantiteta fikcije, koja je bila konzistentno visokog standarda. Vels po svojoj mentalnoj konstituciji nije bio sposoban za to. Nemiran i nestalan po prirodi, uvek je bio željan rada na sledećem projektu, na sledećoj ideji. Nove teme, ideje, planovi i razmatranja izlivali su se iz njega poput beskrajne bujice – u tolikoj količini da ga je već na početku karijere V. E. Henlej upozorio na opasnosti od hiperprodukcije:

*Vi imate jedinstven talenat; i – napisali ste najmanje tri knjige za godinu dana, a dobro ste odmakli sa četvrtom! To je veličanstveno, naravno, ali to ne može biti književnost.*²⁰

*Da je imao strpljenja i odlučnosti da se skoncentriše na manji broj romana ujednačenog kvaliteta, njegovo književno mesto bilo bi verovatno znatno više.*²¹

* * *

Mladi Vels nije mogao, zacemento nije ni želeo da zaustavi razigrano pero (koje mu je donosilo sve veće honorare), ali se, nakon izleta u trivijalnu realnost, vratio u naučnu fantastiku. Rezultat beše treći od “sedam slavniha romana”, *Nevidljivi čovek (The Invisible Man)*²² (1897).

Budući da se i tom ostvarenju govori o fenomenu koji bi ljudima, da poduhvat glavnog junaka beše dokraja realizovan, donosio više zla nego dobra, *Nevidljivi čovek* je naučno-tehnološka negativna utopija. Mogla je da bude i pozitivna, bar povremeno, ponegde, da je Griffin, *najdarovitiji fizičar od svih koje je svet ikad imao*,²³ želeo da vlastitu sposobnost pretvaranja sebe u nevidljivu osobu upotrebljava na dobrobit ljudi. No on je u vladavini terora video mogućnost da ostvari nadmoć nad srodnicima.

Svoje čudačke snove nije pokušao da oživotvori, poput doktora Moroa, na zabačenom ostrvu, nego u najnaseljenijem regionu Engleske, u okolini Londona i u samoj prestonici. Doživeo je neuspeh, i vlastitu iščašenost platio glavom.

U oba slučaja što ih kompariramo negativna utopija je, dakle, bila rođena, ali se nije razvila, proširila na ceo svet, kao što su dva opaučena naučnika priželjkivala. Pokazavši čitaocima kako bi uža, šira ili najšira sredina mogla da izgleda ako bi se ostvarile ambicije ludaka, Vels je njima, ljubiteljima (i nama, proučavaocima) relevantne beletristike, poklonio dve upečatljive distopije.

Odevena figura Nevidljivog Čoveka (Grifina), prilikom dolaska u selo Iping u Saseksu, bila je vidljiva, jer on u februaru nije mogao da hoda go. No otvorene delove tela skrivale su rukavice, zavoji, tamne naočari i šešir sa širokim obodom. Smestio se u seoskoj gostionici, i retko je izlazio iz sobe. Ali u malom mestu niko ne može da ostane duže vreme nezapažen. Pogotovo kad se predstavi kao eksperimentalni pronalazač, kad mu je glava sva ufačlovana, kad mu stigne tajanstvena pošiljka i kad čistačica u njegovoj sobi vidi mnoštvo boca različite veličine i sadržine.

Nakon tri meseca boravka u Ipingu, usamljen gost počeo je da kod gostioničarke gomila dugove. Seoskom parohu beše ukradena ušteđevina. Tada je misteriozni došljak meštanima postao krajnje sumnjiv. Usledile su još neke peripetije, koje preskačemo, i... stranac je u krčmi skinuo šešir,

naočare, zavoje, te su meštani umesto glave ugledali – ništa. Tačku na nesporazume pokušao je da stavi seoski policajac, praćen svitom radoznalaca, ali je Nevidljivi Čovek, odbacivši odeću i rublje, postavši sasvim nevidljiv, u tuči podelio pregršt udaraca. Cirkus se završio njegovim bekstvom.

Obreo se u obližnjem Berdoku, u kabinetu svog poznanika sa studija, doktora Kempa. Tom svom privremenom domaćinu, kolegi naučniku, objasnio je tajnu nevidljivosti. Apsorpcija, refleksija, refrakcija svetlosti... Nas, međutim, zanima zašto se učinio nevidljivim. Stoga osluškujemo njegovu ispovest doktoru Kempu. Shvatamo oduševljenje koje je svojevremeno bio osetio, zagnjuren u fantastičan san.

“To ostvariti, značilo bi uzneti se do transcendentnog magičara. Sagledah, oslobođen oblaka sumnji, veličanstvenu viziju svega što bi nevidljivost mogla značiti za čoveka. Misterija, moć, sloboda. Nikakvih nezgoda ne videh. Zamislite samo! Pretvoriti se u misao! I ja, bednik, beznačajni asistent, demonstrator, koji učim budale u provincijskom koledžu, ja bih najednom postao – to. Pitam vas, Kempe, da li biste vi... Bilo ko, kažem vam, sav bi se bacio na to istraživanje. I radio sam tri godine i savladao sam čitave planine prepreka.”²⁴

Sve ih je Griffin savladao, i postao Nevidljivi Čovek.

Sada je Kempu, preko njega i čitaocu, poklonio opširnu priču sačinjenu od epizoda iz vremena svoje nevidljivosti. Napravio je nekoliko incidenata, novine su počele da pišu o njemu. Svi su ga tražili. A on je, neuhvatljiv, razmišljao o čudesnim poduhvatima koje bi mogao da realizuje, zaštićen nevidljivošću. Predložio je Kempu da mu bude saradnik, da svoje želje zadovoljavaju na razne načine, pa, ako okolnosti budu zahtevale, i ubistvima. Zaprepašćenom prijatelju je objasnio:

– Ni ja nisam za uzaludna ubistva, nego za pravedna. U tome je stvar. Sad svi znaju da postoji Nevidljivi Čovek, isto tako dobro kao što i vi znate za postojanje Nevidljivog Čoveka – i sad taj Nevidljivi Čovek treba da zavede vladavinu terora, Kempe. Jeste, čoveku od toga dođe da se zgrozi, ali baš sam to i hteo da kažem. On bi trebalo da zauzme jedan grad, recimo vaš Berdok, da njime zavlada strahom i gospodarski. On bi morao izdavati zapovesti. On bi to mogao učiniti na stotinu načina – komadići hartije gurnuti pod vrata bili bi za to dovoljni. A svakog ko se ne bi pokorio on bi imao ubiti, i ubiti svakog ko bi ga branio.”²⁵

Kemp je gostu odgovorio da ne bi valjalo da rezultate svog istraživanja upotrebljava protiv ljudi, nego da bi, naprotiv, trebalo da ih objavi, stavi na raspolaganje svetu, ili bar svome narodu.

Ne znamo šta bi mu Griffin odgovorio, jer za odgovor nije bilo vremena. Na stepeništu su se već čuli koraci i glasovi. Nevidljivom odmah beše jasno da ga je domaćin izdao.

Ponovo tuča s policijom, bekstvo i potera. Pucnji revolvera. Među poternicima ima pogodenih. Sve to Vels plastično opisuje, a mi ćemo reći samo toliko da je čudovište na kraju, dok je nevidljivim rukama pokušavalo da zadavi doktora Kempa, ašovom umlačeno. Nije mu pošlo za rukom da, služeći se nevidljivošću kao prednošću (možda je nameravalo i da stvori vojsku nevidljivih spodoba), zavede vladavinu terora. Nije uspelo da realizuje svoju negativnu utopiju. A Velsov distopijski roman već više od sto godina osvaja, bez kapi prolivene krvi, čitalaštvo širom sveta. Istina, intelektualni kvalitet većine tog čitalaštva adekvatan je književnom kvalitetu većine Velsovih romana, ali... o tome smo, uz pomoć kompetentnih eksperata, ponešto rekli na kraju prethodnog odeljka.

* * *

Poveća bulumenta neželjenih gostiju sa Marsa, koja je krajem devetnaestog veka doletela u okolinu Londona, i koju je Vels opisao u fantastičnom romanu *Rat svetova*²⁶ (1898), nije prema domaćinima bila nimalo prijateljski nastrojena. Zahvaljujući tome, popularan pisac je čitaocima poklonio četvrti u grupi “sedam slavnih romana”, uzbudljivu marsovačku distopiju. Koja se, doduše, na Marsu samo rodila, prilikom pretvaranja naučno-tehničko-tehnoloških tekovina Marsovaca u konkretne međuplanetarne letilice i ratne mašine, a završila se na Zemlji, u južnoj Engleskoj, pored brda Mejberi. Ako se setimo klasifikacije koja je eksplicirana u trećem poglavlju naše studije, reći ćemo da je *Rat svetova* fantazija u kojoj dominira naučno-tehnička distopija, ali sa ubitačnim društveno-političkim posledicama.

Bertijevi Marsovci nisu ličili na “male zelene”, nego na krupne medvede.²⁷ U robusnim valjcima, čije ateriranje beše tako grubo da se svaki delimično zario u zemlju, doneli su čudovišne, tronoge, tridesetak metara visoke mašine od bleštavog metala. Te mašine, pokrenuvši se, bljuvale su, poput aždaja, zrake smrti, te spaljivale sve što beše u njihovom

vidokrugu. Uskoro su im se pridružile nove valjkaste letilice, ispunjene smrtonosnim invazionim mašinama i medvedolikim osvajačima.

Zašto su stanovnici nebeskog tela koje je od Sunca udaljenije nego Zemlja počeli da uništavaju bolje ogrejane susede, da osvajaju njihovu postojbinu? Na to pitanje Vels daje odgovor već u uvodu u roman.

Neminovno hlađenje, koje će jednog dana zadesiti i našu planetu, odavno je otpočelo na Marsu. Fizičko stanje na Marsu još je i danas nepoznato, ali se zna da je usred dana, u ekvatorskom predelu Marsa, hladnije nego kod nas za vreme najsuvoivije zime. Vazduh je razređeniji od našeg, okeani su se skupili i zauzimaju svega jednu trećinu Marsove površine, a oko polova nalaze se veliki ledeni pojasevi – polarne kape, koji se u određenim dobima tope, snižavaju temperaturu na površini. Ovo stanje izumiranja, koje nama izgleda tako neverovatno daleko, postalo je svakidašnji problem stanovnika Marsa. Ono je izoštrilo njihova razum, povećalo njihove moći i otvrdnulo njihova srca. I tako gledajući kroz prostor, pomoću takvih instrumenata i inteligencijom o kojoj mi nismo ni sanjali, oni su ugledali u neposrednoj blizini, svega trideset pet miliona milja daleko, jutarnju zvezdu nade, našu planetu, zelene vegetacije, sivoplavih voda, oblačne atmosfere kroz koju su se videla naseljena mesta i plodna zemljišta i mora po kojima su vrveli brodovi.

A mi ljudi, bića koja žive na Zemlji, morali smo im izgledati isto toliko strani i niski kao što nama izgledaju majmuni. Razum čoveka nam kazuje da je život beskrajna borba za opstanak i verovatno je da su ljudi na Marsu istog mišljenja. Njihov svet je odavno počeo da se hladi, dok naša planeta obiluje životom i na njoj se nalaze, po njihovom mišljenju, stvorenja niže vrste. Jedini izlaz iz opasnosti koja ih prati s kolena na koleno bio je pohod na Zemlju.

A pre nego što osudimo stanovnike Marsa, Marsijance, zbog ovakvog njihovog mišljenja o nama, moramo se setiti kakve smo sve mi pustoši do sada načinili i koga smo sve uništili, i to ne samo životinje, kao što su bizoni i ptice dodo, već i neke niže ljudske rase. Tasmanci, i pored svoje sličnosti čoveku, potpuno su zbrisani s kugle zemaljske, za nekih pedeset godina, u ratu koji su vodili doseljenici iz Evrope. Da li smo mi zaista toliki čistunci da bismo mogli da se žalimo ako Marsijanci postupe prema nama na isti način?²⁸

U kosmičku, marsovačku (ili marsijansku) utopiju Vels je, kao što vidimo, na ovom mestu utkao kulturno-etičko-civilizatorsku utopiju. On

je, inače, tu vrstu poboljšavačkih predika uneo u mnoga svoja ostvarenja, i beletristička i diskurzivna, pa će i komentarsko-analitičkih pasaža vezanih za te predike biti na mnogo mesta u ovoj studiji.

Što se tiče bitke Marsovaca i Zemljana na jugu Engleske, krajem devetnaestog veka, u njoj se – nakon sijaset peripetija, spaljenih ambijenata, razorenih kuća, oblaka marsovačkog otrovnog gasa, ubijenih vojnika i civila, izbeglica u haotičnom bežanju iz Londona i okoline – u toj bici se, dakle, dogodio neočekivan, ali shvatljiv obrt. Marsovci jesu bili naučno-tehničko-tehnološki superiorni u odnosu na Zemljane, ali nisu bili otporni na ovdašnje viruse i bakterije. Nakon par sedmica svi su podlegli bolestima kojih na Marsu nije bilo.

Negativna utopija se iz Londona i okoline nije proširila na celu Englesku, potom i na ceo svet. Istina, piščev prezimenjak Orson Vels je 30. oktobra 1938, u okviru praznika Noć veštica, radio dramom *Rat svetova*, emitovanom u Njujorku kao navodni direktan prenos invazije Marsovaca na Zemlju, prestravio mnoge Amerikance, ali taj komični događaj je efemeran. Njegov značaj leži samo u tome što ukazuje na plitkost mnogih građana. Za Bertijevu fantastičnu beletrističku tvorevinu ne možemo reći da, osim distraktivne funkcije, sadrži i bitne pouke. Jer narastajuća, pa slomljena distopija počela je da se ostvaruje ne zbog grešaka ljudi (koji bi, da je tih grešaka bilo, trebalo da progutaju moralističke predike), nego zbog više, kosmičke sile – odnosno, zbog životodavnosti kao izuzetne privilegije naše planete u svemiru – koja je Marsovce usmerila prema Zemlji.

Mnogi kritičari Velsovu priču smatraju razornom kritikom evropskog imperijalizma.²⁹

Mi smo tu konstataciju ilustrovali malopre citiranim odlomkom iz *Rata svetova* – u kome se, pored ostalog, spominje uništavanje bizona, ptica dodo i Tasmanaca – ali na ovom mestu dodajemo da se evropski imperijalizam direktnije i sveobuhvatnije može kritikovati, i kritikuje se, silesijom drugih, prevashodno društvenih, realističkih romana.

Da li je život na Zemlji išta više od neprekidne borbe za opstanak? Ko može da okrivi Marsovce zbog njihovog delovanja po istom principu?³⁰

pita se, u nastavku razmišljanja o čovekovom karakteru, i egzistencijalnom udesu, V. V. Vagar, zajedno sa H. Dž. Velsom. Svaki

čovjek, čak i sasvim prosečan, u stanju je da na prvo pitanje odgovori: Da, život na Zemlji je neprekidna borba za opstanak. A odgovor velike većine čitalaca nadnesenih nad drugo pitanje, uvereni smo, glasi: Marsovci, da su ikad postojali, i da su činili ono što je opisano u Velsovom romanu, da su pokušali da realizuju svoju međuplanetarnu kolonizatorsku utopiju, ne bi bili gori od mnogih ljudi i naroda na Zemlji, koji zasad kolonizatorske utopije pokušavaju (neki i uspeavaju) da realizuju samo na svojoj planeti. Ali Marsovci su infantilna izmišljotina pisaca naučne fantastike, i zabava infantilnih čitalaca tog žanra.

* * *

Velsa je u Engleskoj i svetu poznatim učinila njegova utopijska imaginacija,³¹ niska fantastičnih tvorevina njegovog pera – jer su ljudima neobične pojave, i priče, sazdate na novim, ranije retko tretiranim temama, privlačnije od običnih, u kojima se obrađuju svima poznate, već mnogo puta obrađivane teme – ali se danas pojedini čitaoci s većim zanimanjem zagledavaju u realističke romane istog autora. To važi i za istraživača koji je napisao ove redove. Ja se, naime, s najvećim zanimanjem zagledavam u Bertijeve društvene romane. Prvenstveno u one u kojima je oneobičavanje izvršeno uz pomoć reformističkih vizija. Te su vizije uvek u manjoj ili većoj meri utopijske.

Među začetnim ostvarenjima u toj kategoriji je *Ljubav i gospodin Luišem (Love and Mr. Lewisham)*³² (1899). (Većina osvetljivača Velsovog opusa navodi tu godinu kao vreme objavljivanja, a prema Vagaru dotičan roman je javnosti predstavljen 1900.³³)

Svi se osvetljivači slažu da je ova beletristička slika bitnih aspekata onovremenog engleskog društva, izvedena realističkom kičicom, odnosno realističkim perom, u velikoj meri autobiografska tvorevina. Na površinskom nivou je to očigledno – i pisac i glavni junak su, recimo, neko vreme u provinciji službovali kao pomoćni učitelji, obojica su dobili stipendije radi studiranja na Naučnoj učiteljskoj školi u Londonu, obojica su bili u dubljoj emotivnoj vezi sa po dve žene – a autobiografskih fakata ima i na nešto dubljem nivou. Na kome su se, najkraće rečeno, i Velsu i Luišemu političke ambicije preplitale s ljubavnim peripetijama.

Autobiografska boja ovog romana nije odviše bitna. Nju smo kao podatak naveli samo da bismo rekli kako je Vels, zacelo i pod pritiskom preobilne književne produkcije (koja je iziskivala, gutala i prerađivala

svakojake teme), u više navrata i vlastiti život koristio kao romanesknu građu.

Ovde je bitnija činjenica da ambiciozan autor, mlad naučnik, biolog, koji se sve poletnije bacao u vode publicistike i beletristike, koji će se uskoro svrstati među utemeljitelje naučnofantastičnog žanra, ipak nije želeo da prihvati mogućnost da u istoriji književnosti ostane zapisan samo kao engleski Žil Vern, ili njegov (Bertijev) nešto stariji sunarodnik, viktorijansko-edvardijanski pisac naučne fantastike Džordž Grifit. Bez obzira na to što su ga *Vremeplov*, *Ostrvo doktora Moroa*, *Nevidljivi čovek* i *Rat svetova* već na početku književne karijere učinili slavnim – a prva tri njegova pretežno društvena, pretežno realistička romana, *Čudesna poseta*, *Točkovi sreće* i *Ljubav i gospodin Luišem*, behu bleđa ostvarenja – bez obzira na to, naglašavamo, Berti je želeo da bude prevashodno “pravi pisac”, a tek onda i SF zabavljač.

*Znao je, kao i svi drugi, da su u svetu književnosti bitni [konvencionalni, realistički] romansijeri – Dickens, Balzak, Tolstoj, Hardi, Turgenjev – a ne Vern ili Grifit. Do 1900. on je bio postao lični prijatelj, i bliski sused na kentskoj obali, Henrija Džejmsa i Džozefa Konrada. U početku im se divio, i javno je hvalio njihove radove, kao što će kasnije objaviti jednu od najuticajnijih pohvalnih kritika Portreta umetnika u mladosti, Džejmsa Džojisa.*³⁴

Velsovu želju da se, nakon sticanja afirmacije u domenu naučne fantastike, pridruži tradicionalnim, realističkim, pa (u izvesnoj meri) i modernim autorima nalazimo u pismu upućenom, sredinom 1900. godine, kolegi Arnoldu Benetu, koji je roman *Ljubav i gospodin Luišem* prihvatio s rezervom, i insistirao da njegov prijatelj nastavi da piše naučnofantastičnu beletristiku.

*Ako smem da govorim iskreno i otvoreno, zašto ste se – zapravo, da naglasim – zašto ste se, do vraga, pridružili zaveri koja me ograničava na partikularni tip pripovedanja? Ja želim da pišem romane i, tako mi boga, pisaću romane. Oni su prava sredstva u mom svakodnevnom radu, brižljivo izvedena destilacija misli i osećanja, iskustava i utisaka.*³⁵

U ovom slučaju Vels je, iskazujući želju da piše romane, mislio na realističke tvorevine. Naučnofantastične romane je on nazivao fantazijama ili romansama. Mi ćemo ovu zavrzlamu razmrsiti uvođenjem sintagmi u

kojima će “fantazija”, kombinovana s drugim, adekvatnim rečima, davati pojmove koje će svi, čak i čitaoci nedovoljno upućeni u pomenutu terminološku specifičnost, moći da razumeju.³⁶

Želeo je, kao što smo videli, da bude “pravi pisac”, autor realističkih društvenih romana. S vremena na vreme je to i bio, ali nisu malobrojni osvetljivači njegovog stvaralaštva koji smatraju da je time sam sebi učinio medvedu uslugu. Društvenim svojim romanima nije napravio pomak u odnosu na najpoznatije beletrističke slikare viktorijanske epohe (neki od njih zašli su i u edvardijansko doba), Tekerija, Dikensa, Beneta, Golsvordija... Bilo je među njima plebejaca koji su (poput Dikensa) prikazivali i niže slojeve engleskog društva, drugi, koji behu pretežno patricijski profilisani (poput Golsvordija), portretisali su uglavnom pripadnike više klase, ali rigidnu, konzervativnu moralnu i, šire uzevši, društvenu armaturu ni jedni ni drugi nisu radikalno razgrađivali. Većina njih beše uverena da je Britanska imperija – pod krunom puritanske, brižne, među podanicima poštovane majke Viktorije, u okrilju naučno-tehničko-tehnološkog napretka i ekonomskog blagostanja (velikim delom izgrađenog na iskorišćavanju polurobova, te sirovina, Indije i brojnih drugih kolonija) – najsajjnija, najveličanstvenija i, bez obzira na nemale slabosti (koje se, smatrali su, mogu popravljati bez drastičnih rezova), najbolje uređena država, i da tako treba da bude dok je sveta i veka. Klasici viktorijanske epohe na pojedinim stranicama svojih velikih dela prikazivali su, po diktatu vlastitog ljudskog integriteta, elementarnog poštenja i književnog talenta, i naličje ove sjajne medalje (naročito je Dickens bio nemilosrdan kritičar tadašnjeg društva), ali je među njima bilo više glorifikatora nego negatora zenitne britanske epohe.

Poredak koji beše osnova i okvir mladosti Bertija Velsa nije napadno rušio ni on, latentan prevratnik, premda je poticao iz najnižeg sloja, premda je “flertovao” sa socijalističkim idejama. Viktorijanske i edvardijanske klasike književnim vrednostima svojih romana nije nadmašio – većinu nije ni dostigao – a po reformističkim nastojanjima u domenu socijalnog inženjeringa postaće poznat ne samo preko pojedinih romana nego, još i više, preko diskurzivnih, sociološko-politikoloških radova.

Društveno stabilan, ekonomski razgranat, politički dinamičan, naučno-tehničko-tehnološki prosperitetan, moralno konzervativan poredak (*Prema Edvinu M. Ajneru i Džordžu J. Vortu, u viktorijanskom periodu “zahtev da roman bude moralan bio je isto tako čest kao zahtev da bude realan”*.³⁷), taj moćan poredak Vels nije svesno rušio, ali je, po mišljenju mnogih teoretičara, i po vlastitom uverenju, u unapređivanju književnog

stvaralaštva učestvovao. O tome je u više navrata govorio, a odlomak iz autobiografije, koji ćemo ovde navesti, dodatno oslikava i viktorijansku epohu i ulogu jednog od najzačajnijih njenih pisaca u (pre)oblikovanju tadašnje anglosaksonske književnosti.

U vreme širokog i glatkog odvijanja života u Velikoj Britaniji tokom devetnaestog veka umetnost fikcije lebdela je na ustaljenoj pretpostavci o društvenoj nepromenljivosti. Roman na engleskom jeziku bio je produkovan u atmosferi sigurnosti, radi zabave situiranih ljudi, koji su želeli da se zauvek osećaju etablirano i sigurno. Standardi tog romana bili su izgrađeni unutar naizgled nepromenljivog rama, pa je kritika koja mu beše upućivana počinjala da bude iritativna i komplikovana, budući da je, zbog nove nestabilnosti, rascepljen ram počeo da ulazi u sliku.

Pretpostavljam da sam izvesno vreme i ja bio, među piscima fikcije na engleskom jeziku, izvanredan primer tog rama koji je ulazio u sliku.³⁸

* * *

Novi, dvadeseti vek Vels je otvorio novim naučnofantastičnim čudom, petim po redu u grupi “sedam slavnih romana”. Svetu je, uz pomoć svoje utopijske imaginacije, pokazao kako bi mogao da izgleda poduhvat zvan *Prvi ljudi na Meseću*³⁹ (1901).

Mi ćemo se u naivnoj naučno-tehničkoj ravni tog romana zadržati kratko. Reći ćemo samo toliko da su se Bedford, dramski pisac, i Kavor, ekscentrični istraživač u domenu tehničkih nauka, slučajno sreli, i prijateljski, u mestu Limpni, u Kentu, južna Engleska, da su potom sagradili raketu (Vels i dva junaka su je, zbog njenog oblika, nazivali sferom, ili loptom) kojoj je oklop činio, i potisnu snagu mogao da daje, antigravitacioni materijal kavorit, neponovljiv – bar do danas nije ponovljen – pronalazak genijalnog naučnika. U toj lopti su dva radoznalca, kao u šupljem topovskom đuletu, odletela na Mesec. Na dotičnom, poznatom nam, ali ipak drugačijem, u piščevoj imaginaciji kreiranom Zemljinom satelitu bilo je vazduha (doduše, razređenog, danju veoma toplog, noću veoma hladnog). Na njemu je bilo i živih bića, mravolikih Selenita (doduše, mnogo krupnijih od zemaljskih mrava, veličinom ravnih čoveku), a bilo je onde i Mesečeve teladi, i nekih gljivastih biljaka, koje Mesečevom narodu behu hrana. Desetak dana su dva uljeza sa Zemlje doživljavala razne peripetije. Bili su čak i zarobljeni. Oslobodiše se nakon kratkotrajne bitke, u kojoj su se neiskusni, krhki, gotovo bezopasni

domaćini služili primitivnim oružjem, samostrelima. Većinu stražara Bedford je umlatio još primitivnijim oružjem: dvema toljagama. Ne drvenim, jer drveća na Mesecu nije bilo, nego zlatnim, jer je zlata na istom nebeskom telu bilo veoma mnogo. Bedford je mlatio napadače, Kavor je drhtao od straha. (On, kako već biva sa naučnicima, beše nesposoban za boj.) Ponovo slobodni, prijatelji odlučiše da se razdvoje, da krenu na dve strane, kako bi što lakše našli letilicu od koje su se bili udaljili. Našao ju je Bedford. I vratio se na Zemlju. Kavor je zauvek ostao na Mesecu. Odande je neko vreme slao, preko emisione stanice koju je krišom sklepa, radio izveštaje o karakteristikama i životu civilizacije Zemljinog pratioca. (Civilizacije, kažemo, a ne nacionalne ili državne zajednice, jer su Seleniti bili jedina inteligentna bića, jedina i jedinstvena društvena zajednica na Mesecu. Nisu, poput Zemljana, bili rascepkan, i međusobno često antagonizovani.)

Ako se i u ovom odeljku budemo držali osnovnog zadatka – da razvrstamo, u našoj specifičnoj tipologiji (zasnovanoj na utopijama kao klasifikacionom ključu), ostvarenje koje osvetljavamo – reći ćemo, zalazeći u konkretnije slojeve naučno-tehničkih utopija, da pomenuti roman spada prevashodno u kategoriju kosmičkih utopija, odnosno, ako idemo na uže određenje, u kategoriju lunarnih utopija.

No prikaz fizičkog izgleda, mentalnih osobina i društvenog života Selenita istu naučnu bajku indirektno svrstava i u evolucionu utopiju. Istina, rogozobna insektoidna bića – koja su, da i to kažemo, zbog ekstremno visokih i niskih temperatura na Mesecu, staništa gradila u spužvasto šupljikavoj, prirodnim pećinama bogatoj nutринi tog nebeskog tela – stvorovi iz lunarnih mravinjaka, dakle, ne poticahu ni od jedne vrste živih bića na planeti na kojoj je Darwin konstituisao teoriju evolucije. No i oni su, Seleniti, do stadijuma na kome behu krajem devetnaestog veka svakako došli kroz neku, samo njima znanu evoluciju.

Bedfordu su, dok je tražio spasonosnu kavoritnu interplanetarnu letilicu, kroz glavu letele svakojake misli. Jedna od njih je Velsu pružila priliku da u roman nakratko unese konture progresističke utopije. Evo odlomka iz te Bedfordove meditacije:

Zašto smo došli na Mesec?

To je pitanje iskrsló preda mnom kao zapanjujući problem. Kakav je taj duh u čoveku koji ga večno tera da se odrekne sreće i sigurnosti, da se zlopati i izvrgava opasnosti, pa čak i onda kada prilično sigurno zna da ga čeka smrt? Tamo na Mesecu svitalo mi je pred očima nešto što sam oduvek

*morao znati: da čovek nije naprosto zato stvoren da se bez ikakvih opasnosti, sit, zadovoljan i veseo vrti naokolo. Protiv svog vlastitog interesa i ugrožavajući svoju sreću, njega neprestano nešto vuče da čini kojekakve ludorije. Neka sila izvan njega samog tera ga napred, i on mora napred. Ali zašto? Zašto?*⁴⁰

Ovo je školski opis bitnih aspekata progresističke utopije. Na Bedfordovo, odnosno Bertijevo pitanje odgovor nije teško dati. On glasi: Čoveku je urođena, u njemu tinja, povremeno i plamti, neugasiva žudnja za boljitkom. Iz te žudnje proizilazi sijaset njegovih maštanja, razmišljanja i delanja. A mnoga od tih maštanja, razmišljanja i delanja su, opet, konstitutivni elementi progresističkih utopija.

Vratimo se fiktivnom Mesečevom stanovništvu. Pogledajmo da li u Velsovoj naučnofantastičnoj tvorevini ima još koja utopija.

U drugom poglavlju naše studije citirali smo dvodelni odlomak iz Kavorove priče, iskazane prilikom njegovog dijaloga sa Velikim Lunarom, o ratovima što ih ljudi i narodi na Zemlji često vode. Seleniti u tom pogledu behu na mnogo višem nivou. Oni međusobno nisu ratovali. (Zato ih je Bedford, prilikom svog i Kavorovog oslobađanja iz kratkotrajnog zarobljeništva, tako lako dvema zlatnim toljagama mlatio.) Nenaviklost Selenita na bilo kakvo vojevanje i, pri kraju romana, Kavorov dijalog sa Velikim Lunarom, govore nam da u *Prvim ljudima na Meseću* ima, pored drugih prikaza sveta koji bi u ponečemu mogao da bude uzor našem, zemaljskom svetu, i pacifističke, odnosno antimilitarističke utopije. Koja u najgrubljoj podeli, na društveno-političke i naučno-tehničke idealizatorske projekte, spada, razume se, u prvu grupu.

Kastinska, funkcionerska, intelektualna i zanatska specijalizacija Selenita nije za Zemljane bila novost, i nije tekovina kojom je Mesečeva civilizacija imala pravo da se odviše ponosi. Razni oblici takve specijalizacije odavno postoje i na našoj planeti. Ali Vels nam je, preko jednog od dvojice glavnih junaka, opisao podanike Velikog Lunara koji behu programirani za obavljanje određenih dužnosti i poslova. Aristokrati, administratori, naučnici, stručnjaci, zanatlije... Bilo je među njima čak i smišljeno stvorenih monstruma. Jeza nas hvata dok čitamo, na primer, ovaj segment Kavorovog izveštaja:

“Proizvođenje tih raznih vrsta poslenika mora da je vrlo neobičan i zanimljiv proces. O tome mogu zapravo tek nasumice nagađati, ali baš sam onomadne slučajno video nekoliko mladih Selenita, smeštenih u velike

posude, iz kojih su im provirivali samo prednji udovi, i nad tim se bićima vršio proces preobražavanja u stanovitu vrstu mehaničara. Tokom procesa toga vanredno usavršenog sustava mehaničkog odgajanja te ‘ruke’ što su provirivale iz posuda, hranili su naročito podražajnim sredstvima i injekcijama, dok su ostale delove tela tih budućih mehaničara puštali da zakržljaju. Fi-u mi je objašnjavao, ukoliko ga nisam krivo razumeo, kako ta čudnovata mala bića u ranijim stadijima mogu pokazivati znakove bola usled raznih zgrčenih položaja udova, ali se ubrzo privikavaju na svoju sudbinu; a zatim me poveo do mesta gde su mnogim budućim vižljastim glasnicima, koji su sada bili u sličnom stanju, istezali i prelamali udove. I sam znam da nisam u pravu, ali priznajem da me se uvid u te ‘odgojne metode’ neugodno doimao. Ali nadam se da će taj nelagodni osećaj proći te ću imati prilike da se još bolje uputim u taj divni socijalni poredak. Iznakažena ruka što je provirivala iz posude na me je delovala kao zaklinjanje da joj se vrate izgubljene mogućnosti; ona mi se još i sada priviđa, mada je to – budimo iskreni! – u krajnjoj konsekvenci ipak mnogo čovečnije od ljudske metode odgoja, kada se deca u slobodi razvijaju i postaju ljudi, ali ih onda preobražavaju u strojeve.⁴¹

Simpatičan, u suštini dobroćudan, i svakako dobronameran, Berti Vels ni ovde, kao ni u mnogim drugim pasažima svojih beletrističkih ostvarenja, nije mogao bez ironije upućene zemaljskoj sabraći. Ali na našoj planeti još se – koliko je nama, ljudima neupućenim u tajne što se čuvaju u prominentnim naučnim institutima i laboratorijama, poznato – ne proizvode monstumi poput onih u fantastičnoj lunarnoj civilizaciji. Nadamo se da naši potomci žive robote nikad neće ni proizvoditi.

Ta nada je, doduše, na staklenim nogama, jer se već prilično često mogu čitati, ili preko emisija elektronskih medija slušati, priče naučnika i futurologa o transhumanizmu, nauci i ideologiji zasnovanoj na informatici, nanotehnologiji i bionici, na kompjuterizaciji mozga i čipovanju većine drugih ljudskih organa. Transhumanizam će, govore fanatici scijentističkog progressa, biti nova, postbiološka faza evolucije. U epohi transhumanizma veštačka inteligencija će nadmašivati prirodnu, biološku. Kiborzi, ljudi-roboti, uvećaće sve mogućnosti ljudskih bića kakva mi danas jesmo. Sadašnji čovek će biti “zastarela pojava”.

U romanesknoj celini koju posmatramo Vels nije išao tako daleko. Njegov junak Kavor bavio se samo specijalizacijom u pojedinim profesijama.

Klasifikovanje pojedinaca prema njihovim ulogama u društvenom životu dosad su opisali mnogi autori utopija i distopija, od Platona do Hakslija. Uostalom, manja ili veća specijalizacija je, od praiskona do današnjih dana, normalna u mnogim domenima egzistencije organizovanih ljudskih zajednica. Ali preterivanje u podeli uloga vodi najpre u utopiju, potom, ako je sasvim ekstremno – kao u primeru koji smo citatom prezentirali – u distopiju.

Kazivanjem o Velikom Lunaru, o njegovoj vladavini, i o njegovim podanicima, programiranim Selenitima, autor *Prvih ljudi na Mesecu* podsetio nas je na obeležja društvene organizacije u kojoj ima i kastinske, odnosno klasne, i ekspertske, odnosno fahidiotske utopije. Ne zaboravljamo, kada tu asocijaciju iznosimo, da označavanje kompleksnih fenomena neretko sadrži i ono što je u tim fenomenima pozitivno i ono što je negativno.

Vagar je mnogo godina pre nas uočio mogućnost da se Mesečani posmatraju ambivalentno.

Da li je Vels očekivao da njegovi čitaoci selenitsku civilizaciju sagledavaju kao utopiju ili kao distopiju? Šta se, na primer, može shvatiti iz Kavorovog neuspelog pokušaja da [Velikom Lunaru] objasni kako anglosaksonski narodi na Zemlji žive u sistemu poznatom kao “demokratija”? S jedne strane, Mesec je savršena despotija, u kojoj nijedna osoba nema mogućnost da izrazi neslaganje ili da bira vlastitu sudbinu.

[...]

S druge strane, mora se priznati da je Mesec utočište za racionalno, uređeno, efikasno i mirno društvo, koje se prostire po čitavoj unutrašnosti Mesečeve lopte. To društvo ne zna za rat ili za plemenske konflikte. Njime ne vladaju doterani političari, arogantni imperatori, pohlepni plutokrati ili nesposobne mase, već inteligencija. Ono se, s dobrim razlogom, oseća životno ugroženim od psihotičnih, agresivnih primata sa Zemlje. Da li je H. Dž. Vels zaista verovao da bi muškarcima i ženama bilo bolje ako bi živeli kao mravi na visokom stupnju evolucije? On sam sigurno nije bio mrav!

Najverovatniji odgovor jeste da je Vels – bar ovog puta – i samog sebe uzimao tek napola ozbiljno. Ukoliko je selenitska civilizacija imala svoje vrline, Prvi ljudi na Mesecu su imali svrhu, kako je autor napisao 1934, da se “podsmehnu efektima specijalizacije”. To delo nije ni utopija ni distopija, nego raskrsnica njih dveju.⁴²

Mi ćemo ovom mišljenju dodati još jedan argument u prilog uverenju da se u petom “slavnom” Velsovom romanu mogu naći i pozitivna i negativna utopijska obeležja. Imamo na umu oduševljenje Bedforda i Kavora ogromnim količinama zlata na žutom Zemljinom satelitu, i njihovo maštanje o prenošenju tog metala na matičnu planetu. Time su oni u *Prve ljude na Meseću* uneli kolonizatorsku utopiju. Kosmičku, ali ipak znatno drugačiju od međuplanetarne utopije u *Ratu svetova*. U potonjem romanu su Marsovci želeli da realizuju sveobuhvatnu kolonizatorsku utopiju, da Zemlju osvoje radi širenja vlastite civilizacije na novi životni prostor, a dvojica prvih gostiju Mesečana su želela da se ta gostovanja ponavljaju iz partikularnih, ličnih i grupnih, materijalističkih razloga.

Upravo je kolonizatorska njihova utopija navela Selenite da Kavora zauvek zadrže na Meseću. Naime, istraživač je, u dijalogu sa Velikim Lunarom, neoprezno priznao da jedini zna formulu spravljanja kavorita, materijala bez kojeg nisu mogući letovi ljudi na relaciji Zemlja – Meseć. Zlato će, znala su oba sabesednika, Zemljanima biti dovoljan mamac da sagrade – kad im genije bude otkrio tajnu svog pronalaska – mnoge kavoritne letilice i da, sviknute na ratovanja, osvoje sjajan, žut satelit svoje planete.

Poslednja naučnikova poruka sa Meseća glasila je:

“Proizvodnja kavorita kako sledi stop uzima se...”

Sledi reč koja u obliku kako je pribeležena nema nikakvog smisla:

“azlud”.

I to je sve.

Možda je to bio pokušaj da nam javi reč “uzalud”, kada je njegova sudbina bila već zapečaćena. Što se u tom času događalo kod aparata, nama će zauvek ostati tajna, jer znam da nikada više nećemo nikakvih vesti primati s Meseća.⁴³

Vesti sa Meseća (ne fikcijske, nego istinske), poslao je ljudskom rodu Nil Armstrong, 20. jula 1969, i time još jednom potvrdio istinu da stvarnost, naročito u naučno-tehničko-tehnološkom domenu, pre ili kasnije nadmašuje svaku fantaziju i utopiju – osim onih koje su potpuno nesuvisle i neostvarive.

* * *

Prva decenija dvadesetog veka u Velsovoj domovini naziva se edvardijanskom epohom. Naime, početkom 1901. umrla je Aleksandrina Viktorija, kraljica Ujedinjenog kraljevstva Velike Britanije i Irske, carica Indije, a nasledio ju je Albert Edvard, koji je s krunom dobio ime Edvard VII. Srećno je vladao, ali nije imao sreće sa zdravljem. Za razliku od svoje majke, koja je krunu nosila šezdeset četiri godine, on se, zbog infarkta, od života oprostio u šezdeset osmoj godini života, u maju 1910.

Da, prva decenija novog veka bila je edvardijanska epoha – ali i velsijanska epoha, govori većina proučavalaca opusa tada najaktuelnijeg pisca na engleskom književno-jezičkom području. I, valja dodati, na svetskom književno-naučnopopularno-društveno-političkom području. Nije, naime, uspevao da ostvari želju da se umetničkim vrednostima svojih romana uvrsti među najrespektabilnije moderne autore, ali je kao virtuelni, teorijski, literarni reformator društveno-političkog ustrojstva planetarne civilizacije otišao dalje od svih svojih kolega po peru.

Bio je – da odmah variramo upravo ekspliciranu konstataciju – samo potencijalan, nesuđen reformator ljudskog roda. Dakle, ne onoliko delotvoran koliko je želeo da bude. No da li je ijedan velikan, ma koliko bio moćan, počev od Aleksandra Makedonskog, preko Napoleona, do najmarkantnijih političkih pozitivaca i negativaca dvadesetog veka, Ruzvelta, Čerčila, Hitlera, Staljina, uspeo da svet potpuno i trajno oblikuje prema svojim zamislima?

U svakom slučaju, Vels je na početku rečenog stoleća, ne napuštajući književno polje, bitke za preoblikovanje čoveka, odnosno sveta, počeo da vodi i na društveno-političko-civilizacijskom polju. O tim bitkama ćemo govoriti u poglavlju o njegovim diskurzivnim radovima, a ovde nam valja nastaviti da protagonistu ovog poglavlja pratimo na beletrističkom polju. Volter Voren Vagar kaže:

Mlađi pisci ispitivali su unutrašnje svetove. Oni su bili psiholozi. Velsova makrokosmička imaginacija, premda beše na svoj način smela i jedinstvena, postala je passé. Interesovanje se pomerilo na mikrokosmos svesnog i nesvesnog. Mada nije bio površan ili bezosećajan čovek, zanimao se čak i za radove Karla Gustava Junga, Vels nije mario za dubinsko istraživanje unutrašnjih svetova. Trebalo je previše toga uraditi, i popraviti, u velikom, otvorenom svetu.⁴⁴

Najveći problem koji je sebi, u velikom, otvorenom svetu stvorilo današnje čovečanstvo je, po mišljenju autora ove studije, preteran rast

kvantiteta svetske populacije i, posledično, preteran rast proizvodnje materijalnih dobara. U toj proizvodnji ima mnogo štetnih supstanci, počev od uglja i nafte, te od svakovrsnih ruda, i metala, do deterdženata, do bezbroj vrsta plastike i drugih produkata koji sadrže otrovne hemikalije. A svaki savremen, civilizovan čovek troši ogromnu količinu tih materija i artikala. Time daje (ne namerno, ali svesno, koristeći se tekovinama epohe kojoj pripada) ogroman doprinos zagađivanju Zemlje.

Mnogim ljudima jasno je da ovi trendovi pogoršavaju uslove života na planeti, i vode ka gašenju tog života, ali na svetu zasad preovlađuju kratkovidi, neodgovorni, nedovoljno inteligentni, samo u profit zagledani sebičnjaci. Stoga je, kažu skeptični, dalekovidi i odgovorni umnici, usporen smak sveta u toku. Da li će doći do preokreta, ne znamo. Pre sumnjamo no što u preokret verujemo.

Herbert Džordž Vels je već na početku dvadesetog veka bio dalekovid, što je dokazao nekolikim ostvarenjima, pa i biološkom fantazijom, ne odviše obimnim romanom, šestim u grupi “sedam slavnih”. Naslov i tema ovoga je *Hrana bogova – i kako je došla na Zemlju (The Food of the Gods – and How it Come to Earth)*⁴⁵ (1904).

Neki proučavaoci autorovog rezonovanja smatraju da je inspiraciju za pisanje ove spekulativne fikcije, satire o preteranom rastu biljaka, životinja i ljudi (usled konzumiranja materije spravljene na bazi specijalnih hemikalija) dobio posmatrajući sveopštu megalomaniju Sjedinjenih Američkih Država. Mi danas znamo da je ta megalomanija – kojom su zaraženi i pretenciozni američki političari, i pohlepni biznismeni, odnosno beskrupulozni profiteri (oličenje njihove beskrupuloznosti u domenu proizvodnje “herkulskih supstanci” je kompanija “Monstanto”), i mnogi obični građani te moćne zemlje – dostigla patološke razmere. Zbog toga autor ove disertacije Velsovu distopiju *Hrana bogova*, zasnovanu na pogubnom uticaju nauke na društveni proces koji se može nazvati ubrzanom evolucijom, smatra značajnom. Uostalom, nije se ona bez razloga obrela u grupi “sedam slavnih romana”.

Da li joj je ovo izuzetno mesto dodeljeno prevashodno zbog atraktivnosti i dugoročne aktuelnosti tematike?

Teško je na to pitanje dati decidan odgovor. Može se reći samo toliko da je, po mišljenju nemalog broja stručnjaka i laika, ta satirična distopija u znatnoj meri zabavno štivo, koje na beletrističkoj putanji majstora naučne fantastike označava primetan pad. Tako misle i tri vrlo poznata proučavaoca Velsovog stvaralaštva.

Divovi u *Hrani bogova* jesu, veli Volter Voren Vagar, prethodnica čovečanstva narednih epoha, ali su, dodaje isti ekspert, pozivajući se na Bernarda Bergoncija i Džona Hamonda, govornice koje im je pisac dodelio u završnici svog romana neuverljive. Ta blebetanja liče na trućanja političara, lišena života i, što je još gore, kredibiliteta. U nefikcijskoj prozi te bi besede mogle da budu uverljive, čak i inspirativne. Ali umetanje konstuisanih stavova, refleksija i misli, u suptilne umetničke tvorevine, Velsu često nije išlo od ruke.⁴⁶

Isti problem sagledao je i Bergonci. On je bio skoncentrisan prevashodno na Bertijevo stvaralaštvo do 1901.

Te godine Vels je objavio Prve ljude na Mesecu, koje ja smatram poslednjim autentičnim njegovim fantastičnim romanom, i Predviđanja, koja su prvo njegovo veliko nefikcijsko delo. S njima on prestaje da bude umetnik, i započinje dugu karijeru publiciste i pamfletiste. Naredne godine se, doduše, pojavila Dama iz mora, koja se može smatrati romansom [u našoj terminologiji: fantastičnom romanesknom tvorevinom], ali, premda je to jeu d'esprit [igra duha] s izvesnim šarmom, mislim da je ona u suštini izraz određenih tema koje se ponavljaju u Velsovoj realističnoj fikciji; one su se najpre pojavile u Ljubavi i gospodinu Luišemu, a bile su bolje istražene u Novom Makijaveliju i kasnijim romanima. Dok su rani fantastični romani proizlazili iz onoga što je J. D. Beresford nazivao "uzavrelom kreativnom imaginacijom", Velsovi kasniji pokušaji su svi imali didaktički cilj i nedostajala im je imaginativna snaga. Oni više nisu mitovi, već ilustracije nekog argumenta. To važi i za Hranu bogova (1904). Iako prvi deo te knjige sadrži podosta Velsovog uobičajenog imaginativnog obilja, njena propovednička svrha u kasnijim poglavljima postaje strašno nametljiva (Vels je u autobiografiji napomenuo da je taj roman zasnovan na njegovoj fabijanskoj studiji pod naslovom Pitanje naučnih administrativnih oblasti).⁴⁷

Potonji podatak nameće nam obavezu da predstavimo i fabijansku stranu subjekta ovog istraživanja.

Interval 1903–1908. Bertijevu karijeru književnog stvaraoca i javnog delatnika obeležilo je, pored ostvarenja koja je napisao i objavio, i njegovo članstvo u Fabijanskom društvu. Bio je tako ugledan i aktivan fabijanac da je dospao u rukovodstvo tog pokreta.

Poznato je, ali ćemo se, za svaki slučaj, podsetiti da su demokratski, donekle i socijalistički orijentisani društveno-politički delatnici i književno-publicistički stvaraoci (među kojima je najpoznatiji bio Džordž Bernard

Šo) pomenuto društvo osnovali, 1884. godine, sa željom da Veliku Britaniju pretvore u demokratsku socijalnu, pa možda i socijalističku državu. Već sam naziv tog udruženja dosta govori o metodama koje su njegovi čelnici, a i ostali članovi, nameravali da primenjuju. Naime, rimski vojskovođa Kvintus Maksimus Fabijus izbegavao je direktne sukobe sa Hanibalom, nego je vojsku moćnog Afrikanca iznurivao manjim, osinjim bockanjima. Zbog te taktike imao je nadimak Oklevalo (Kunktator). I fabijancima s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka jasno beše da moćan viktorijanski, zatim edvardijanski poredak neće moći da promene putem revolucionarnih, direktnih sukoba s njim, te su bili opredeljeni za evolutivnu metodologiju. Delovali su kroz predavanja, diskusije, objavljivanje publikacija prožetih demokratsko-reformističkom ideologijom i slične aktivnosti.

Sam Vels je svoje fabijanske ideje – koje su se donekle razlikovale od ideja vodećih, ortodoksnih fabijanaca – eksplicirao u nekoliko knjiga, a najdetaljnije u zbirci politikološko-socioloških eseja *Novi svetovi za stare* (ili *Novi svetovi umesto starih*) (*New Worlds for Old*) (1908). Koji su u ono vreme, kako je konstatovalo nekoliko proučavalaca njegovog stvaralaštva, bili bukvar socijalizma.

Ali Vels nije želeo da ga vide ni kao generičkog ni kao univerzalnog socijalistu. On je vlastitu poziciju predstavljao – suprotstavljajući je i “utopijskom” (ovenovskom), i “revolucionarnom” (marksističkom) i “administrativnom” (fabijanskom) socijalizmu – kao “konstruktivni” socijalizam, posvećen ostvarivanju pravednog, efikasnog i racionalnog svetskog poretka, utemeljenog na evoluciji kolektivne inteligencije čovečanstva. “Fundamentalna ideja na kojoj počiva socijalizam”, pisao je, “ista je kao fundamentalna ideja na kojoj počiva istinski naučni rad.” U oba slučaja cilj je da se “nered zameni redom”, da se postigne “kompletna organizacija za sve ljudske probleme koji imaju opšti značaj.”⁴⁸

Kao načelo, ne zvuči loše, mogli bismo reći. Ali u takvim slučajevima poteškoće nastaju kad načela treba inkorporirati u konkretnu praksu, u svakodnevni društveno-političko-ekonomski život. Želje i vizije prostodušnog Bertija bile su tako daleko od preovlađujućih osobina većine ljudskih jedinki i zajednica da se on može smatrati idealistom, odnosno utopistom zanesenijim i od Roberta Ovena, i od Karla Marksa i od svojih kolega fabijanaca.

Ipak, respekt zaslužuje njegovo insistiranje na cilju *da se “nered zameni redom”, da se postigne “kompletna organizacija za sve ljudske probleme koji imaju opšti značaj.”* Taj iskaz govori o želji dalekovidog vizionara da udruženje komotnih intelektualaca, koji su koketirali sa socijalističkim idejama, pretvori u delotvoran pokret. Oportunisti njegova nastojanja nisu prihvatili. Nesuđeni reformator je u pretencioznosti išao tako daleko da je svoje pokušaje u Fabijanskom društvu uporedio sa nastojanjima jednog mnogo uticajnijeg savremenika da reformiše organizaciju bezbroj puta moćniju od proširenog kluba malko zanesenih engleskih džentlemana.

U vreme kad su se izjalovila moja nastojanja, Lenjin je, pod pritiskom mnogo napetije stvarnosti, stalno razvijao sličnu šemu u rekonstrukciji Komunističke partije.⁴⁹

Dva savremenika, gotovo vršnjaka (Lenjin je bio samo četiri godine mlađi od Velsa), tekuću egzistenciju i budućnost ljudskih zajednica posmatrali su sa globalnog stanovišta, pa ih sledbenici i saborci i zbog toga nisu u potpunosti razumeli. Onaj sa istočne strane, revolucionar, uskoro će promeniti (njegovi neprijatelji bi rekli: pretumbati) veliki deo sveta – i neće doživeti propast svoje velike utopije – a onaj sa zapadne strane, reformator – koji je maštao o vladavini obrazovanih pripadnika srednjeg staleža, inženjera, naučnika, menadžera i njima sličnih organizatora, “sposobnih operativnih i administrativnih ljudi”, kako se sâm izražavao – nije doživeo ostvarenje svoje velike utopije: ujedinjene svetske države. Veliko je pitanje da li će ostvarenje te utopije ikad iko doživeti.

Bacimo kratak pogled na *Pitanje naučnih administrativnih oblasti.*

U toj studiji, koja beše prezentirana Fabijanskom društvu (sada se može naći u apendiksu *Čovečanstva u stvaranju*), “konstruktivni socijalist” je kolegama ponudio svakojake ideje i stavove; pa i sugestiju da se, bez obzira na međusobne razlike u pogledima na mogućnosti uspostavljanja socijalizma, drže uverenja da je vlasništvo (nad sredstvima za proizvodnju) privremena tekovina, koja se, ako okolnosti budu zahtevale, može ukinuti. Taj stav smo izdvojili, i time akcentovali, zato što ga smatramo važnim. No ako želimo da konkretne poruke *Hrane bogova* sintetizujemo, najbolje će biti da se vratimo Vagaru, njegovoj napomeni da je dotičnim romanom Vels hteo da promeni stanovište sa kojeg se posmatraju poduhvati ljudskih jedinki i grupa.

Svet više razdaljine nije merio ljudskim ili konjskim koracima. Revolucije u transportu i komunikacijama ukazale su na zastarelost svih ranijih koncepata međusobnih ljudskih opštenja. Planeta više nije bila sazvežđe izolovanih sela, već je postala čista i jednostavna. Zato jedini način smislenog razmišljanja beše planatarno razmišljanje, koje su dosegla deca hrane bogova. [Zli političar] Kejterem predstavljao je prošlost. Divovi su predstavljali sutrašnjicu. Sama [hrana bogova, ili herkulska] hrana bila je ništa manje do simbol beskrajne moći nauke i tehnologije, moći koja može da bude upregnuta u korist dobra (u slučaju dece) ili zla (u slučaju pacova), ali se, u svakom slučaju, ne može zaustaviti.⁵⁰

Ljude raduje svako uprezanje nauke i tehnologije u korist dobra, ali ih u još većoj meri zastrašuje uprezanje tih tekovina u korist zla. Sve je više onih koji, recimo, GMO smatraju ne hranom bogova, nego hranom đavola. Distopijom o kojoj smo upravo govorili Vels je na početku dvadesetog veka najavio epohu đavolskih plodova biohemijских nauka. Epohu u kojoj mi živimo.

* * *

Već smo rekli da se njegova ambicioznost nije zadovoljavala uspesima koje je postizao u domenu naučne fantastike. Želeo je da se u očima kritičara i čitalaca približi Dikensu, Balzaku, Tolstoju, Hardiju i još nekim svojim savremenima, poštovanim autorima realističkih društvenih romana. Rezultat te želje beše, 1905. godine, *Kips – istorija prostodušna čoveka*. Roman o svakodnevnom životu nižih i srednjih slojeva tadašnje Engleske. U njemu mogu da se prepoznaju elementi britke kritike društva, na kakve su čitaoci već nailazili u romanima Čarlsa Dikensa. Takođe mogu da se, prvenstveno u liku prostodušnog platnarskog trgovačkog pomoćnika Artija Kipsa, i socijaliste Mastermena, prepoznaju neke epizode sa početka životne putanje Bertija Velsa. Potonjeg, doduše, deda nije usrećio velikim nasleđstvom, kao Artija, ali je romansijer, pripovedač i publicist solidno materijalno bogatstvo stekao zahvaljujući svom vanserijskom talentu u umetničko-intelektualnom rintanju.

Ako doživljaje i ideje junakâ *Kipsa* posmatramo iz ugla iz kojeg u ovoj studiji sve posmatramo, nameće se zaključak da kroz jednostavan, čak trivijalan roman sa njegovim prezimenom kao naslovom provejavaju konkretni oblici društveno-političko-ekonomske utopije fabijanca Velsa. Kritička, korektivna, poboljšavačka funkcija je njeno najuočljivije obeležje.

Ovu tvrdnju najbolje može da ilustruje razgovor Artija Kipsa s njegovim šurakom Sidom i Sidovim stanarom Mastermenom. Koji kaže:

– ... *Ovaj svet je ispao iz koloseka. On se slomio i sumnjam da će biti izlečen. Jako sumnjam da će biti izlečen. Mi smo u početku bolesti sveta.*

Zavio je cigaretu svojim mršavim prstima i sa zadovoljstvom ponovio. – Bolest sveta.

– Trebalo bi da ga učinimo boljim – reče Sid i pogleda u Kipsa.

– Da, Sid je optimist – reče Mastermen.

– I vi ste vrlo često – reče Sid.

Kips je zapalio cigaretu sa izgledom inteligentnog učešća.

– Iskreno – reče Mastermen, prekrstivši noge i izbacujući obilan mlaz dima, – iskreno, ja mislim, ova naša civilizacija je – sklona padu.

– Tu je socijalizam – reče Sid.

– Nema mašte koja će ga upotrebiti.

– Mi ćemo ga upotrebiti – reče Sid.

– Kroz par vekova, možda – reče Mastermen. – Ali u međuvremenu imaćemo dosta oštar napad sveopšte zbrke.

[...]

Izlagao je svoje razloge protiv vlasništva i vlasničke klase s takvom snagom da je Kips bio potpuno ponesen i nije ni pomislio da upita za objašnjenje kako će se ispuniti praznina koju bi ovo ukidanje moglo stvoriti. Neko vreme on je sasvim zaboravio svoje privatno bogatstvo. Bilo je kao da je nešto zasvetlelo u Mastermenu. Njegova slabost je prošla. Pojačavao je svoje reči kretnjama svojih dugih tankih ruku. I, kako je brzo prelazio od tačke do tačke svojih dokaza, bilo je očigledno da se naljutio.

– Danas – rekao je on, – svetom vladaju bogati ljudi; oni smeju da čine sa svetom skoro sve što god im je volja. A šta oni rade? Lažu ga prekomerno!⁵¹

Ovakve reči svakodnevno su se, u Velsovo doba, čule ne samo u krugovima nižih nego i u krugovima srednjih društvenih slojeva Engleske. Čuju se, širom sveta, i danas. Elementarnu, materijalističku, hedonističku, pravedničku, egalitarističku utopiju – načelno, teorijski lako ostvarivu, a praktično (naročito sada, nakon sloma svetskog socijalizma) gotovo neostvarivu – milijarde ljudi će i dalje sanjati.

Vels, naravno, *Kipsom*, a ni srodnim svojim romanima, nije uspeo da popravi poredak u kome je živio. Književne, virtuelne utopije retko imaju konkretnu moć. Davno je rečeno da ostvarenja umetnosti lepe reči deluju

na duge staze, implicitno, menjajući svest ljudi, a ne kratkoročno, eksplicitno, direktno menjajući život ljudskih zajednica.

* * *

Autor *Kipsa* je želeo, naglasimo još jednom, da se afirmiše kao “istinski romansijer”, autor društvenih realističkih romana, a zacelo mu je bilo jasno da će u svetskoj literaturi ipak ostati zapamćen prvenstveno po svojim fantastično-utopijskim ostvarenjima. Među kojima je najpoznatija grupa “sedam slavnih romana”. (Podsetimo se: *Vremeplov*, *Ostrvo doktora Moroa*, *Nevidljivi čovek*, *Rat svetova*, *Prvi ljudi na Mesecu*, *Hrana bogova*, *U danima komete*.)

Dakle, i sedmo ostvarenje, *U danima komete* (*In the Days of the Comet*)⁵² (1906), skrojeno je u duhu fantastike. Ovog puta je ona prožeta društveno-političkom utopijom. Opet da kažemo: načelno, teorijski lako ostvarivom, a praktično gotovo neostvarivom. Jer ljudi naprosto ne mogu da prestanu da jedni drugima stvaraju probleme. U miru manje i veće, u ratu užasne.

Ovaj zaključak ćemo potvrditi kratkim pregledom sadržaja romana.

Neimenovan narator nailazi, u skrajnutoj sobi u jednoj kuli, na sedamdesetdvođodišnjaka nadnesenog nad neki svoj rukopis. Nakon zbližavanja dvaju glavnih likova “Komete”, taj starac, Vilijam Lidford, nudi gostu na čitanje autobiografske zapise iz vlastite mladosti, priču o tadašnjoj “Velikoj Promeni”. Narator zatim čitaocu prenosi čitav Lidfordov roman o životu niže srednje klase u Midlendsu, industrijskoj oblasti u centralnoj Engleskoj. Tokom čak pet poglavlja to je realistički roman, u kome je Vels, po svom “starom dobrom običaju”, glavnom junaku pozajmio popriličan broj personalnih i biografskih crta. Slični su im karakteri, pa i najbliži prijatelji, slične su Vilijeve i Bertijeve prva, zatim i druga ljubav, Lidfordova stroga majka liči na Saru Vels, itd.

Svakodnevice u Midlendsu, u vreme susreta dvojice protagonista u kuli, nije ružičasta. Naprotiv, sumorna je. Kao i pedeset godina ranije, kad je Lidford bio mlad. Realna, edvardijanska i fikcijska, utopijska Engleska su slične. (Odmah ćemo videti zašto je bila utopijska.) Dakle, i u Lidfordovoj mladosti vladala je besposlica, štrajkovi rudara bili su česti... A Vilija je devojka Neti Stjuart prevarila. Pobegla s veleposedničkim sinom Edvardom Veralom. Već uživaju na medenom mesecu, u letovalištu na obali mora. Lidford se sprema da ih oboje ubije. Zatim i sebe. Ali sukobi se ne događaju samo na ličnom planu nego i na opštem. U ovom romanu na

međudržavnom. Gosti u letovalištu primećuju da je na pučini počela bitka između britanske i nemačke mornarice. (Vels je, ne prvi put, bio dobar anticipator. Osam godina nakon objavljivanja *U danima komete* počeo je Veliki rat.) Ko zna kako bi se romaneskni britansko-nemački sukob završio, da se jedna kometa, ušavši u atmosferu Zemlje, nije raspala.

Tu se fantastika, koja je počela pomenutim ratom, približila vrhuncu, a utopija se rodila.

Naime, zeleni gas, neka vrsta azota, koji je, nakon raspada komete, počeo da se širi planetom, bio je blagotvoran. Fantastičan eliksir! Beše blagotvorniji čak i od kiseonika. Ne samo što je pospešivao biološki život nego je menjao i mentalnu konstituciju onih koji su ga udisali. A udisali su ga svi. I svi su odjednom postali mudri, tolerantni, prožeti dobrotom, velikodušnošću, ljubavlju. Nikome više, ni u Engleskoj, ni u Nemačkoj, ni drugde, rat nije ni na kraj pameti padao.

Vili Lidford ne samo što je oprostio neverstvo prvoj ljubavnici Neti Stjuart i njenom Edvardu nego su s njima, on i njegova druga ljubavnica Ana Rivz, formirali prijateljski, intimni, danas bi se reklo: svingerski kvartet. (S obzirom na veoma jaku libidinoznost Bertija Velsa, taj izraz nije pogrešan, taj kvartet nije nezamisliv.)

Vilijam Moris kreirao je svoju socijalističko-komunističku utopiju, socijalisti-utopisti pokušali su da ostvare svoju, Lav Tostoj je propovedao svoju, Herbert Džordž Vels je kao romansijer opisao svoju. Deo ljudskog roda je najdalje otišao u realizaciji Marksove i Engelsove socijalističko-komunističke utopije. Ali i ona je skoro svuda propala.

Berti je, *U danima komete*, konstruisao tako neverovatnu fantaziju da se njegova utopija, smešna i na početku dvadesetog i na početku dvadeset prvog veka, sigurno nikad neće ostvariti.

* * *

Iz rata, i fantastike, ponovo u mir, i u realističko stvaralaštvo. *Tono-Bangi (Tono-Bungay)*⁵³ (1908) spada, zajedno s *Kipsom*, u grupu najznačajnijih Velsova društvenih romana. *Kips* je, smatraju analitičari, poetičniji, a *Tono-Bangi* snažniji u oslikavanju engleskog društva.

Autobiografskog ima u njemu, valjda, više nego u bilo kom drugom Bertijevom beletrističkom ostvarenju. Razlika između glavnog junaka, Džordža Ponderevoa, i autora romana je (ako zanemarimo detalje) samo u tome što se fiktivni Džordž obogatio zahvaljujući domišljatosti svog strica Edvarda Ponderevoa, a realni Herbert Džordž je materijalno blagostanje

stekao, kako smo već rekli, zahvaljujući svom književnom talentu i neumornom radu. Ostale biografske paralele nećemo u ovu celinu unositi.

Neka bude rečeno samo toliko da je uspon strica Edvarda, pokretača glavnih zbivanja u domenu egzistencijalne snalažljivosti, počeo onako kako počinje uspon mnogih uspešnih mahera u kapitalizmu: prevarom. Stric je, naime, mućkao, i u metaforičkom i u bukvalnom smislu te reči, pa je smućkao tonik sa dodatkom alkohola, koji je nazvao “tono-bangi”. Uvukao je u svoju kompaniju sinovca, dao mu odličnu platu. Posao je procvetao. Pored primamljivog tonika, na tržištu su se pojavili i drugi “tono-bangi” produkti: vodica za usta, stimulans za rast kose, čak i neke tablete obogaćene strihinom (otrovnim alkaloidom), da bi njihovo dejstvo na zdravlje kupaca tobože bilo efikasnije. Sve te novotarije su, zapravo, bile bezvredne, neke čak i štetne, ali marketing je činio čuda. (Kao što čini i danas.) Razni oblici i kolori bočica i etiketa... Bogatstvo je raslo. A s njime je rastao i lanac peripetija kroz koje su – od uspona i nekontrolisanog širenja kompanije, do njenog pada – prolazili stric, sinovac i neveliko društvo njihovih bližnjih. Sa literarnog stanovišta gledano, ne naročito plastično prikazanih.

Čudno je koliko Velsovim likovima u romanu još uvek mnogo nedostaje da bi bili potpuni, celoviti, naročito da bi živeli, iako je slikao sebe i svoje najbliže, ne štedeći prostor da njihove postupke i gledišta opširno iznese. Ni brižljivo citiranje reči i misli, ni njihov fizički opis ne pomaže nam da u njima sagledamo žive ljude, već više ostaju papirnate kreature, glasnogovornici koji saopštavaju piščeve misli, ali malo su od krvi i mesa.

Dva su tome uzroka: prvo, emocionalna hladnoća samog pisca, koji nije osećajno zagrejan, pa ne može da prenese na čitaoca nešto u čemu oskudeva; drugo, nedostatak izražajne snage u kreiranju likova, jer se prilikom oživljavanja ličnosti u umetnosti ne meri kvantitetom već kvalitetom, tako da ovlaš rađena karikatura u nekoliko poteza olovkom može da dočara življe lik nego minuciozno rađen portret, opterećen detaljima ali beživotan. Vels, kao pisac, donekle je i sam uviđao ovu svoju manu, pravdajući se, u razgovoru sa Somersetom Momom, da njega interesuje kolektiv, ali pojedinac ne.⁵⁴

Na trenutak smo zanemarili osnovni naš zadatak, priču o utopiji u Velsovom delu. Uostalom, neki analitičari *Tono-Bangija* kažu da u njemu i nema utopije. Jest, neki slojevi engleskog društva se snažno prikazuju, i

kritikuju, ali u romanu nema nade da će se stvari promeniti nabolje. A utopija se zasniva, kako bi rekao Bloh, na nadi.

Mi bismo dodali – sećajući se našeg nabiranja glavnih funkcija utopije, među kojima je i korektivna, kritička, poboljšavačka funkcija – da je to dovoljno za tvrdnju da kakve-takve društveno-političko-ekonomske utopije u *Tono-Bangiju* ipak ima. Ako ne eksplicitne, onda bar implicitne, latentne.

Malopredašnji citat nas je, međutim, podsetio da ova studija pripada prevashodno nauci o književnosti. Utopijski elementi takođe spadaju među vrednosti beletrističkih ostvarenja, ali smo dosad u par navrata, oslanjajući se i na zapažanja priznatih teoretičara i na neka vlastita saznanja, ponešto rekli i o ostalim književnim vrednostima Velsovih romana. Mogli bismo da se pomučimo, i da iznedrimo još nekoliko takvih refleksija – ali nas sada prevodilac *Tono-Bangija*, poznavalac i Velsovog stvaralaštva i engleske književnosti, dovodi u iskušenje.⁵⁵ Pomišljamo: Zašto razbijati glavu, i pokušavati da se poznatim činjenicama dodaju nove, kad već postoje refleksije dugogodišnjih proučavalaca... Nismo, naravno, odustali od vlastitog istraživanja, od njegovog glavnog toka, ali ćemo sada podužim citatom skrenuti u rukavac u kome se ne govori o utopiji u Velsovom delu, nego o nekim drugim bitnim karakteristikama tog dela. Iako propuštanje Bertijevog beletrističkog stvaralaštva kroz književnoteorijsko rešeto nije naš glavni zadatak, ipak ćemo na ovom mestu rešeto jednog upućenog znalca upotrebiti, i tako donekle književnoteorijski deficit umanjiti. Slobodan Petković kaže:

Sadržinski posmatrano, T o n o - B a n g i je najsnažnije zamišljen i najkrepkije izveden od Velsovih romana s tezom. Tema je logično povezana, razvoj radnje dobro teče, delo je neobično motorično, te se prati s interesovanjem.

Slaba strana ovog romana, kao, uostalom, i celokupnog Velsovog književnog stvaranja, je stil. Ako se pod stilom podrazumeva veština da se misao ili događaj iskažu na način koji će istovremeno biti i celishodan i lep, onda se može reći da je takav stil Velsu ostao nepoznat.

On se brani na dva načina: da nije hteo da se pašti oko stila, jer uopšte nije hteo da bude umetnik, već samo žurnalist visoke klase koji se služi književnošću kao sredstvom za propagiranje ideja, i drugo, da nije stizao, jer su ga uvek čekale nove ideje i teme, koje je trebalo razraditi.

Čak i kad bi i jedno i drugo bilo tačno, ipak ne bi moglo da posluži kao opravdanje. U stvari, osnovni razlog bio je što Vels, ma koliko to

paradoksalno zvučalo kad se kaže za jednog od najpoznatijih pisaca svoga doba, nije imao osećanja za lepo u umetnosti. Bio je utilitarist, a ne esteta, borio se za korisno, a prenebregavao kvalitet lepog, čime je, očigledno, umetničko delo lišavao jednog od njegovih ključnih sastojaka.

Po svojoj osnovnoj koncepciji T o n o - B a n g i je neobično široko zamišljen. To je prostrana panorama celokupnog engleskog društva onog doba, tj. početkom ovog veka. Engleska, blagodareći industrijskoj revoluciji koju je prva izvršila, snažnoj sirovinskoj bazi u zemlji i eksploataciji jevtine radne snage u kolonijama, bila je industrijski prva u svetu. Viktorijansko doba, period vere u stabilnost kapitalističkog poretka, prosperitet građanskih klasa i trajan mir bližio se kraju. Prvi svetski rat bio je još daleko, ali su se predznaci krize naslućivali. Nastupilo je vreme novog, neslućenog razvoja tehnike, uvođenjem u život automobila i avijacije – o čemu Vels opširno piše u ovom romanu – a dve velike sile, Nemačka i Amerika, grozničavo su radile na pokušaju prestizanja Engleske na planu industrijske proizvodnje.

Vels, kroz zamak Bledsover, slika staru Englesku, relikte feudalnog poretka, veliko zemljoposredničko plemstvo koje živi od rente. Istovremeno, kroz likove Edvarda i Džordža Pondereva on slika nove poslovne ljude, nastale iz redova niže srednje klase, koja se brzo probija na putu uspona ka finansijskoj, a time i političkoj moći.

Piščev stav je nesumnjivo progresivan. Iako to čini manje slikanjem života, a više objašnjavajući, tojest zamenjujući neposredan proces slikanja života već svarenim materijalom, koji gotov servira čitaocu, Vels oštro kritikuje kapitalizam, pokazujući, kroz razvitak kompanije Edvarda Pondereva, štetnost i jalovost sistema slobodne konkurencije, koji dovodi do obmanjivanja potrošača, poskupljenja proizvodnje, jer i bezvrednu robu prodaje džinovska reklama; on naročito kritikuje sistem monopola, udruživanje kompanija u krupne koncerne, žigoše finansijske špekulacije na bazi vrednosti akcija, te gomilanja ogromnih ličnih bogatstava na teret sitnih ušteda malog čoveka.

Ne možemo reći da je Vels u svojoj kritici engleskog društvenog poretka otišao do kraja i napao kapitalizam u njegovoj biti, temelju na kome počiva, tj. eksploataciju čoveka čovekom; on se zadržao na izobličavanju njegovih sekundarnih manifestacija, ali je, uzevši u obzir s jedne strane vreme nastajanja T o n o - B a n g i j a i piščev društveni status, a s druge strane njegovu oštru kritiku kapitalističkog sistema, Vels u srži nesumnjivo napredan.⁵⁶

ENDNOTE

- ¹ Ovaj izraz, opštepoznat među proučavaocima i ljubiteljima Velsovog stvaralaštva, potiče od naslova knjige Alfreda A. Knopfa *Sedam slavnih romana H. G. Velsa (Seven Famous Novels by H. G. Wells)*, objavljene u Njujorku, 1934. godine.
- ² Herbert Džordž Vels, *Vremeplov*, prev. Marija Puslojić, “Čarobna knjiga”, Beograd, 2005, str. 8.
- ³ Isto, str. 9.
- ⁴ Simon J. James, *Maps of Utopia – H. G. Wells, Modernity, and the End of Culture*, “Oxford University Press”, 2012. p. 59.
- ⁵ Herbert Džordž Vels, *Vremeplov*, str. 38.
- ⁶ Isto, str. 39.
- ⁷ Isto, str. 57–59.
- ⁸ Isto, str. 68.
- ⁹ Isto, str. 99.
- ¹⁰ Isto, str. 107.
- ¹¹ H. G. Wells, *The Wonderful Visit*,
<http://www.gutenberg.org/files/33913/33913-h/33913-h.htm>
Sajt posećivan tokom 2013. godine.
- ¹² H. G. Wells, *The Sea Lady*, Project Gutenberg Australia,
<http://gutenberg.net.au/ebooks06/0604041h.html> Sajt posećivan u avgustu 2013.
- ¹³ H. Dž. Vels, *Ostrvo doktora Moroa*, prev. Dv. Jovanović, “Seljačka knjiga”, Sarajevo, 1952.
- ¹⁴ Isto, str. 83.
- ¹⁵ Isto, str. 65.
- ¹⁶ Isto, str. 79–87.
- ¹⁷ Napisao je i, 1895. godine, objavio esej *Bio-optimizam (Bio-optimism)*.
- ¹⁸ W. W. Wagar, nav. delo, str. 227.
- ¹⁹ H. G. Wells, *The Wheels of Chance: A Bicycling Idyll*,
<http://www.gutenberg.org/ebooks/1264/1264-h/1264-h.htm> Sajt posećivan tokom 2013. godine.
- ²⁰ Fusnota J. R. Hammonda: Quoted in Norman and Jeanne Mackenzie, *The Time Traveller: The Life of H. G. Wells* (Weidenfeld and Nicolson, 1977) p. 110.
- ²¹ J. R. Hammond, *H. G. Wells and the Modern Novel*, “The Macmillan Press, LTD”, London, 1988, p. 10.
- ²² H. Dž. Vels, *Nevidljivi čovek*, prev. Bora Glišić, “Divit”, Beograd, 1996.
- ²³ Isto, str. 195.

-
- ²⁴ Isto, str. 122.
- ²⁵ Isto, str. 165.
- ²⁶ Herbert Džordž Vels, *Rat svetova*, prev. V. Dedijer, "Prosveta", Beograd, 1981.
- ²⁷ Isto, str. 31.
- ²⁸ Isto, str. 10–12.
- ²⁹ W. Warren Wagar, nav. delo, str. 54.
- ³⁰ Isto, str. 55.
- ³¹ Novica Petrović, *Utopijska imaginacija H. Dž. Velsa*, izdavačka kuća "Kontras", Beograd, magazin za umetnost, nauku i filosofiju *Zenit*, br. 11, jesen 2010, str. 71-75.
- ³² H. G. Wells, *Love and Mr. Lewisham*, <http://www.gutenberg.org/cache/epub/11640/pg11640-images.html> Sajt posećivan tokom 2012. godine.
- ³³ W. Warren Wagar, nav. delo, str. 15.
- ³⁴ Isto, str. 115–116.
- ³⁵ Isto, str. 115.
- ³⁶ Vels je naglašavao, a neki proučavaoci njegovog stvaralaštva i danas, u studijama na engleskom jeziku, naglašavaju razliku između izraza "novels" i "romances". Volter Voren Vagar to razlikovanje objašnjava na stranici sa koje smo uzeli i prethodni citat. Dakle, na str. 115. on dodaje:

Pod "romanima" ["novels"] Vels je, naravno, podrazumevao nešto sasvim drugo od njegovih "romansi" ["romances"]. Obe književne vrste su mogle da budu fiksijske tvorevine, ali je pravi roman [novel] bio hronika stvarnog života, on se odvijao u stvarnim zemljama, događao se uverljivo stvarnim ljudima, u uverljivo stvarnoj sadašnjosti ili prošlosti, i nije bio ukaljan tragovima magije ili čudima nauke.

U englesko-srpskim rečnicima se pod imenicom "romance" podrazumeva – osim romanskog jezika, te romanse, balade, romantike, romantičnosti – i izmišljotina, laž; ali i roman kao ljubavna avantura, laki roman uopšte.

Ivo Vidan je, u predgovoru zbirci pripovedaka *Vremenski stroj* ("Stvarnost", Zagreb, 1969, str. IX–X), ovu terminologiju prilično detaljno objasnio. Ovim iskazom:

Roman je književni oblik proizašao iz dnevnika, zapisa, novinskih izvještaja, da bi zaokružio jednu u biti realističku viziju društvene i ljudske zbilje. Prema tomu, prozna djela kojima dominira mašta, halucinacija, igra neostvarenim mogućnostima, prevladavanje fizičkih zakona i prostorno-vremenskih uvjetovanosti, saobraćaj sa silama s onu stranu postojeće prirode, pa i čista egzotika, ili pak

igra ljubavi i osjećaja, pripadaju jednoj drugoj pripovjedačkoj vrsti. Na engleskom, izraz *novel* označava prvu kategoriju, izraz *romance* drugu – ali ih mi, kao na primjer ni Francuzi ni Nijemci, ne razlikujemo, i upotrebljavamo riječ *roman* n podjednako za obje te grane. Time ne samo da gubimo na preciznosti nego riskiramo i zabunu, iznevjerena očekivanja koja se stvaraju prema nekim općim, iz ranijeg čitanja poznatim okvirima, dakle književnim konvencijama. Čitaocu engleskog jezika u tomu je lakše, jer Wells djelo kao što je *Vremenski stroj* naziva “fantastičkom romansom”, a od *Otoka doktora Moreaua* dalje služi se za istu kategoriju izrazom “naučna romana”, i tako ih razlikuje od vlastitih romana, od dosta neznatnih *Kotlačaja*, 1896, preko onih književno važnih kao što je *Tono-Bungay*, 1909, do kasnih, danas već zaboravljenih ili bar zanemarenih, ideoloških ekspozea, u okviru posuđenom od realističke beletristike, od kojih je najobuhvatniji *Svijet Williama Clissolda*, 1926.

Elementi romana nisu iz romanse nikako isključeni, kao što je i zbilja uvijek prisutna i u najhirovitijim zamislima mašte. A osim toga, brojna područja Wellsova široka i inteligentna interesiranja često su zajedno prisutna i međusobno se prožimaju.

Budući da se prožimaju, te da se u južnoslovenskim jezicima “novel” i “romance” svode na “roman”, i ja ću se toj praksi prikloniti.

Neki ovdašnji proučavaoci Velsovog stvaralaštva upotrebljavaju, u tekstovima na srpskom jeziku, izraze “fantazija” i “naučna fantazija”. Smatram to ispravnim, pa ću, da ne bih gubio na preciznosti, u ovoj studiji upotrebljavati i sintagme “romaneskna fantazija” ili “fantastični roman”, “naučna romaneskna fantazija” ili “naučnofantastični roman”, “pripovedačka fantazija”, “naučna pripovedačka fantazija”, “naučna studija”, čak (ako bude bilo potrebe) i “naučnofantastična studija”, ili “naučna studija sa fantastičnim primesama”.

³⁷ Simon J. James, *Maps of Utopia – H. G. Wells, Modernity and the End of Culture*, “Oxford University Press”, 2012, p. 7.

³⁸ H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, vol. II, pp. 494–495.

³⁹ H. Dž. Vels, *Prvi ljudi na Mesecu*, prev. Zlatko Gorjan, “Svjetlost”, Sarajevo, 1961.

⁴⁰ Isto, str. 133.

⁴¹ Isto, str. 185–186.

⁴² W. W. Wagar, nav. delo, str. 59–60.

⁴³ H. Dž. Vels, *Prvi ljudi na Mesecu*, str. 205–206.

⁴⁴ W. W. Wagar, nav. delo, str. 16.

⁴⁵ H. G. Wells, *The Food of the Gods – and How it Come to Earth*,

Project Gutenberg Australia,
<http://gutenberg.net.au/ebooks13/1303021h.html> Sajt posećivan
u septembru 2013.

⁴⁶ W. W. Wagar, nav. delo, str. 110

⁴⁷ Bernard Bergonzi, nav. delo, str. 20–21.

⁴⁸ W. W. Wagar, nav. delo, str. 97. Izvor Vagarovog navoda u okviru našeg citata je: H. G. Wells, *New Worlds for Old*, “Macmillan”, New York, 1908, pp. 21–22 and 25.

⁴⁹ H. G. Wells, *Experiment in Autobiography*, Volume II, p. 662.

⁵⁰ W. W. Wagar, nav. delo, str. 110.

⁵¹ H. Dž. Vels, *Kips – istorija prostodušna čoveka*, str. 232–233.

⁵² H. G. Wells, *In the Days of the Comet*,

<http://www.oplysning.org/uploads/9/1/4/3/9143605/days-comet.pdf>

⁵³ H. Dž. Vels, *Tono-Bangi*, prev. Slobodan Petković, “Rad”, Beograd, 1956. (Neki prevodioci ovaj naslov izgovaraju i pišu *Tono-Bangej*. Ja, međutim, nisam profesor engleskog jezika, pa ću se držati fonetskog i pravopisnog rešenja prevodioca navedenog u ovoj endnoti.)

⁵⁴ Isto, predgovor Slobodana Petkovića *H. Dž. Vels i njegov roman “Tono-Bangi”*, str. IX–X.

⁵⁵ Preveo je, pored niza drugih knjiga, *Legende o starim britanskim junacima*, “Narodna knjiga”, Beograd, 1967, i *Engleske narodne bajke*, isti izdavač, 1968.

⁵⁶ H. Dž. Vels, *Tono-Bangi*, predgovor Slobodana Petkovića *H. Dž. Vels i njegov roman “Tono-Bangi”*, str. X–XI.

VI

ZAVIČAJ, RODOLJUBLJE I RELIGIJA U KOSTELJNIKOVOJ POEZIJI

Početak pesničkog stvaralaštva mentalno i telesno nemirnog, i natprosečno lepog, sina ruralnog mikrosveta, koji se već u dečaštvu otisnuo u veliki svet, prikazali smo u poglavlju o njegovom zelenjačkom formiranju, jer je idilski venac *Iz mog sela* – koji će uskoro postati, i do danas (bar među južnoslovenskim Rusinima) ostati, njegovo amblematično ostvarenje – ispleo kao sedamnaestogodišnji gimnazijalac. Beše to na početku veka koji je nedavno ostao za nama, 1903. Knjižica o vojvođanskoj seoskoj idili, napisana u glavnom gradu Hrvatske, objavljena je, 1904, u Ukrajini.

Tokom te dve godine, a i nakon njih, mladi Gabrijel napisao je, na tadašnjem narodnom, fonetskom, “oficijelno” još ne normiranom rusinskom jeziku (upravo on će ga, 1923, *Gramatikom bačvansko-rusinskog govora*, normirati), pregršt pesama.

Mi ćemo u njima potražiti utopijska obeležja.

Ali pre no što se prepustimo analitičkom zagledavanju u konkretne stihotvorine, proći ćemo kroz sve etape poetskog koloseka Kosteljnikovog književnog puta.

Sâm je objasnio da je počeo da piše, 1903, na rusinskom jeziku.¹ Iza sebe je ostavio popriličan broj pesama, većinom kratkih, koje su nastale, rekosmo, te i naredne godine.

U to vreme počinje, zahvaćen sve jačim silnicama ambicioznosti, da piše i na hrvatskom jeziku. Iako je na Teološkom fakultetu u Zagrebu, na koji se upisao 1906, završio samo prvu godinu – a potom mu je Dionizij Njaradi, rektor Grkokatoličke seminarije, dopustio da studije bogoslovije

nastavi u Lavovu – budući sveštenik, zasad student teologije i nadahnut pesnik, strofe je (intenzivno učeći ukrajinski jezik) do 2012. godine gradio od reči hrvatskog jezika. Potom je prešao na ukrajinski.

Kad je, nakon prinudne mađarizacije žitelja Bačke, u Kraljevini Jugoslaviji kod Rusina oživeo kulturni i književni život, ponovo je pisao i na maternjem jeziku.

Filozofska ostvarenja piše i na latinskom, odnosno daje ih da se prevode na nemački jezik. Ovo jezičko lutanje posledica je Kosteljnikovog nastojanja da nađe svoj stvaralački zavičaj, da se pojavi pred svetskom javnošću i izbori za svetsku afirmaciju. Danas vidimo da mu to nije pošlo za rukom, najviše zbog toga što je igrao na istorijsku kartu snaga koje je istorija prevazišla. No danas takođe vidimo mnoge zdrave delove Kosteljnikovog stvaralaštva koji će tokom vremena sve manje iritirati vlastitim ideološkim predznacima. Ma koliko su se, u svoje vreme, Kosteljnikom dičili i Hrvati i Ukrajinci, kao svoga su ga celo vreme osećali samo Rusini. Nakon smrti, iz ideoloških razloga, u lepom svetlu će ga prikazivati i pravoslavlje i zvanična sovjetska historiografija.²

* * *

Već u glavnoj tvorevini na prvoj etapi Gabrijelovog stihotvorenja zapazili smo, u idilskom vencu *Iz mog sela*, zavičajnu utopiju, koja je kod njega i ruralistička, jer njegov zavičajni mikrosvet beše ruralan. Tamo je o tom fenomenu, o zavičajnoj, ruralnoj idili, dovoljno rečeno.

Nacionalna, patriotska ili rodoljubiva utopija bliska je zavičajnoj i ruralističkoj, mada ne mora s prvom, a još manje s drugom, da bude u vezi. I osobe stasale u urbanim sredinama imaju zavičaj. Obično se, doduše, misli da odrastanje u gradu ne može da bude onako lepo, romantično, idilično kao odrastanje na selu, ali nemaju svi ljudi priliku da detinjstvo i mladost provode u ruralnim ambijentima. Štaviše, danas, u epohi širenja gradova, a izumiranja sela, sve je manje srećnika koji odrastaju u ruralnom svetlu. Malo ko i želi da se rodi i da odraste na selu. Komfor, te mogućnosti školovanja, potom službovanja, a za vreme i jednog i drugog mogućnosti zabavljanja, odnose prevagu nad čarima ruralne idile.

Ruralističku utopiju uništavaju želje mnogih ljudi, naročito mladih, da žive u komforu, da im nadohvat ruke budu svakojake mogućnosti za atraktivnu razonodu, a nacionalnu utopiju ugrožava silesija kosmopolitskih elemenata savremenog života. Dovoljno je pomisliti na internet, na čitavu

gamu društvenih mreža, koje širom sveta povezuju zarobljenike kompjuterskih monitora i ajfonskih displejova. A internetske veze nisu jedine opcije u zbližavanju i mešanju pripadnika različitih rasa, nacija, regiona.

Još, doduše, ima mnogo individua sa veoma izraženim nacionalnim osećanjima, jer je nacionalni identitet jedna od najjačih grana identiteta kao višeslojnog fenomena. U nepovoljnim, malignim prilikama nacionalizam postaje nacionalšovinizam, i umesto pozitivnog znaka dobija negativan. Po tome se patriotska, nacionalna utopija, kad postane nacionalistička, a onda (u nekim slučajevima) i nacionalšovinistička, razlikuje od ruralističke. Jer potonja nikad ne postaje negativna. Za razliku od prevelike ljubavi prema vlastitoj naciji, koja neretko prouzrokuje latentnu ili otvorenu averziju prema drugim nacijama, prevelika ljubav prema vlastitom zavičaju ne podrazumeva averziju prema zavičajima drugih ljudi.

U većini prvih svojih pesama, skovanih u Zagrebu, na rusinskom jeziku, Kosteljnić se mislima, odnosno stihovima, obraća rodnom selu, njegovim ljudima, dogodovštinama, šorovima, baštama... U tim pesmama, dakle, ima podosta zavičajne utopije, koja je kod njega poistovećena sa ruralističkom, i njima dvema bliskom rodoljubivom utopijom. Idilski venac *Iz mog sela* već nam je poslužio kao riznica argumenata za ovu tvrdnju, na njega se nećemo vraćati, ali ćemo pogledati *Moju pesmu*, napisanu u Zagrebu 1904. godine. U njoj je rodoljubiva utopija vatrena, i veoma uočljiva, bez obzira na to što kroz neke strofe provejava i seta ambicioznog stvaraoca, svesnog hendikepa proizašlog iz činjenice da pripada maloj etničkoj zajednici. Rodoljublje je subjektivno osećanje, ono je najčešće slepo, dade se zaključiti iz ove stihotvorine. Sunarodnici poeziju uopšte, pa ni poeziju nekog tamo gimnazijalca, nisu marili – što se vidi iz drugih epizoda Kosteljnićovog života, prvenstveno iz njegove prepiske sa prijateljima – ali on sunarodnike u strofama koje slede ipak idealizuje.

*U mladosti dom ja slavih,
I Rusine ljubljah svoje –
Pesmama im ljubav glasih,
I voljen ja bejah od njih.*

*Umela je pesma moja
Iz oka suzu izbiti,
I moj glas čak iza groba
Znam, neće moći prestat.*

*Rusin će se ponositi
Svaki s poetom mladanim,
Slavio ih, i grudi im
Punio glasom sladanim.*

*Znam, rečju me svet veliki
Neće, kao druge, nositi –
Znam, među zaboravljenim
Rusinima ću i ja biti!*

*No moje srce nikad nije
Za svetskom slavom žudilo –
Mira u svetu nije imalo,
Ono je samo dom tražilo!*

*I za tu ljubav njegovu
Dve suze u rusinskim očima
Biće plata sveta toga
Svim mojim pesmicama!³*

Rodoljublje je, dakle, na pijedestalu pesnikovih osećanja i želja, a svetsku slavu ne mari. Samo, nama je teško da u drugi deo njegovog iskaza poverujemo. No u njegovu zavičajnu, ruralističku i rodoljubivu utopiju ni najmanje ne sumnjamo.

* * *

Kosteljničkovo stihotvorenje na hrvatskom jeziku obnarodovano je, 1907. godine, zbirkom *Romance i balade*.⁴ Posvećena je, kako u *Dodatku* reče sam autor, njegovom dobrotvoru, tada slavnom, danas uglavnom zaboravljenom hrvatskom pesniku, prof. dr Franji plemenitom Markoviću. Nema u toj zbirni onoga što nas zanima. Pesnik je, u želji da u tuđem, nevelikom i velikom svetu privuče pažnju, pisao stihotvorine na tuđe, nevelike i velike teme. Ovo potvrđuju već naslovi dotičnih tvorevina. *Careva oporuka, Pad Alhambre, Dva uskoka, Hajduk Rade, Tri beduina, Harambaša, Bošnjak i tri sina, Nevjerna draga, Seoski knez, ciklus Iz kozačkog vojevanja...* Obrađivao je, dakle, folklorne, tradicionalne,

istorijske, prvenstveno herojske teme, prethodno već obrađene u srpskim, hrvatskim i ukrajinskim narodnim pesmama.

Ako proračunatim, artificijelnim, presađenim rodoljubljem možemo nazvati ono što jedan pesnik stvara, i čini, unutar naciona kome ne pripada od rođenja, onda u većini *Romanci i balada* ima proračunate, artificijelne, presađene rodoljubive utopije. To možda ne važi za ciklus *Iz kozačkog vojevanja*, jer kozake svojim junacima smatraju i Rusi i Ukrajinci, a osećanje vlastite pripadnosti ukrajinskom narodu počelo je u Kosteljnikovoj duši da buja vrlo rano.

Svojevremeno su *Romance i balade* izazvale, u miljeu u kome behu obnarodovane, izvesnu pažnju, i dobile neke pohvale, ali su danas njihovi tragovi među ljubiteljima poezije izbrisani. Postoje samo u bibliotekama istoričara hrvatske, i rusinske, književnosti – a od 2012. godine, srećom, i u trećoj knjizi odabranih *Tvorevina Gabrijela Kosteljnika (Твору Гавриїла Костельника)*, koje objavljuje “Ruske slovo”.

Drugu knjigu poezije na hrvatskom, *Žumberak – gorske simfonije*, mladi autor je javnosti ponudio 1911. godine. Kad bi čitalac gledao samo “Sadržaj”, i video naslove: *Potok, Jutro, Selo na brdu, Djed Alija, Vrelo, Tišina, Podnevno pozdravlje, Vjetar, Bura, Orao, Pastiri, Zalazak sunca...* bio bi uveren da je to verbalna pastoralna simfonija, zbirka pesama o lepotama nepatvorene prirode. No taj utisak bio bi samo delimično ispravan. Poetskih opisa prirodnih lepota, i življenja u njihovom okrilju, u *Gorskim simfonijama*, naravno, ima, ali njihovu esencijalnu nutrinu obeležava činjenica da je, tvoreći ih, mladi sveštenik počeo u svoju poeziju da unosi religiju.

Za razliku od prethodnih dveju Kosteljnikovih knjiga, Žumberak nije ni prostor sreće, skloništa u etnosu, a etnosa u prirodi, kao što je to Iz mog sela, a nije ni visoka stilizacija književnog pamćenja i kazivanja, kao što su to Romance i balade. Žumberak je prostor ekstaza i epifanija.

Sama mistika podrazumeva da svet tzv. pojavne stvarnosti ima određenu dublju tajnu – tajnu božanske sveprisutnosti – koje se može spoznati samo odgovorom celokupnosti ljudskog bića na nju, a nikako preko racionalnih pojmovnih konstrukcija, kao što je slučaj sa naukom. U tom smislu je mistika kroz vreme bogato prisutna u poeziji, pre i van filozofske spoznaje sveta, a sama poetska slika čuva u sebi, kao kolevka čedo, tzv. pojavnu stvarnost i njenu dublju nadmaterijalnu tajnu. Mistika, kao sastavni deo poetske aktivnosti, kod mnogih pesnika je nastojanje da se zagledavanjem u vlastitu dušu osetilo jedinstvo sa apsolutom, prirodu,

vasionu ili Bogom. Od tri tipa misticizma – senzitivnog (osećanje), voluntarističkog (nastojanje) i spekulativnog (razum) – u poeziji je najproduktivniji senzitivan. To je slučaj i u Kosteljnikovom Žumberku, s tim što je mirenje protivrečnosti u stvarnosti obavljeno preko apsolutnog bića (unio mystica): usred tišine pesnik kaže: “začeh se moliti u taj časak: / O, da je svaki blagoslovljen glasak!”⁵

Religijska utopija je, da se podsetimo, sjevremena, najvećim delom kulturno-etičko-civilizacijska, pozitivna, jer ljudske duhovne, duševne i karakterne osobine poboljšava, i čovekovo življenje olakšava. (Negativna je samo kad rasplamsava međuljudske omraze, te beskrvne i krvave sukobe.) No, večno se pitaju ateisti, da li se pozitivnom može smatrati tekovina koja je sazdana na ljudskoj naivnosti, i zatucanosti, na iluziji da natprirodno biće vlada zemaljskim svetom, i celim univerzumom, da bogobojažljive nakon telesne smrti očekuje večni život u rajuu?

Gabrijel Kosteljnik je religijsku utopiju propovedao na mnogo načina, u mnogim svojim radovima, književnim i diskurzivnim, pa ćemo o tom aspektu njegovog stvaralaštva govoriti u još nekim celinama ove studije.

Teško je poverovati, dok se ne upozna životna putanja, i duša, teologa i pesnika o kome govorimo, da je on napisao, pored bezbroj drugih ostvarenja, i autobiografski roman. I to ljubavni. I to u stihovima. Naslov mu je: *Trenuci*⁶ (1917).

Sačinio ga je pod uticajem veoma duboke emocionalne veze sa devojkom koja će mu uskoro postati supruga. U strofama epiloga i trideset pet pesama, koje čine *Trenutke*, ima – pored silesije reminiscencija i refleksija, evokacija ljubavnih trenutaka, i opisa ambijenata u kojima je ljubav cvetala – još više religijske tematike, odnosno simbolike, nego u *Gorskim simfonijama*. Pošto je sve to ipak samo ljubavna poezija, konkretno razmatranje religijske tematike, odnosno utopije, ostavićemo za odeljke posvećene Kosteljnikovom teološkom i esejističkom stvaralaštvu.

Njegov autobiografski roman u stihovima poslužiće nam, međutim, kao šlagvort za sažet i pregledan prikaz zrelog, lavovskog perioda života protagoniste ovog poglavlja. Taj prikaz sažeto i pregledno je dat putem jednog biografskog pasusa u Tamaševoj monografiji *Gabrijel Kosteljnik između doktrine i prirode*.

Najpre ćemo se podsetiti da je mladić, posle završetka prve godine studija teologije, 1907. iz Zagreba prešao u svet za kojim je odranije čeznuo, u središte ukrajinskog grkokatolicizma.

U Lavovu je Kosteljnik primljen na drugu godinu studija bogoslovije u Lavovskom duhovnom seminaru. Na univerzitetu u Lavovu studira jedan semestar i filozofiju. Bogosloviju završava 1911. godine. Na četvrtoj godini studija preneo se u nadvladičanstvo lavovsko, premda tadašnji križevački vladika Julij Drogobeckij nije hteo da ga pusti i nije ga pustio. S tim novim mestom prebivanja mogao je, zbog tadašnje crkvene upravne kompetencije, mitropolit Andrej Šepticki da ga pošalje u Frajburg, na poznati švajcarski katolički univerzitet, da studira filozofiju. Nakon dvogodišnjih poslediplomskih studija, gde mu je glavni predmet bila sistematska filozofija, a pobočni istorija filozofije i slavistika, Kosteljnik 1913. godine stiče doktorat filozofije, s tezom “O osnovnim načelima spoznaje”, koju iste godine na latinskom jeziku štampa u Lavovu.⁷ Rukopoložen za sveštenika 1913. godine, dobija mesto katihete srednjih škola (gimnazija) Lavova. Prilikom povratka iz Frajburga u Galiciju, na železničkoj stanici upoznaje Eleonoru Zaricku, kćerku direktora Rusinske gimnazije u Peremišlju, i njome se iste godine ženi. Sa Eleonorom Zarickom (1891–1982) Gabrijel Kosteljnik će imati petoro dece: Svjatoslavu (1914–1920), Irineja (1916), Bogdana (1921–1941), Zenona (1924) i Hristinu (1925). Nakon povratka iz Frajburga Kosteljnik se naseljava u Lavov i tamo će ostati da živi do kraja života.⁸

Na ukrajinskom jeziku će Rusin-Ukrajinc napisać samo dva poduža stihovana ostvarenja.

Istorijska poema *Ustani, Ukrajinu! – pesme nevolje i oslobođenja (Встань Україно! – пісні неволі й визволення)*⁹ (1918) plod je njegovog nadahnuća prouzrokovanog kratkotrajnom nadom, koja je bila zahvatila sve ukrajinske nacionaliste, da će se na završetku Prvog svetskog rata, na kraju postojanja Austrougarske monarhije, i njima ostvariti iskonske želje, da će napokon dobiti državu. Želje su gorljivim nacionalistima bile ispunjene samo desetak dana, koliko je, na prelasku iz rata u mir, u haosu na istoku Evrope, postojala Zapadnoukrajinska Narodna Republika.

U prolog i dvanaest pevanja, od kojih je poema sačinjena, egzaltirani pesnik uneo je mnoga obeležja patriotske, nacionalne, u izvesnoj meri čak nacionalističke utopije. Uneo je napomenu da se, kad dođu velika vremena, oglašavaju Božji besednici, uneo je i jednog od takvih proroka, koji je, poput orla, doleteo iz krajeva nepoznatih ovdašnjem življu, da bi okupio svu decu majke Ukrajine, uneo je u poemu i osvit naroda posle šest vekova nevolja, i vetrove istorije, koji će obrisati suze ucveljene domovine, bio je u

pretencioznosti toliko otvoren da je čitaocima svoje poeme dao na znanje kako je baš njega Tvorac poslao, da raskrinka izdajice, uneo je u patetičnu stihotvorinu i pozivanje na velike pretke, koji će sa novim pokolenjima obnoviti staru slavu svog naroda, uneo je i dostojanstvo, za koje se vredi boriti, i potoke krvi, koji izviru iz ratnih strahota, ali nose, osim patnji, i novi život...

Patriotska, nacionalna, u znatnoj meri i nacionalistička utopija, sa primesama lične titanističke utopije, zaključili smo nakon čitanja te poeme.

Drugo poduže stihovano ostvarenje na ukrajinskom jeziku, zbirku tužbalica pod naslovom *Umrloj kćerkici (Померуїї донечки)*¹⁰ (1921), nije napisao vatreni nacionalist, nego skrhan otac, koji je bio izgubio prvorodeno čedo.

Šestogodišnju Svjatoslavu (koju su roditelji odmila zvali Slavka), lepu, umiljatu, živahnu devojčicu, krajem 1920. pokosio je šarlah. Njen otac je, nakon prolaska prvog talasa neizmerne patnje, utehu potražio u stvaralačkom samozaboravu. Ako se samozaboravom može nazvati prizivanje traumatičnih uspomena, oživljavanje trenutaka koje su roditelji i njihovi bližnji provodili sa predivnim anđelčićem.

Evociranje tih uspomena bilo bi nepodnošljivo bolno – da religija nije vršila najuočljiviju, najdelotvorniju svoju funkciju: usrećiteljsku, odnosno, gledano kroz konkretne okolnosti, utešiteljsku.

Rekli smo da je usrećiteljska uloga utopije majka svih njenih uloga. (Trebalo li da još jednom kažemo da je, u poimanju ateista, religijska utopija jedna od mnogih grana utopije kao složenog fenomena?) Ništa ne može čoveku pružiti, priznaju čak i ateisti, onako veliku i čvrstu sreću kakvu verniku pruža najveća od svih utopija, religija. Vera u natprirodno, svevremeno-sveprisutno-svemoguće biće – zvalo se ono Bog, Jehova, Alah ili nekako drugačije – vera u večni rajski život svih koji se pridržavaju zahteva tog bića, donosi neizmernu sreću. Uteha je samo konkretna, parcijalna, privremena manifestacija sreće. Kad je čovek u jednoj nevolji, traži i, ako je vernik, dobija jednu vrstu utehe, kad je u drugoj nevolji, traži, i dobija, drugu vrstu utehe, itd. Sve se zasniva na rezonovanju: Život je šarolik, i prolazan. Događaju nam se i lepe i ružne, i prijatne i neprijatne, i radosne i tužne stvari. Ali sve će one proći. Na kraju, nakon telesnog života, našu dušu čeka večno rajsko blaženstvo.

Bezbroj prizora, bezbroj likova svoje male, umiljate lepote video je, te u dvadeset pet pesama i epilog uneo, mlad otac i pesnik Gabriel Kosteljnić. Kako je to evociranje bolnih uspomena, i to utešiteljsko

stvaranje, podnosio njegov duh i senzibilitet, i lako je i teško pretpostaviti. Lako, jer svi znamo kako se oseća čovek koji izgubi najmilije biće, a teško, jer ne možemo znati kakve su misli, nedoumice, pa i gorčine, opsedale duh filozofa i teologa.

Bog zna zašto čini to što čini, a naša je dužnost da se pokoravamo svim njegovim odlukama i delima, govore vernici. Nagrada će biti večno blaženstvo raja. U kome ćemo se opet sresti s voljenim bićem, sa svim dragim nam osobama koje smo izgubili.

Apsurdi, zablude, iluzije, odgovaraju ateisti.

Utešiteljska stihovana tužbalica *Umrloj kćerkici* je za njih (što znači: i za autora ove studije) jedno od bezbrojnih umetničkih obličja religijske utopije.

Otprilike u to vreme, nakon Velikog rata, kad je, kako rekosmo, prinudna mađarizacija u Bačkoj postala prošlost, kad su u Kraljevini Jugoslaviji oživele kulturno-umetničke aktivnosti ne samo domicilnog naroda nego i nacionalnih manjina, Gabrijel Kosteljničnik se kao stvaralac delimično vratio maternjem jeziku (filozofske i teološke rasprave pisao je na ukrajinskom) i napisao na njemu, na rusinskom, još pregršt stihotvorina. Duh mu je već bio zreo, veoma obrazovan, a senzibilitet njegov beše i dalje mlad, prožet nostalgijom za prvim zavičajem, i za svojim narodom u užem smislu reči. (Jasno je, ali, za svaki slučaj, da napomenemo: Bačka je Kosteljničniku bila prvi zavičaj, Galicija drugi. Ukrajinci behu njegov – i ne samo njegov – narod u širem, a južnoslovenski Rusini u užem smislu reči.) Nije onda čudno što su pesme koje je objavljivao u *Rusinskim novinama*,¹¹ u izdanjima *Rusinskog kalendara*,¹² i u *Rusinsko-ukrajinskom almanahu bačvansko-sremskih pisaca*,¹³ bile prožete zavičajnom, ruralnom, nacionalnom i religijskom utopijom. Te grane idealizatorske čovekove tekovine nisu u ovoj studiji previše opširno obrađivane, ali smo, smatramo, o njima rekli ono što je bilo neophodno reći. Pri tom smo se služili i vlastitim refleksijama i probranim ilustracijama. Koje, inače, plastičnije, autentičnije od bilo kakvih razglabanja oslikavaju suštinu fenomena.

Stoga smo se i na završetku ove celine opredelili za direktno prezentiranje nekoliko upečatljivih Kosteljničnikovih strofa. (Obnarodovane behu u *Rusinskom kalendaru* za 1922. godinu.)

Najpre ćemo iz poeme *Ustanite, ustanite, braćo moja!*,¹⁴ koju čini jedanaest strofa, uzeti tri najekstatičnije. Gori u njima neskrivena vatra budilačke, prosvetiteljske utopije, a još jače plamti oganj patriotske, nacionalne utopije. Poema je napisana u Ukrajini, zacemento u Lavovu, o čemu svedoči i podnaslov: (*Mojoj braći moja poslanica iz davne naše otadžbine*).

*Ustanite, ustanite, braćo moja!
Iz zemlje se vi dignite –
Ko ste? Šta ste? Gde je vaš jezik?
Kakvo ime vi nosite?
Bez jezika i bez imena
I bez srca i bez duše
Zar tako valja nama živeti?
Ne živeti – nego trunuti
Bez pameti, bez spomena!
Ustanite, braćo, u svakome
Srce neka se pokrene!*

*Čemu lepa kuća, kad je
Pusta – bez domaćina?
Razrušiće se i raspasti –
Kiša i vetar će je prevrnuti!
Čemu narod, što j' bez srca,
Bez imena, bez jezika,
Što j' bez knjige, bez nauke?
Pa takav će on propasti,
Kô kuća bez domaćina!
Jer je jači u čoveka
Jezik, nego ruke!*

*Hej, Rusini, braćo moja!
Dvesta leta ste čekali
Na slobodu! Hvala Bogu,
Što ste je i dočekali!
Svoje ime, svoje škole,
Jezik svoj i knjige svoje –
Kakvo dobro! Već odsada
Deca će nam – naša biti!
A ne tuđa!
Očeve neće da zaborave!
Kakvo dobro, braćo moja!
Ali svi neka se probude!¹⁵*

Drugu stihotvorinu, *Pesmu Bačvanina*, navešćemo celu. Ne samo što je prelepa, prožeta zavičajnom, ruralnom, rodoljubivom, pa i pečalbarskom utopijom, nego je strukturom – prošaranom refrenskim varijacijama – i moderna. To je važno istaći, jer:

*Modernizam i avangardu Kosteljnić do kraja života neće prihvatiti i protiv njih će napisati mnoge bojovničke retke.*¹⁶

PESMA BAČVANINA

*Ima negde more pusto,
Kao da ga beskraj zave –
Po njemu lađe s ljudima
I danju i noću plove –
Po vascelom moru plove!*

*A iza tog mora pustog
Ima negde Amerika –
Velika, bogata, moćna,
Pored fabrike fabrika –
Crna, visoka fabrika!*

*Vala, neka tamo bude
I raj, a ne Amerika!
Jesam li se ja rodio
Da me pojede fabrika?
Strašna, ognjena fabrika!*

*Vala, neka tamo bude
Pučina široka, silna –
Ne jednog je progutala!
Zar i mene da proguta?
Da me, duboka, proguta?*

*Nema sveta kao Bačka!
Po toj širokoj ravnici
Na divnim atima jezdim,
A posvuda su rođaci –
Kamo god skrenem – rođaci!*

*Znam ljude u domovima,
I ko na groblju počiva –
Tlo me tu drži, i nebo!
Svaka se gruda obraća –
Kô mati mi se obraća!*

*Bačko! Kad u leto rodiš,
Kad te gleda moje oko,
Srce šapuće radosno,
Kô tvoje klasje šuštavo –
Klasje bogato, šuštavo!¹⁷*

Proučavaoci Kosteljnikovog dela u njegovo poetsko stvaralaštvo svrstavaju i dve drame u stihovima.

Najpre je napisao, 1923. godine, *Prema Hristu (Гу Христову)*,¹⁸ predstavu za decu u tri čina, kako glasi njegova najava. Radnja tog sačinjenja zbiva se nedaleko od Viflejema, veče nakon Hristovog rođenja. Likovi su: sestrice i braco koji žele da vide novorođenče, grupica pagana koja ih je zarobila, baba vračara, đavo i anđeo. Potonji će, naravno, odneti pobedu. Đavo će biti vraćen u pakao, pagani će postati hrišćani, zajedno s decom odlaze da pozdrave Hrista.

Mi ovo tanušno štivo nazivamo primenjenom, vrbovničkom, najmlađem uzrastu namenjenom hrišćanskom utopijom.

I drugi scenska stihotvorina, *Jeftajeva kći (Ефтајова дзівка)*,¹⁹ koju je autor definisao kao tragediju u pet činova, locirana je u Hristovom zavičaju. Preciznije rečeno, u palestinskom gradu Masfi i njegovoj okolini. Vreme radnje je oko 1300 godina pre rođenja Božjeg sina.

Inspiraciju za pisanje te tragedije Kosteljnik je našao u *Starom zavetu*, u jedanaestoj glavi *Knjige o sudijama*. Jeftaj, nekadašnji razbojnik, sadašnji knez, vraća se kući, u Masfu, a prva ga dočekuje njegova ljubljena jedinica. On pada u očajanje, jer je Gospodu bio obećao da će, ako mu bude pružena mogućnost da svom narodu pribavi slobodu, žrtvovati prvu osobu koju prilikom povratka kući bude ugledao. Budući da se u savremenoj epohi – kojoj je, šire uzevši, pripadao i Kosteljnik – varvarsko žrtvovanje ljudi osuđuje, Jeftajeva kćerka nehотиčnu grešku nije platila životom, nego je postala sveštenica u hramu.

Neki poznavaoци Gabrijelovog karaktera i života upoređuju ga s Jeftajem, i nalaze sličnosti.

I on je bio prednjak, ne samo “glava” Rusinima u Jugoslaviji između dva rata, nego i uticajna ličnost u ukrajinskim zemljama. Kao otkup za međuratna zalaganja oko formiranja ukrajinske nacionalističke države (samostalna, buržoaska, nacionalistička, klarikalizovana), Kosteljnič je nakon Drugog svetskog rata na čelu pokreta za eliminisanje ukrajinske unijatske crkve sa teritorije SSSR, čime su ideološke i crkvene granice Istok–Zapad stavljene izvan granica SSSR. Njegov život se, logično, završava tragično: takvom delatnošću krivicu je učinio i Vatikanu i staljinistima, tako da je smrt na njega motrila i ona je bila samo pitanje vremena.²⁰

Dakle, Kosteljničova stihovana tragedija, koja je umetnička, simbolička interpretacija jedne od mnogih biblijskih legendi, može da se posmatra i kao nagoveštaj autorove tragedije zvane lična titanistička utopija.

ENDNOTE

-
- ¹ Микола Цап, *Писма Гавриїла Костельника Дюрови Биндасови*, часопис на rusinskom jeziku *Шветлосц*, Нови Сад, 1978, str. 291.
- ² Юлиан Тамаш, *Треца обява Гавриїла Костельника*, uvodna studija u knjizi: Гавриїл Костельник, *Поезия на руским литературним язикау*, “Руске слово”, Нови Сад, 2008, str. 7–8.
- ³ Гавриїл Костельник, *Поезия на руским литературним язикау*, “Руске слово”, Нови Сад, 2008, str. 67.
- ⁴ Юлиан Тамаш, *Поезия Гавриїла Костельника на горватским и украинским язикау – odeljak: поезия на горватским язикау*, uvodna studija u knjizi: Гавриїл Костельник, *Поезия на на горватским и украинским язикау*, “Руске слово”, Нови Сад, 2008, str. 5–22.
- ⁵ Isto, str. 10–11.
- ⁶ Isto, str. 16–22.
- ⁷ Gabriel Kostelnyk, *De Principiis Cognitionis Fundamentibus*, Leopoli, 1913.
- ⁸ Юлиан Тамаш, *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*, “Руске слово”, Нови Сад, 1986, str. 14.

-
- ⁹ Гавриїл Костельник, *Встань Україно! – пісні неволі й визволення*, накладом автора, Львів, 1918.
- ¹⁰ Гавриїл Костельник, *Помершій донечці (поезії)*, накладом автора, Львів, 1921.
- ¹¹ *Руски новини*, Нови Сад – Дяково – Руски Керестур (1924–1941)
- ¹² *Руски календар*, Руски Керестур (1921–1941)
- ¹³ *Руско-українски алманах бачванско-сримских писательох*, Руске народне просвітне дружтво, Руски Керестур, 1936.
- ¹⁴ Гавриїл Костельник, *Поезия на руским литературним язку*, str. 118–120.
- ¹⁵ Isto, str. 119.
- ¹⁶ Юлиан Тамаш, *Треца обява Гавриїла Костельника*, str. 7.
- ¹⁷ Гавриїл Костельник, *Поезия на руским литературним язку*, str. 123.
- ¹⁸ Isto, str. 315– 335.
- ¹⁹ Габор Костельник, *Єфтайова дзивка – тратедия на V акти*, Српска манастирска штампарија у Срем. Карловцима, 1924. (Primerak je zanimljiv i po tome što to beše prva knjiga Rusinskog narodnog prosvetnog društva, RNPД, koje beše pokretač i jezgro kulturnog života južnoslovenskih Rusina između dva svetska rata.)
- ²⁰ Юлиан Тамаш, *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*, str. 101.

VII

FANTASTIKA I REALNOST U PERLAMA MAJSTORA PRIPOVEDANJA

Rekli smo da najrelevantnijim segmentom opusa Herberta Džordža Velsa smatramo pedeset dva romana, a da je pažnje vredan i znatan deo lanca sačinjenog od devedeset šest kraćih i dužih pripovedaka. Zatim smo ovu prozu, romanesknu i pripovedačku, podvrgli raslojavanju na dve ravni, fantastičnu i realističku, koje smo, naravno, posmatrali sa stanovišta raznih oblika utopije. To nam je pružilo mogućnost da formiramo dve grupe sa po četiri vrste ostvarenja. Uz napomenu da ova klasifikacija može da se primeni prilikom sagledavanja opusa svakog autora koji piše romanesknu i pripovedačku, fantastičnu i realističku prozu, prožetu, bar tu i tamo, utopijama, dodajemo da se u lancu kraćih formi takvih pisaca može uočiti ovih osam grupa:

Fantastične pripovetke u kojima su značajne i društveno-političke i naučno-tehničke utopije.

Fantastične pripovetke u kojima dominiraju društveno-političke utopije.

Fantastične pripovetke u kojima dominiraju naučno-tehničke utopije.

Fantastične pripovetke u kojima nema pažnje vrednih utopija.

Realistične pripovetke u kojima su značajne i društveno-političke i naučno-tehničke utopije.

Realistične pripovetke u kojima dominiraju društveno-političke utopije.

Realistične pripovetke u kojima dominiraju naučno-tehničke utopije.

Realistične pripovetke u kojima nema pažnje vrednih utopija.

Pre početka objavljivanja glavnine svog opusa, Berti Vels je, u vreme kad u našoj periodizaciji beše tek stvaralac u formiranju, objavio pregršt pripovedaka.

Jednoj fantastici bez pažnje vredne utopije posvećujemo prvi odeljak zbog toga što je ova niska ustrojena, kao i niska reprezentativnih Velsovih romana, po hronološkom načelu.

* * *

*Epiornisovo ostrvo (Aepyornis Island)*¹ (1894).

Već sâm naslov kaže da ovo fantastično sačinjenje možemo – ako u njemu ima utopije – svrstati u kategoriju ostrvskih utopija. Budući da kakve-takve utopije u toj priči ima, najpre ćemo reći da je fantastika počela kad je glavni junak (“imenovan” samo kao čovek s ožiljkom), koji je radio za jedan muzej fosila, u mulju na Madagaskaru pronašao jaja epiornisa, ogromne ptice neletačice, izumrle pre nekoliko vekova. Jedno od njih je nepažljiv sluga ispustio, te je palo na stenu. Razbilo se, ali je njegova sadržina bila sveža, *iako je, možda, bilo četiri stotine godina od smrti njegove majke.*² Dva urođenika, koji behu istraživačeve sluge, pokušala su da pobegnu s njegovim čamcem. Jednog je, sa obale, upucao revolverom, a drugog je, doplivavši do čamca, našao u beživotnom stanju: umro je od ujeda koji mu je nanela, još dok je bio na kopnu, neka otrovnica. Međutim, morska struja ponela je čamac prema pučini. Avanturist je u njemu imao samo burence vode, malo biskvita, i tri epiornisova jajeta. Veslo, voljom Udesa (to jest pisca), nije imao.

Deset dana je čamac plutao na pučini Indijskog okeana. Istraživač je, morem glađu, pojeo dva sirova jaja izumrle ptice. Najzad mu se ukazala sreća, u obliku koralnog ostrva. Robinzonada beše, nakon obilaska novog staništa, i doslovno najavljena.

*Kad sam bio dečko mislio sam da ništa nije moglo biti lepše i pustolovnije od doživljaja Robinsona Krusa; ali to mesto bilo je dosadno kao kakva knjiga moralnih propovedi.*³

Već posle prve prospavane noći primetio je da se iz jedinog preostalog jajeta pomalja glavica ptića. Fantastično! Usamljenik je dobio drugara.

Prijateljstvo Velsovog Robinsona i epiornisovog mladunca (koji je dobio nadimak Petko) beše blagotvorno – čovek s ožiljkom mesecima je

uživao u malom rajju, kao nekada Defoov Kruso – sve dok, krajem druge godine boravka na pustom ostrvu, mala ptica nije postala velika. I tako napadna da je svom gospodaru stvarala sve veće nevolje. Naročito kad ne bi uspeo da ulovi dovoljnu količinu riba. Svojim jakim kljunom napasnik je dobrotvora udarao po glavi kao čekićem. Na licu mu je načinio ožiljak. Na kraju su dogurali dotle da je onaj koji je umeo da upotrebljava perorez presekao vrat onome koji je umeo da se služi samo nogama i kljunom.

Priča je, kao što se vidi, banalna, ali smo je ovde predstavili zbog toga što donekle reprezentuje pregršt Velsovih beletrističkih ostvarenja u kojima se može naći i fantastika i, u bledom izdanju, društveno-politička utopija. U konkretnom slučaju, imamo mini-robinzonadu. Dakle, utopiju ovaploćenu u čovekovom nastojanju da uredi, u skladu sa svojim potrebama, mikrosvet u kome se obreo.

* * *

*Cvetanje čudne orhideje (The Flowering of the Strange Orchid)*⁴
(1894).

U ovoj pripovetki ima još manje fantastike nego u prethodnoj, a utopije vredne naše uvećane, istraživačke pažnje gotovo da i nema.

Pod utopijama koje ne smatramo vrednim rečene pažnje podrazumevamo prvenstveno opštepoznate kulturno-etičko-civilizatorske poboljšavačke projekte. Naročito privatne, lične mikroutopije. One pojedinim individuama jesu vredne, i dragocene, ali, kako smo rekli u prethodnom poglavlju, jedan od najvećih problema u vezi s njima očituje se u činjenici da njihova *differentia specifica* nije dovoljno izražena. One su tako rasprostranjene, uobičajene, imanentne *homo sapiensu* da se najčešće i ne smatraju utopijama, nego normalnim, očekivanim aktivnostima i/ili tvorevinama kultivisanih, etički profilisanih, u najboljem smislu reči civilizovanih ljudi.

Mi tom, relativno kratkom, proznom sačinjenu ipak poklanjamo nekoliko pasusa, da bi što uverljivija bila slika jedne od grupa u klasifikaciji koju smo malopre eksplicirali.

Vinter Vederbarn je u maloj, toploj staklenoj bašti pasionirano uzgajao svakojake vrste orhideja. Jedna je njegovoj rođaci ličila na pauka koji se pretvara da je mrtav. Vederbarnu je baš ta biljka, drugačija od ostalih, bila miljenica. Čekao je da se rascveta. I dočekao. Miris joj beše opojan, cvetovi behu prelepi. No, kad joj se sasvim približio, miris je postao nepodnošljiv. Cvetovi su počeli da mu se njišu pred očima...

Nakon izvesnog vremena rođaka je, pošto nije bio došao na čaj, ušla u baštu.

*Vederbarn je ležao, licem okrenut gore, u podnožju čudne orhideje. Vazdušne žile, slične pipcima, nisu se više njihale u vazduhu odvojene jedna od druge, već, upletene kao siva užeta, bile su ispružene, a krajevi su im bili pripijeni za njegovu bradu, vrat i ruke.*⁵

Fantastika ne beše radikalna, nego umerena, pa žrtva nije umrla. Rođaka je polupala prozore staklene bašte, kako bi dobila svežeg vazduha, i izbegla opasnost da se uguši, zatim je pokidala žile sisavice. Obožavalac orhideja je krvario na mestima gde su te žile bile pripijene uz njegovo telo.

Iako je bio izgubio dosta krvi, lako se osvestio, a potom ga je lekar, u sobi, doveo u pređašnje zdravstveno stanje. Narator je poslednji put zavirio u staklenu baštu.

*Idućeg jutra čudna orhideja još uvek je ležala tamo, ali je već bila crna i počela da truli. Vrata su lupala usled jutarnjeg vetra i sve su Vederbarnove orhideje uvenule. A sam Vederbarn, ozaren slavom svog čudnog doživljaja, pričao je o njemu nadugačko i naširoko u svojoj spavaćoj sobi.*⁶

Nama ostaje da ponovimo konstataciju: malo fantastike. I da dodamo: još manje utopije. Naime, lična, privatna Vederbarnova mikroutopija, postepeno ostvarivana, i na kraju skoro potpuno ostvarena – a ovaploćena u zadovoljstvu koje ga je prožimalo dok je uzgajao i uvećavao svoju kolekciju orhideja – tako je marginalna da se može zanemariti.

* * *

*Prodaja nojeva (A Deal in Ostriches)*⁷ (1894).

Ova pripovedačka igrarija će nam poslužiti kao reprezentativan uzorak realističkih ostvarenja bez pažnje vrednih utopija.

Jedan od pet nojeva, koje je njihov čuvar iz Azije u Evropu prenosio brodom, iznenada je ključnuo dijamant na turbanu ser Padišaha, londonskog bogataša, i progutao ga. Smešna, gotovo neverovatna, gotovo fantastična, ali u realnosti ipak moguća dogodovština. Zato ovu pripovetku

ne smatramo fantastičnom, nego realističkom. Noj se odmah povukao u grupu kojoj je pripadao, te se više nije znalo koja od tih pet ptičurina u sebi nosi dragi kamen. Čuvar je, u strahu od gubitka službe, odbio da im dâ sredstvo za čišćenje. Mohini Padišah mu je predložio da kupi svih pet nojeva. Čuvar nije imao ovlašćenje da pticama trguje, ali je jedan melez iz Adena telegrafisao u London, i od vlasnika dobio saglasnost da nojeve kupi. Očajan Padišah je zatim melezu ponudio znatno veći novac. Ovome se, međutim, osladila laka zarada, pa je odlučio da nojeve odmah tu, na brodu, proda na licitaciji. Ideju je ostvario. (Padišah na licitaciji nije učestvovao, navodno u nadi da će mu dijamant na kraju, kao prvobitnom vlasniku, ionako pripasti.) Da li se koji od kupaca okoristio? Negativan odgovor proizilazi iz završetka naratorovog izlaganja. On je u Londonu video Padišaha i meleza, ruku pod ruku, zadovoljne. Zahvaljujući izmišljenoj priči o progutanom dijamantu, zaradili su (na licitaciji) velik novac.

Duhovito, ali da ponovimo: bez prave fantastike i bez bilo kakve utopije osim lične, privatne, efemerne.

* * *

*Ukradeni bacil*⁸ (1894).

Londonski bakteriolog je svom gostu dopustio da putem mikroskopa pogleda bacil kolere. Nije primetio da bledolik posetilac ozarena lica posmatra epruvetu sa smrtonosnim sadržajem. Zanesen, kakvi su naučnici, objašnjavao je:

“Da, ovde imamo uhapšenu koleru. Samo razbijte malu epruvetu, kao što je ova, u vodovod, recite ovim majušnim česticama života, koje moramo da obojimo da bismo ih mogli videti pomoću najjačih mikroskopa, i koje za naša čula nemaju ni mirisa ni ukusa – recite im ‘idite i množite se, i ispunite cisterne’, i smrt – tajanstvena, nedokučiva smrt, smrt brza i strašna, smrt puna bola i poniženja – biće puštena na ovaj grad i ići će tamo-amo tražeći svoje žrtve.”

[...]

*Bledolik čovek klimnu glavom. Oči su mu se sijale. Nakašlja se da pročisti grlo. “Oni anarhisti-nitkovi”, reče on, “su budale, slepe budale. Što upotrebljavaju bombe kad može da se dobije ovakva stvar. Mislim...”*⁹

Bakteriologa je zbog neke sitnice pozvala njegova supruga, on je na časak izašao iz laboratorije. Kad se vratio, gost reče da odmah mora da ide, jer ima neki sastanak. Naučnik ga je ispratio, a kad se vratio u laboratoriju, primetio je da na polici s epruvetama nema one u kojoj behu zarobljene klice kolere. Izjurio je na ulicu, ugledao fijaker kako hitro odlazi, i odnosi njegovog gosta. Seo je u drugi fijaker, koji se, srećom, baš tu našao, pojurio za beguncem. Malo kasnije prolaznici su na ulici ugledali i treći fijaker: naučnikova supruga jurila je muža, ne znajući zašto je, rasejan, seo u fijaker, i kuda je krenuo.

Begunac je, kako reče pisac, bio prožet mešavinom straha i likovanja. Plašio se da ne bude pre vremena uhvaćen, a likovao je pri pomisli da će nadmašiti sve svoje kolege, čuvene anarhiste. Treba samo da se dokopa rezervoara vodovoda i da u njega saspe sadržaj epruvete.

*Najzad će svet čuti o njemu. Svi oni koji su mu se podsmevali, zanemarivali ga, isticali druge iznad njega, smatrali njegovo društvo nepoželjnim, najzad će ga visoko ceniti. Smrt, smrt, smrt! Uvek su postupali s njim kao sa čovekom bez ikakve važnosti. Ceo svet se zaverio da ga omalovažava. Pokazaće svetu šta je on.*¹⁰

Fijaker je, međutim, naglo zaokrenuo, begunac u njemu uhvatio se za vrata, epruveta u njegovoj šaci se razbila. Shvatio je da će mu zločinački poduhvat propasti, te odlučio da se proslavi makar kao mučenik. Popio je ono malo tekućine što je bilo ostalo na dnu slomljene epruvete. Nešto kasnije setio se da više nema potrebe da beži. Sačekao je naučnika i pozdravio ga prkosnim osmehom.

*“Živela anarhija! Sasvim ste odocnili, moj prijatelju. Popio sam ono. Kolera je oslobođena da hara po svetu!”*¹¹

Sad se i bakteriolog, dok je anarhist odmicao niz ulicu, *trudeći se da se svojim zaraženim telom očese o što više prolaznika,*¹² osmehivao. Supruzi, koja mu se napokon pridružila, objasnio je da u epruveti, zapravo, ne beše bacil azijske kolere. On je hteo da gosta iznenadi, ili impresionira, te je neku bezazlenu bakteriju “prekrstio” u smrtonosan bacil.

Da se naučnik nije našalio, da je herostratski anarhist svoju nakanu ostvario, ova neobična, ali ipak realistička priča, bila bi negativna utopija. Ovako, to što smo pročitali je tek potencijalna distopija. Ne naučna, jer želja da se zloupotrebi bacil kolere nije naučno-medicinska “tekovina”,

nego društvena, sa jakom morbidnom individualističkom niti, koja je mogla da postane društvena nesreća. U Velsovim realističkim ostvarenjima nema onoliko utopijskih elemenata koliko ih ima u fantastičnim tvorevinama, ali je majstor oneobičavanja ipak umeo, kao što vidimo, da i u realističku fabulu unese pokoju utopiju. Pozitivnu ili, kao u ovom slučaju, negativnu.

Postoje, rekli smo u drugom poglavlju, ostvarive, delimično ostvarive i neostvarive utopije (i distopije, razume se). Ova dosad ne beše ostvarena, bar ne u širokim razmerama. No bakteriološki rat je i dalje jedna od aktuelnih opcija u elaboratima vojnih stratega. A o mogućnosti da se obučeni teroristi dočepaju kofera sa nekom od supstanci pogodnih za masovno uništavanje – recimo, sa nuklearnim materijalom pripremljenim za dejstvo – laici, pa i stručnjaci, govore sa zebnjom. Pojedini s jezom.

* * *

Sa Zemlje, u kosmos. To je Berti Vels!

Polazišta kosmičkih utopija, pozitivnih i negativnih, mogu, doduše, da budu na Zemlji (ako ljudi, ili njihove rakete bez posade, odavde lete u kosmos), a kosmički objekti, i događaji, takođe mogu odande, iz međuplanetarnog prostora, uticati na život stanovnika Jedinog sveta. Takvu jednu dogodovštinu, koja zamalo što nije postala apokaliptična distopija, popularan autor opisao je u naučnofantastičnoj priči *Zvezda (The Star)*¹³ (1897).

Na periferiji Sunčevog sistema, nedaleko od Neptuna, pojavila se, u Velsovo vreme (srećom, samo u njegovoj imaginaciji), prinova. Neki astronomi predviđali su njen sudar sa osmim Sunčevim čedom. Nisu pogrešili.

*Neptun je bio pogođen direktno čudnom planetom iz dalekog svemira, i toplota samog sudara je pretvorila dve čvrste kugle u jednu ogromnu usijanu masu.*¹⁴

Centripetalna sila je novu, ogromnu zvezdu usmerila prema Suncu. Jedan je čuveni matematičar izračunao, i obnarodovao, da će proleteti veoma blizu Zemlje. Na kojoj će se zbog toga dogoditi silni zemljotresi, vulkanske erupcije, cikloni, poplave, nepodnošljive vrućine.

I ovo se predviđanje obistinilo. (U priči koju predstavljamo, razume se.) Katastrofe koje mi poznajemo sitnica su u poređenju sa užasima koje je

prouzrokovala ogromna, vrela zvezda. U mnogim regionima sveta ljudi su iščekivali kraj.

A onda se dogodilo čudo: Mesec se *ispredio između zvezde i Zemlje*.¹⁵ Lutalačka masa je nastavila putovanje međuplanetarnim prostorom i na kraju se zabila u Sunce. A ljudi su se vratili u svoja uništena staništa, spremni za obnovu domova i nastavak života.

Ova je distopija neuverljiva, jer je njena neverovatnost očigledna. Ni Velsovi savremenici, ni hroničari, nisu znali za događaj koji je on opisao. A nije rekao da se dogodio u dalekoj prošlosti. I da je to rekao, malo bi bilo onih koji bi mu poverovali.

Apokaliptična katastrofa bi, međutim, mogla da se dogodi u budućnosti. Dalekoj, a možda i relativno bliskoj. Zar nam informativna glasila, i štampana i elektronska, ne serviraju, s vremena na vreme, senzacionalne vesti o mogućnosti da Zemlju pogodi koji meteor, ili čak veći i ubitačniji objekat iz kosmosa? Znamo da se te vesti lansiraju prvenstveno radi povećanja tiraža, odnosno gledanosti, ali... *Ništa nije fantastičnije od stvarnosti*.

* * *

Čuda će biti milje prevratnikovog uzleta, mogao je da glasi naslov ovog poglavlja, da pišemo poetizovanu studiju o Bertijevom stvaralaštvu. Naše pretenzije su scijentističke, pa ćemo, u konkretnijem iskazu, reći da je ta čuda Velsova fantazija smestila ne samo na Zemlju nego i u njeno susedstvo. Njegova marsovačka utopija *Rat svetova (The War of the Worlds)* i lunarna utopija *Prvi ljudi na Mesecu (The First Men in the Moon)* uvrštene su u grupu “sedam slavnih romana”, a i među kraćim fantastičnim tvorevinama ima onih koje su vezane za međuplanetarno prostranstvo, koje sadrže kosmičke utopije. *Zvezdu* smo upravo predstavili, sad je na redu *Kristalno jaje (The Crystal Egg)*¹⁶ (1897).

Govorimo, znači, o fantastičnoj prozi u kojoj dominiraju naučno-tehničke utopije (locirane i na Zemlji i u njenoj okolini), ali one u nekim slučajevima izazivaju i stvaranje društveno-političkih utopija. Pozitivnih ili negativnih. Pokatkad izazivaju stvaranje samo ličnih, privatnih, efemernih mikroutopija.

Upravo je na redu sažeto predstavljanje fantastične pripovetke u kojoj dominira naučno-tehnička utopija, a lična mikroutopija ne samo što je efemerna nego se u potpunosti nije ni ostvarila.

Kristalno jaje vlasnik antikvarnice, gospodin Kejv, nikako nije hteo da proda. Pisac je, po svom običaju, na ovu osnovu nalepio svakojake epizode, a mi ćemo reći samo toliko da je Kejv, nastojeći da zaobiđe želju svoje supruge da se jaje proda, taj antikvitet potajno odneo prijatelju, naučniku Vejsu. Kristal mu je dragocen, reče, zbog toga što noću u njemu viđa vizije. Nastavili su zatim da povremeno zajedno, poput čarobnjaka koji poseduju kristalnu kuglu, posmatraju fantastične prizore u nutrini kristalnog jajeta. Napokon shvatiše da su čudni stvorovi koje gledaju, u stvari, Marsovci. I da su identična kristalna jaja raspoređena ne samo na površini Zemlje nego i na površini Marsa. (Vels je bio prilično dobar anticipator, ali nije mogao znati kad će pripadnici narednih generacija, uključujući i našu, imati prilike da gledaju prizore sa Meseca, i sa drugih nebeskih tela, na koja se budu spuštale sonde ovdašnjih agencija za vasijska istraživanja. Stanovnicima Zemlje ostaje – bar onima koji veruju u čuda – da čekaju dan kad će im kamere preneti likove “malih zelenih”.)

Gospodin Kejv je jedne noći, donevši kristalno jaje u antikvarnicu i uživajući u fantastičnim prizorima, iznenada umro. Supruga je odmah prodala, za dobre pare, neobičan artikal. (Tako je svoju mikroutopiju ostvarila, a Kejvov prijatelj Vejs ostao je praznih šaka.) Nakon saznanja da je pragmatična gospođa prodala jaje koje je vredelo neuporedivo više nego kristal od kojeg beše načinjeno, naučnik je, sav očajan, silan trud uložio u pokušaje da nađe kupca. Nije, međutim, uspeo da mu uđe u trag. Možda jaje i sad leži, zabačeno, beskorisno, u nekoj kolekciji antikviteta.

Ako je ono ipak negde na javnom mestu, ako Zemljane snima (poput jedne od bezbroj uličnih kamera instaliranih u svakom gradu), ako snimke šalje Marsovcima, nastavak Velseve fantastične priče može da bude obogaćen razrađenom kosmičkom, to jest marsovačkom utopijom. Pozitivnom, ako Marsovci prema Zemljanima budu prijateljski nastrojeni, ili negativnom, ako “mali zeleni” svoje susede u Sunčevom sistemu budu – oslanjajući se na superiornost vlastitih naučno-tehničko-tehnoloških tekovina – napali.

* * *

Iz kosmosa u praistoriju. I to je Berti Vels!

Trivijalnom beletrističkom pletenicom za čitaoce sa niskim nivoom zahtevnosti, *Pripovijest iz kamenog doba (A Story of the Stone Age)*¹⁷ (1897), mladi autor je javnosti dao na znanje da ume da piše i fantastične priče sa primesama primitivnih društvenih utopija.

Reč je o svakodnevicu jednog plemena iz doba prvobitne ljudske zajednice. Vreme radnje: pre pedeset hiljada godina. U koordinatama prostora, radoznalost, misao i imaginacija čoveka koji je preko pedeset godina neumorno proizvodio stranice i stranice svakojakih tekstova kretale su se od mikroskopskih čestica do kosmičkog beskraja; u koordinatama vremena radoznalost, misao i imaginacija istog autora kretale su se od pedeset hiljada godina u prošlosti do osamsto hiljada, pa i trideset miliona godina u budućnosti. Nije čudno što je Volter Voren Vagar (Walter Warren Wagar) najrelevantniju svoju studiju o njegovom stvaralaštvu naslovio: *H. G. Wells – Traversing Time (H. Dž. Vels – krstarenje vremenom ili Prolaženje kroz vreme)*.

Taj isti Vagar, putem te iste knjige, u više navrata nas obaveštava o recepciji Velsovog opusa. Ona je i u sinhroniji bila raznolika, a u dijahroniji dosad beše podložna još većim promenama. U širokim čitalačkim krugovima autor neobičnih, pretežno fantastičnih ostvarenja uživao je gotovo bezrezervnu podršku, a verifikovani poznavaoči književnosti behu – kao što smo i sami već konstatovali – podeljeni. Jedni su ga hvalili, drugi kudili. Na razmeđu devetnaestog i dvadesetog veka neki od njih su se prema Velsu postavljali i ovako:

*Njegovu prozu su pomodni kritičari naprosto odbacivali, smatrajući je zaglibljenom u konvencijama poznog viktorijanskog i edvardijanskog realizma. On je pisao lucidne jednostavne rečenice, težio bestrasnoj objektivnosti, uzdržavao se od zamagljivačke igre rečima i “sintaksičkog remećenja”. On beše “drugi” Trolup, “drugi” Zola. Za kritičare naredne generacije bio je suvišan, a njegov rad je pripadao staretinarnici istorije književnosti.*¹⁸

Da o Velsu sudimo samo na osnovu *Pripovijesti iz kamenog doba*, i mi bismo se pridružili navedenom stavu pojedinih kritičara. Na ovu priču bacili smo pogled radi toga da kažemo kako je u imaginaciji rodonačelnika moderne fantastično-utopijske književnosti bilo mesta i za praiskonsku fiziološku, dembelijsku utopiju. Uostalom, drugih utopija u ono doba nije ni bilo, jer su praljudi bili zaokupljeni samo stvaranjem uslova za što bezbednije i što ugodnije elementarno preživljavanje.

Nema sumnje da se mnogi čitaoci *Pripovijesti iz kamenog doba*, čak i oni sa niskim nivoom zahtevnosti, smeju nad opisom ćaskanja medveda i medvedice (životinje u to doba mentalno nisu bile, bar u ovom Velsovom

sačinjenju, daleko ispod nivoa ljudi), a naročito nad rečenicom: *Oba medvjeda utonuše nego vrijeme u duboko razmišljanje*.¹⁹

Zacelo i zbog ovakvih infantilnosti pojedini čitaoci, naročito profesionalni, sa visokim nivoom zahtevnosti, znatan deo Velsovog stvaralaštva bacaju u staretinarnicu istorije književnosti.

Uopšte uzev, danas je recepcija beletrističkih ostvarenja i vrhunskih, i osrednjih i trećerazrednih autora aktuelna tema kako među “čistim” teoretičarima književnosti tako i među sociolozima ove grane sveukupne umetnosti. Još ima mnogo čitalaca koji u grupi deset najbitnijih uloga, svrha, “dužnosti” književnosti u društvu – to su (rekli smo u prvom poglavlju): estetska, gnoseološka, aksiološka, ideološka, kritička, etička, psihološka, dokumentarna, edukativna i distraktivna njena funkcija – preferiraju poslednje tri. Većini ljudi je najvažnije da putem knjiga kao živopisnih, zanimljivih dokumenata upoznaju svetove koji su van njihovog vremena ili prostora, ili pripadaju njihovom vremenu i prostoru, ali su im iz drugih razloga nepoznati. Mnogi pak pisci čitaoce žele da poboljšavaju na više načina, pa i edukacijom. A to sebi žele i sami ljubitelji beletristike. Nije mali broj ni onih čitalaca koji u tvorevinama lepe književnosti traže pre svega zabavu.

Posebnu pažnju proučavalaca recepcije tvorevina verbalne umetnosti privlači sloj veoma obrazovanih čitalaca. Taj sloj je uvek bio tanak, i bitan, a danas je sve deblji i, razume se, sve bitniji. Autor ove studije nekoliko puta je bio u prilici da sluša komentare veoma dobro, i svestrano, potkovanih pripadnika tehničke, pa i humanističke inteligencije (koja je, u načelu, umetnosti više naklonjena), iskaze koji se mogu tipizirati replikom: “Suviše sam pametan, ili bar obrazovan, da bih imao želju da usredsređeno čitam stranice i stranice nekog romana ili neke pripovetke. Nemam za to ni vremena ni strpljenja. Suviše mnogo znam, te sam, izgleda, prevazišao nivo prosečnog čitaoca beletristike.”

Intelektualci ovakvih rezona i kriterijuma u budućnosti će piscima biti sve veći problem. Odnos diskurzivne i umetničke preokupacije, orijentacije, pasije produhovljenih ljudi već je predmet opservacije pojedinih proučavalaca književnosti. Zorica Đergović Joksimović je, istražujući stvaralaštvo Ijana Makjuana, podsticaj za razmišljanje o problemu koji se ovde osvetljava dobila zagledana u završetak Makjuanovog romana *Istrajna ljubav*. Pisac je u *Apendiks I*²⁰ uneo tobožnji naučni članak iz, takođe tobožnjeg, časopisa *British Review of Psychiatry*. Učinio je to tako uverljivo da su neki psihijatri, misleći da je reč o

istinskom naučnom prilogu u istinskom časopisu, reagovali. Profesorici Đergović-Joksimović je ovaj slučaj dao povoda da konstatuje:

Zapravo, Makjuanov Dodatak broj 1 na upečatljiv način pokazuje koliko je naučni pristup, zasnovan isključivo na činjenicama i empirijskim dokazima, siromašniji u odnosu na književni. Naime, isti problem u književnom delu razmatra se na više od dvesta stranica, dok je cela priča, ispričana suvoparnim naučnim jezikom, u kojoj su akteri svedeni na inicijale svojih imena, u “naučnom članku”, zajedno sa bibliografijom, stala na jedanaest stranica. Nauku ne zanimaju nevažni životni detalji kako je do susreta glavnih aktera došlo, kako se sve to odrazilo na njihov život, kao ni sporedni likovi, [...]. Slika života dočarana književnim delom, iako možda opterećena suvišnim detaljima i predočena iz subjektivnog ugla, daleko je celovitija od naučnog pristupa.²¹

Zaključak koji se nameće jasan je: Koga zanimaju svakojaki, pronicljivo, samosvojno i plastično prikazani oblici stvarnosti, čitaće (probrane) beletrističke tvorevine, čak i ako poseduje ogromno znanje iz mnogih oblasti. Ko pak nema zanimanja, vremena i strpljenja ni za šta osim za “suvu diskurzivnu drenovinu”, beletrističke knjige neće uzimati u ruke.

Što se pisaca tiče, oni koji su vlastito delo definitivno završili, i otišli u večnost (makar – u domenu književne slave – privremenu), ne mogu da promene stanje stvari. U njihovim knjigama je, kako vreme odmiče, sve dragocenija dokumentarna komponenta, odnosno funkcija. Čitaoci, zagledani u prizore nekadašnjih ljudi, događaja i ambijenata, upoznaju drugačije svetove, i tako u jednom, svom životu žive više života. A oni autori koji se još batrgaju na zemaljskom šaru mogu – ako žele da osvoje što više čitalaca, uključujući i one veoma obrazovane – da pokušavaju da stvaraju dela koja će kao relevantna i atraktivna doživljavati svi, pa i najobrazovaniji, najprobirljiviji ljudi.

Opus Herberta Džordža Velsa odavno je završen. Autor na stanje stvari u domenu recepcije ne može da utiče. A mi možemo da se zapitamo: Zašto je, i pored banalnih pasaža posejanih na mnogim stranicama Bertijevih knjiga, on već tada, na početku stvaralačkog puta, i kasnije – sve do kraja životne i književne putanje – kod jednih ljubitelja i proučavalaca beletristike bio omiljen, kod drugih i omiljen i cenjen? Dosad smo pokazali da je on stvarao i prozu sasvim drugačiju od štiva koje je u ovom odeljku ovlaš predstavljeno. (Videli smo, takođe, da je od pisanja živeo, i da mu je novac stalno bio potreban, pa je i *Pripovijest iz kamenog doba* možda

nastala iz potrebe za novim honorarom.) Još jednom ćemo se, odgovarajući na pitanje sa početka ovog pasusa, nakratko osloniti na objašnjenje istraživača koji spada u kategoriju onih što su pomno proučavali Velsovo stvaralaštvo. Vagarovo objašnjenje nije sveobuhvatno, ali je dojmljivo, i pogađa *in medias res*.

Bio je najistaknutiji prorok svoje generacije u vezi sa globalnim ratom i samom globalizacijom. Njegovo razmišljanje o svetskoj vladi, ljudskim pravima i sekularnom humanizmu bilo je paradigmatično. Bar za prvu trećinu dvadesetog veka on je bio, nesumnjivo, najčuveniji i najpopularniji pisac na planeti.

Za većinu današnjih čitalaca najvažnije u vezi sa H. Dž. Velsom je njegovo izumevanje, ili bi možda bolje bilo reći usavršavanje, književnog žanra naučne fantastike, zamišljanje budućnosti ili aternativnih svetova, transformisanih napretkom nauke i tehnologije.²²

Doći ćemo i do globalizacije, i do svetske vlade, ljudskih prava i sekularnog humanizma, i do čudesa nauke i tehnologije u dvadesetom veku. No zasad smo tek na kraju devetnaestog veka.

* * *

Poglavlje u kome je naučna i nenaučna fantastika imala prevagu nad individualnom i društvenom realnošću – a i na jednom i na drugom književnom platnu Vels je oslikavao mikro i makro svetove drugačije od onih u kojima su on i njegovi savremenici živeli – završićemo pogledom na još jednu fantaziju prožetu utopijom. Preciznije rečeno, distopijom. Ova kod čitalaca budi antimilitaristička osećanja. Bacićemo, dakle, pogled na priču sa bombastičnim, takoreći zastrašujućim naslovom, ali sa fabulom koja, po snazi uverljivosti, ne doseže do pretencioznosti te najave.

*San o Armagedonu*²³ (1901) ispričao je piscu, u vozu na relaciji Ragbi – London, čovek koji je bio (zapravo, koji će biti, jer će se događaji što ih je iz noći u noć sanjao zbivati tek kroz nekoliko stotina godina) lider velike političke stranke u severnim predelima planete. Milioni ljudi su ga respektovali, i bili su spremni da zajedno s njim pođu u borbu protiv grupacije destruktivnih nitkova, koja je dizala *veliku buku u svetu i*

*obmanjivala ga i zaslepljivala iz godine u godinu, i težila da ga odvede u naizmernu propast.*²⁴

Kad je umoran moćnik upoznao prelepu devojkicu, kad je i njega i nju zahvatila velika ljubav, političke igre, spletke, izdaje, laži i prevare smučile su mu se. Pobegli su na Kapri, prepustili se rajskim uživanjima. Ljudi su se zagledavali u srećnika, jer su njegovo lice i ime bili poznati širom sveta, ali to nije remetilo bezbrižnost ljubavnog para.

Na jednoj igranci nepoznat čovek je donedavnog lidera diskretno obavestio da će njegov naslednik na uticajnoj funkciji, zloćudni Ivšam, svojim destruktivnim aktivnostima možda izazvati svetski rat. Pravednika su te vesti u jednom trenutku navele na pomisao da se vrati na sever i da sredi stanje u stranci, ali je na kraju prednost ipak dao ličnom blaženstvu, svojoj ljubavi.

Međutim, zloćudnicima đavo nije davao mira. Oni su pak mir oduzeli celom čovečanstvu. Svuda, pa i “*širom Azije, okeana i Juga vazduh i žice su treperili pozivajući ljude da se sprema – da se sprema. [...] Rat je izbio kao orkan.*”²⁵ Leteće borbene mašine – koje (u vanknjiževnoj realnosti) na početku dvadesetog veka behu nalik na igračke, a sto godina kasnije će biti, kao što je vizionar Vels već u svojoj mladosti predviđao, u kategoriji najmoćnijih sredstava za uništavanje ljudi i materijalnih dobara – ispaljivahu, čak i nad Kaprijem, granate visoke eksplozivnosti.

Ljubljena je plakala i molila ljubljenog da se vrati na sever, da eliminiše Ivšama i njegove pomahnitale pristalice. (Iako su ratni avioni, kako reče begunac sa severa, bili doleteli iz predela oko ušća Rajne, Ivšam tada, 1901. godine, nije mogao Velsa da podseća na Hitlera – ali nas, nakon svega što se u međuvremenu u Evropi i svetu dogodilo, podseća.)

“Ništa me”, rekoh, “neće poslati natrag. Ništa! Ja sam izabrao. Ljubavi, moj izbor je konačan, svet neka ide. Ma šta se desilo, živeću ovim životom – živeću za tebe! To – ništa me neće odvratiti; ništa, mila moja. Čak i ako umreš – čak i ako umreš...”

“Da?”, prošaputa ona nežno.

“Onda ću i ja umreti.”²⁶

Pacifistička utopija, dopunjena ličnom eskapističkom utopijom. Defetizam i egoizam bivšeg lidera bili su, i sada su, shvatljivi, ali, sa etičkog stanovišta gledano, ne i prihvatljivi. Ljubav je plemenita emocija, najlepša nagrada svakom čoveku, ali ne sme da bude po svaku cenu stavljena iznad svega ostalog.

To je i pisac poručio ljubavnicima. Odlukom da oboje poginu. Bekstvo iz grozne realnosti nije im pomoglo.

Glavni junak se probudio iz sna – pretenciozna, a ne bogzna kako verodostojna, i stoga ne bogzna kako upečatljiva, priča beše završena. Podsetimo se da je prožeta i društveno-političkom, antimilitarističkom ili pacifističkom utopijom (koja zacelo nikad među ljudima neće biti dokraja ostvarena), i naučno-tehničkom, oličenom u avionima kao sredstvima za masovno uništavanje, koji na razmeđu devetaestog i dvadesetog veka behu tek produkt Velsove utopijske imaginacije. (Ta negativna utopija je u međuvremenu, nažalost, potpuno ostvarena. U razmerama koje prevazilaze i najbujniju maštu mnogih ljudi.)

* * *

Svi oni žele da žive u miru, po mogućnosti harmoničnom, a velika većina smatra da je i disharmoničan mir bolji od rešavanja konflikata oružjem. Međutim, nesavršenost mentalnog sklopa *homo sapiensa*, voljom Nepojamne Sile dodeljeno mu prokletstvo, kako bi rekli antropološki pesimisti, pripadnike pojedinih naroda teraju da probleme povremeno razrešavaju i oružanim sukobima. Stoga su od ratnih grozota sagrađene mnoge beletrističke tvorevine. Među njima je i Velsova pripovetka *Kopnena oklopna vozila (The Lands Ironclads)*²⁷ (1903), koja, kao i prethodna, spada u kategoriju fantastičnih tvorevina sa primesama i društveno-političkih i naučno-tehničkih utopija. S obzirom na svoju osnovnu funkciju, ona je anticipativna, jer čitaocima nudi autorovu sliku velikih nacionalno-državnih konflikata u neposrednoj budućnosti. U tim sukobima će glavno oružje biti, smatrao je Vels, kopnene oklopne mašine (modernije, realnosti primerenije, mada ne i moćnije od onih kojima su se, u *Ratu svetova*, služili Marsovc), svaka sa osam pari točkova ispod sebe, osposobljena da se kreće i po neprikladnom terenu. Pa i preko rovova. Slika tih ubitačnih metalnih skalamerija daje nam mogućnost da zaključimo kako je H. Dž. Vels bio jedan od prvih anticipatora tenkova i oklopnih transportera. Istoričari znaju da je Čerčil pre Velikog rata čitao *Kopnena oklopna vozila*, i da je Velsove vizije smatrao izvanrednim. Nije lako reći koliko je to uticalo na tok i ishod prvog oružanog sukoba koji je nazvan svetskim, ali je činjenica da su Britanci i Francuzi prvi u bitke uveli (1916. godine) tenkove, još prilično trapave. A četvrt veka docnije ta oklopna čudovišta, sad mnogo jača, brža, pokretnija, pružila su Hitlerovim generalima priliku da ostvare, bar na početku Najvećeg rata, niz pobeda.

Spominjanjem Britanaca i Francuza, s jedne strane, i Nemaca, s druge strane fronta, prebacili smo se u društveno-političku ravan Velsove anticipacije. On je, naime, premda u *Kopnenim oklopnim vozilima* nisu navedeni nazivi sukobljenih država, upravo te nacije video na frontu u nedalekoj budućnosti. To naše uverenje potvrđuju mnogi fakti, počev od pruskog i, šire uzev, nemačkog militarizma u vreme kajzera Vilhelma Drugog do Velsovih neskrivenih antinemačkih osećanja.

* * *

Morbidnost Velsovoj mašti nije bila strana. (Dovoljno je da se, za ilustraciju ove konstatacije, setimo *Ostrva doktora Moroa* i *Hrane bogova*). Ali i jedna od najboljih njegovih pripovedaka, *Zemlja slepih* (*The Country of the Blind*)¹ (1904), prožeta je živopisnom morbidnošću. Fantastika bez izrazitih, samosvojnih, pažnje vrednih utopija. Iz mase Velsovih relativno kratkih beletrističkih celina izdvojili smo je kao još jedan od reprezentativnih uzoraka te grupe njegovih tvorevina. Zašto i nju? Zato što nad njom čitaoci širom sveta i danas uživaju.

Neka našu glavnu tvrdnju (da je reč o fantastici bez izrazitih, pažnje vrednih utopija) potkrepi sažetak sižea dotične priče.

U Južnoj Americi, među surovim gromadama Andskih Kordiljera, postojala je, pre mnogo godina, kako reče autor, pitoma dolina, u kojoj je bilo i pitke vode, i bujnih pašnjaka sa stadima lama, i jelovih šuma, i prijatnih dana, prožetih blagodetima umerene klime.

*Naseljenici su tu zaista dobro živeli. Njihova stoka je napredovala i množila se, samo jedna stvar je kvarila njihovu sreću; ali je bila dovoljna da je znatno pokvari. Neka čudna bolest pojavila se među njima, usled koje su sva njihova deca rođena tamo – pa čak i veći broj starije dece – oslepela.*²

Slepačka zaraza se među malobrojnim stanovnicima širila postepeno, decenijama, te su pokolenja imala vremena da se adaptiraju, da upoznaju predele svog skućenog zavičaja, i sve okolnosti koliko-toliko normalnog življenja u njemu.

¹ H. Dž. Vels, *Zemlja slepih*, prev. Živojin Simić, u zbirci pripovedaka *Ukradeni bacil*, str. 19–43.

² Isto, str. 20.

U tom regionu Ekvadora neko vreme je kao vodič planinarskih grupa radio načitani i preduzimljiv čovek, Nunec [Nunjez, kažu neki prevodioci]. Iznenada je nestao. Padom s jedne visoke stene, obreo u skrajnutoj, izgubljenoj dolini.

Kad je malo bolje upoznao slepe svoje domaćine, setio se stare poslovice: *U zemlji slepih, jednooki čovek je kralj*.³ On je imao oba oka, i pala mu je na um ideja da u zabačenom planinskom grotlu stekne kraljevsku poziciju. No njegovo govorenje o prednostima vida najpre je izazvalo nesporazume, a potom i sukobe sa domorocima. Pobegao je iz njihovog miljea, dva dana i dve noći trpeo glad i, bez zaklona, hladnoću. Beše prinuđen da se vrati među slepce i da im ponudi primirje.

Podneo je šibanje, kao kaznu zbog pobune, postao pokoran građanin Zemlje slepih, zaljubio se u Medinu Sarotu, najmlađu kćerku svoga gospodara Jakoba. Svi su, međutim, bili protiv njegove namere da tu devojkicu oženi, jer su ga, budući da je posedovao čulo vida, smatrali nižim bićem, idiotom koji bi *pokvario njihovu rasu*.⁴ Njegova zaljubljenost beše tako jaka da je prihvatio predlog starog Jakoba, i same Medine Sarote, da se podvrgne operaciji kojom će mu slepi hirurzi odstraniti vid. Čitavu nedelju dana pekao se na žaru dileme. Na kraju je odlučio da žrtvuje ljubav, a ne vid. I pobegao iz Zemlje slepih.

*Vanjske uvjetovanosti fabule iskorištene su tako, da se kroz oblik legende ili narodne predaje ostvaruje moderna basna, kakve su, u raznim kombinacijama zbilje, mōre i mašte, pisali Hawthorne i Kafka, ili danas Borges. Po svojoj biti to je ironička alegorija na temu da "u zemlji slijepaca jednook je čovjek kralj", a koja zapravo, mnogo dublje, pokazuje snagu masovnih zabluda, koja razoružava trezvenije i uvjetuje svestrani konformizam.*⁵

Uvažavamo tu alegoriju, i opomenu vezanu za snagu negativnog dejstva masovnih zabluda. One ne potiru našu tvrdnju da je ova pripovetka fantazija bez izrazitih, samosvojnih, pažnje vrednih utopija. Jer se lične, konformističke utopije (među koje se može svrstati i Nunecova želja da postane kralj šačice slepacu) mogu naći u svačijem životu. One ne utiču na užu ili širu društvenu sredinu, i stoga su najčešće nebitne. S druge strane,

³ Isto, str. 26.

⁴ Isto, str. 38.

⁵ Ivo Vidan, predgovor zbirci *Vremenski stroj*, str. XIV.

ksenofobično neprijateljstvo stanovnika Doline slepih prema pridošlici, iskazano zbog toga što je bio drugačiji od njih, takođe je uobičajen oblik ponašanja individua i zajednica, i ne može se smatrati izrazitim, samosvojnim faktorom ksenofobične ili rasističke distopije.

* * *

Istoj grupi Velsovih kratkih proznih ostvarenja – fantastičnih, bez pažnje vrednih utopija – pripada i takođe poznata njegova pripovetka *Vrata u zidu (The Door in the Wall)*²⁸ (1906). Rejmondu, fiktivnom autoru te fantazije, ispričao ju je glavni junak, političar Lajonel Volas. On je, još kao dečak, u jednoj londonskoj ulici video beli zid, i u njemu zelena vrata. Ta su vrata rasplamsala njegovu želju da ih otvori i da uđe u... nije znao šta ona, i zid, kriju.

Najzad je sebi ispunio želju. I obreo se, poput Kerolove Alise, u čudesno lepoj bašti. Prišla su mu dva pitoma leoparda, malo dalje neke somotaste životinje igrale su se s loptom, na kraju se na širokoj stazi s mermernim ivičnjacima pojavila i visoka, lepa devojkica.

Tokom cele dečačke i mladalačke dobi Volas je, školujući se, pokušavao da ponovo nađe volšebni beli zid i zelena vrata u njemu. Ta opsesija držala ga je čak i kad je postao član vlade, *ministar odgovoran za rad najvažnijeg ministarstva*.²⁹

Jednog dana je narator Rejmond, prelistavajući večernje novine, ugledao belešku o Volasovoj smrti. Tragalac fasciniran čudesnom baštom je, naime, uspeo da ponovo nađe zelena vrata. Otvorio ih, zakoračio, i – našao se u ambisu, na tlu nedovršenog železničkog tunela.

Rejmond na kraju meditira:

Da li su uopšte postojala ikakva zelena vrata u zidu?

Ne znam. Ispričao sam njegovu priču onako kako sam je čuo od njega. Ponekad verujem da je Volas bio žrtva koincidencije između retke vrste halucinacije i jedne nenamerne zamke, ali to nije moje najdublje uverenje. Možete misliti da sam sujeveran, ako hoćete, i nerazuman; ali ja sam više nego upola uveren da je on zaista imao neki neobičan dar i smisao, nešto – ne znam šta – što mu je u vidu zida i vrata pružalo izlaz – tajan i neobičan prolaz u jedan drugi i lepši svet. Reći ćete da ga je to nešto ipak na kraju izneverilo. Ali, da li ga je zaist izneverilo? Tu dodirujemo najskriveniju tajnu tih sanjalica, tih ljudi vizije i mašte. Oni

gledaju na svet drukčije od nas. Po našem prozaičnom shvatanju on je otišao iz bezbednosti u mrak, opasnost i smrt.

*Ali da li je i on tako gledao na to?*³⁰

Analitičarima ostaje samo da nagađaju zašto je Volas zakoračio u tunelski ambis.

Bergonci u njegovoj smrti vidi umetničku smrt samog Velsa, budući da je njegova imaginacija najkreativnija bila krajem devetnaestog veka. Početkom dvadesetog je, delimično možda i zbog toga što je osetio da mu maštovitost slabi, počeo da se priklanja realističkoj prozi i nebeletrističkom stvaralaštvu.

*Vrata u zidu je Velsova najbolja priča, i jedna od gotovo poslednjih koje je napisao.*³¹

Vagar pak misli da je Vels Volasovom smrću želeo da čitaoce savetuje da ne dopuste da ih zavedu nerazumnosti.³²

Autor ove studije – mentalno “deformisan” zbog zadatka koji treba da obavi – ne zaboravlja utopiju, pa dodaje da nije malo ljudi koji mnoga njena ovaploćenja smatraju nerazumnostima. No Vels sigurno nije tako mislio. Naprotiv, on je do kraja stvaralačkog puta ostao veran svojoj utopijskoj misli i imaginaciji.

ENDNOTE

¹ H. Dž. Vels, *Epiornisovo ostrvo*, prev. Živojin Simić, u zbirci priča *Ukradeni bacil*, “Nolit”, Beograd, 1961, str. 81–93.

² Isto, str. 83.

³ Isto, str. 87.

⁴ Isto, str. 108–116.

⁵ Isto, str. 114.

⁶ Isto, str. 116.

⁷ Isto, str. 14–17.

⁸ Isto, str. 7–13.

⁹ Isto, str. 8.

¹⁰ Isto, str. 11.

¹¹ Isto, str. 12.

¹² Isto, str. 12.

-
- ¹³ Herbert Džordž Vels, *Zvezda*, prev. Ivan Branković, u zbirci *Fantastične priče*, “Otvorena knjiga”, Beograd, 2012, str. 304–314.
- ¹⁴ Isto, str. 306.
- ¹⁵ Isto, str. 313.
- ¹⁶ H. Dž. Vels, *Kristalno jaje*, prev. Živojin Simić, u zbirci *Ukradeni bacil*, str. 225–241.
- ¹⁷ H. G. Wells, *Pripovijest iz kamenog doba*, u zbirci pod istim naslovom, prev. Teodor Peičić, “Novo pokoljenje”, Zagreb – Beograd, 1949, str. 7–78.
- ¹⁸ W. Warren Wagar, nav. delo, str. 224.
- ¹⁹ H. G. Wells, *Pripovijest iz kamenog doba*, str. 38.
- ²⁰ Ijan Makjuan, *Istrajna ljubav*, prev. Ksenija Todorović, “Paideia”, Beograd, 2007, str. 200.
- ²¹ Zorica Đergović-Joksimović, *Ijan Makjuan: polifonija zla*, str. 230.
- ²² W. Warren Wagar, nav. delo, str. 6.
- ²³ H. Dž. Vels, *San o Armagedonu*, u zbirci *Ukradeni bacil*, str. 147–168.
- ²⁴ Isto, str. 151–152.
- ²⁵ Isto, str. 163.
- ²⁶ Isto, str. 162.
- ²⁷ H. G. Wells, *The Land Ironclads*, Project Gutenberg Australia, <http://gutenberg.net.au/ebooks13/1303051h.html>
Sajt posećivan krajem 2011. godine.
- ²⁸ H. Dž. Vels, *Vrata u zidu*, u zbirci *Ukradeni bacil*, str. 207–224.
- ²⁹ Isto, str. 223.
- ³⁰ Isto, str. 224.
- ³¹ Bernard Bergonzi, nav. delo, str. 88.
- ³² W. Warren Wagar, nav. delo, str. 61.

VIII

PRIPOVETKE BAČVANINA ZAGLEDANOG U NEBO I U JEDNO SELO

Naslovom ovog poglavlja hteli smo da kažemo da među Kosteljnikovim kraćim proznim ostvarenjima ima nekoliko pripovedaka zasnovanih na religijskoj (tačnije rečeno, biblijskoj) tematici, a radnja ostalih, “sekularnih”, locirana je u njegovom rodnom selu, Ruskom Krsturu. I jedne i druge pisao je između dva svetska rata, u zrelo doba života, kad su se emocionalna previranja, koja u nutrini umetnikâ lepe reči najčešći bivaju izvor poetskih potoka i reka, malo smirila.

Profesor Tamaš uočio je u rečenom domenu Kosteljnikovog stvaralaštva sedam grupa pripovedaka.¹ Mi prihvatamo tu tipologiju, i na njoj zasnivamo vlastito tumačenje Gabrijelove pripovedačke proze.

U prvu grupicu ostvarenja ove vrste spadaju umetničke interpretacije hrišćanskog mita. To su pripovetke *Očevi naroda (Отцове народа)*² (1924), a druga, napisana na ukrajinskom jeziku, nosi naslov *Veliki ljudi iz biblijskog muzeja (Великі люди з біблійного музею)* (1925). U našem tumačenju religijske utopije rekli smo da nju čine dve osnovne komponente. Jedna je transcendentnalna, to je vera u Svevišnjeg, i u rajski život svih ljudi privrženih Njemu, a druga je ovozemaljska, usrećiteljska (u nekim slučajevima samo utešiteljska). Ona je zasnovana na prvoj komponenti utopijske religije, jer bez vere u Svevišnjeg ne bi mogla da postoji, ali deluje samo za vreme života vernikâ na zemaljskom šaru. Prva komponenta je neostvarivi deo utopije – jer su, rekli smo, nadnaravna bića svih religija, u poimanju ateista, razume se, plod želja, maštanja, zabluda, iluzija naivnih ljudi – a druga, konkretna, zemaljska komponenta je ostvariva.

Kosteljnikove “primenjene”, religijsko-popularizatorske novele prenose čitaocima istorijske, zapravo mitske, legendarne epizode iz Biblije, te pripadaju ovoj, drugoj komponenti religijske utopije. Čitaocima, koji se za života polako spremaju za večna rajska uživanja, epizode iz prošlosti hrišćanstva su i ponos, i uteha, i mentalna relaksacija.

U drugu grupu Kosteljnikovih kratkih proznih formi spadaju satirični medaljoni naravi. Na primer, *Konji govore (Коні зупоря)*³ (1928) i *Zlo preko mere (Зло понад меру)*⁴ (1932).

Treću grupu čine fabularne pripovetke, četvrtu tvorevine koje se mogu tretirati kao romantične povesti, petu grupu čine neiskazane dogodovštine, šestu turgenjevske pripovetke, sedmu grupu Kosteljnikove kratke proze čine putopisne zabeleške.

U većini tih tvorevina ima tragova i konkretne, pedagoški intonirane religijske utopije, i prosvetiteljske, i nostalgичne, to jest zavičajne, odnosno ruralističke utopije.

ENDNOTE

¹ Юлиан Тамаш, *Уметніцка проза и дискурзивни тексти Гавриїла Костельника на руским литературним язiku*, uводna studija u knjizi: Гавриїл Костельник, *Проза – на руским литературним язiku*, “Руске слово”, Нови Сад, 2011, str. 6–12.

² Гавриїл Костельник, *Проза – на руским литературним язiku*, “Руске слово”, Нови Сад, 2011, str. 30–34.

³ Isto, str. 43–46.

⁴ Isto, str. 83–91.

IX

DISKURZIVNI RADOVI SVESTRANOG VIRTUELNOG REFORMATORA

Budući da ova disertacija pripada pravashodno nauci o (umetničkoj) književnosti, istraživanje utopije u diskurzivnim segmentima Velsovog i Kosteljnikovog opusa smatramo sporednim našim zadatkom. Realizujemo ga – s umanjenim nastojanjem da ulazimo u detalje – prvenstveno radi toga da vidimo kako su, u svom duhu, potom i delu, ta dva stvaraoca rasporedila utopijsku problematiku.

U ovom poglavlju proći ćemo kroz diskurzivni korpus Velsovog opusa i pogledati koje su utopije utkane u pojedine konkretne segmente tog korpusa. Imaćemo na umu da je taj autor i u neke diskurzivne radove uneo elemente fantastike. No ti hibridi bili su izuzeci. I oni će biti osvetljeni, ali nećemo od njih praviti posebnu klasifikacionu skupinu. Strukturu korpusa o kome je reč vidimo kroz ove četiri grupe:

Diskurzivna ostvarenja u kojima su značajne i društveno-političke i naučno-tehničke utopije.

Diskurzivna ostvarenja u kojima dominiraju društveno-političke utopije.

Diskurzivna ostvarenja u kojima dominiraju naučno-tehničke utopije.

Diskurzivna ostvarenja u kojima nema pažnje vrednih utopija.

* * *

Na početku dvadesetog veka Vels je, ne napuštajući književno polje, glavnu bitku za preoblikovanje čoveka i sveta počeo da vodi na društveno-političko-civilizacijskom polju, prošaranom naučno-tehničko-tehnološkim inovacijama.

Prvo ostvarenje sačinjeno od ideja u službi tog preoblikovanja nosi naslov koji odgovara vizionarskom pogledu na epohu u kojoj još živimo. *Predviđanja reakcije mehaničkog i naučnog napretka na ljudski život i na misao (Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress Upon Human Life and Thought)*.¹ (Na većini spiskova Velsovih knjiga 1901. je navedena kao godina objavljivanja. Vagar kaže da se tada, od aprila do decembra, u *Fortinghtly Review*, nizala tek serija od devet članaka, a da je knjiga objavljena 1902.² Ovo je uzgredna napomena, jer takve, “tehničke detalje” smatramo nebitnim.)

Predviđanja su publicističko i naučnopopularno štivo. Na mahove prožeto originalnim, zanimljivim vizijama, češće nafilovano opštepoznatim faktima i, da ponovimo upravo upotrebljenu frazu, “tehničkim detaljima” iz društveno-ekonomskog i naučno-tehnološkog tekućeg i budućeg života ondašnjih društava; detaljima koje su svakojaki publicisti objavljivali u dvonedeljnoj, nedeljnoj, neki i u dnevnoj štampi.

Knjigu sačinjavaju devet poglavlja. Već njihovi naslovi dosta govore o strukturi tog politikološko-sociološko-futurološkog sačinjenja. *Kretanja u dvadesetom veku (Locomotion in the Twentieth Century)*, *Verovatno rasprostiranje velikih gradova (The Probable Diffusion of Great Cities)*, *Razvojni društveni elementi (Developing Social Elements)*, *Neke društvene reakcije (Certain Social Reactions)*, *Istorija života demokratije (The Life-History of Democracy)*, *Rat u dvadesetom veku (War in the Twentieth Century)*, *Konflikt jezika (The Conflict of Languages)*, *Veća sinteza (The Larger Synthesis)*, *Vera, moral i javna politika Nove Republike (The Faith, Morals, and Public Policy of the New Republic)*.

Neke situacije, događaje i procese u bližoj i daljoj budućnosti vizionar je pogodio, neke je pogrešno anticipirao. Nama, koji imamo celovitu sliku svega što je činilo dvadeseti vek, otrcana su takva predviđanja; ne samo ona koja behu pogrešna nego i ona koja behu pretežno ispravna. Velsovim savremenima su zacelo sva bila zanimljiva, neka možda i korisna, ali ih je vreme učinilo prevaziđenim. Sa književnim stvaralaštvom autora koga posmatramo ona imaju veze samo u tom smislu što razotkrivaju njegove preokupacije i misli, uključujući i one koje su vezane za utopijske ideje. A pošto on te preokupacije, misli i ideje pokazuje i u svojim beletrističkim ostvarenjima, i pošto su dotična

ostvarenja bila (i ostala) u središtu našeg istraživanja, nema potrebe da se ovde detaljno bavimo publicističko-politikološko-sociološko-naučnopopularno-futurološkim ostvarenjem romansijera i pripovedača H. Dž. Velsa.

Dakle, “tehničke detalje” u *Predviđanjima...* preskačemo, ali ćemo se na par bitnih autorovih preokupacija – na par ostvarivih (dosad, nažalost, neostvarenih) utopija – nakratko zadržati. Prvu preokupaciju čini problematika raznovrsne svetske komunikacije, u kojoj nas najviše zanima verbalno sporazumevanje, drugu prorokovu preokupaciju čini problematika svetske države.

Krenućemo, radi upotpunjavanja sumarnog prikaza štiva koje osvetljavamo, od Vellovog rezimea prvih dveju trećina hibridne knjige, od njegovog osvrta na ono što smo mi preskočili, a potom ćemo nakratko ući u dva problema koji nas u rečenoj knjizi najviše zanimaju.

Na početku sedmog poglavlja, “Konflikt jezika”, osmatrač prošlosti i anticipator budućnosti kaže:

Dosad smo u ovim Predviđanjima doneli građu za sliku ljudske zajednice otprilike do 2000. godine. Zamislili smo puteve te zajednice, tip i izgled njenih domova, njen društveni razvoj, unutrašnju borbu za organizaciju; razmišljali smo o njenim moralnim i estetskim prilikama, čitali njene novine, unapred smo kritikovali manjak univerzalnosti u njenoj književnosti, pokušavali smo da je zamislimo u ratu. Posebno smo smatrali da će, za razliku od civilizovane zajednice iz neposredne prošlosti, koja je živela ili u jasno definisanim gradovima ili na širokim poljoprivrednim prostranstvima, ova populacija biti raspoređena na sasvim drugačiji način, malo zgusnutije u ogromnim urbanim regionima, u manje atraktivnim, ili manje pogodnim, ili manje industrijalizovanim delovima sveta.³

Anticipator je, osim tema koje su u ovom citatu navedene, u *Anticipacijama* naćeo, rekli smo, i problematiku svetskog verbalnog sporazumevanja. U dijagnostičkim pasusima sedmog poglavlja konstatovao je da veliki evropski, odnosno svetski jezici sve očiglednije dominiraju, da su jezici kojima se sluće kvantitativno male populacije na putu išćezavanja. Građani zemalja engleskog govornog područja, koji putuju po svetu, svuda će biti u mogućnosti da se, bar s obrazovanijim domicilnim stanovnicima, sporazumevaju na engleskom.

U prognostićkim eksplikacijama istog poglavlja znameniti Englez je ustvrdio da će se

proces suptilne aneksije, bez prolivanja krvi i bez puno premišljanja, nastaviti čak i brže no što se odvija danas. Dvadeseti vek će videti efikasno izbacivanje iz upotrebe većine slabijih jezika.⁴

Taj proces se, međutim, neće odvijati bez problema, predviđao je Vels. Anglosaksonci će prema Indijcima, i pripadnicima drugih naroda i država u kojima se bude forsiralo učenje engleskog jezika, osećati nadmoć, u nekim slučajevima čak prezir; a sa druge strane će prema nosiocima ove superiornosti biti iskazivana averzija, u nekim slučajevima čak mržnja.

Mi smatramo da bi planetarna utopija u domenu verbalnog komuniciranja bila pravičnija ako bi se u sporazumevanju različitih ljudskih grupacija forsirao jezik koji ne favorizuje nijednu naciju, i koji je lak za učenje, leksički bogat, sintaksički precizan, “nezagađen” mnogim odstupanjima od pravilâ, a na nivou ekspresivnosti prožet svakojakim mogućnostima. Takav jezik je esperanto.

Velsovo “navijanje” za vlastiti maternji jezik može se razumeti – sem toga, njegova prognoza bila je tačna, jer se planetarna komunikacijska utopija zasnovana na engleskom jeziku danas intenzivno ostvaruje – ali mi je ne smatramo sasvim ispravnom. Ovde smo ukazali na prednosti iste, samo malo drugačije, bolje utopije, zasnovane na racionalno stvorenom, prevashodno za međunarodno sporazumevanje predviđenom jeziku, esperantu. (U nekim tomovima svog heuteranističko-beletrističkog venca gorljivo se zalažemo za realizaciju te utopije.)

I na početku naredne celine diskurzivnih *Anticipacija*, poglavlja “Veća sinteza”, Berti je zagrizao u veliku, trajno aktuelnu, za čovečanstvo bitnu utopijsku ideju. Konstatovao je da se – zahvaljujući, pored ostalog, razvoju nauke i, kako reče, mehanike, transporta i drugih oblika komuniciranja – u svetu stvaraju sve veće i sve složenije društvene zajednice, te da će,

kroz kakve god poremećaje, prožete opasnostima i sukobima, kroz koliko god vekova nerazumevanja i krvoprolića ljudi još budu morali da prolaze, taj proces ipak konačno dovesti do uspostavljanja jedne svetske države, u kojoj će vladati mir. Štaviše, u ekonomskom domenu svetska država je već uspostavljena.⁵

Malo kasnije Vels će obelodanjenu ideju konkretizovati, pa će svoju utopiju nazvati Novom Republikom, njene građane Novim

Republikancima; a završnicu *Anticipacija*, poglavlje “Vera, moral i javna politika Nove Republike”, otvoriće objavom:

Ako nagađanje o razvoju Nove Republike – koja mora naposljetku postati Svetska Država sposobnih, racionalnih ljudi, a koja se razvija među bledim konturama i bojama naših, postojećih nacija i institucija – ne bude tek prazan san, nego dostižna mogućnost u budućnosti, o čemu smo u prethodnom delu Anticipacija već pisali, važno je da se predvidi ponešto od generalnog oblika, i čak ponešto od konkretnih detalja opšte ideje koja će Novu Republiku, kad se napokon bude otkrila i pojavila, prožimati. Pošto smo pretpostavili da će ta Nova Republika svesno i prilično slobodno kontrolisati najbitnije poslove čovečanstva pre kraja ovog veka, njeni opšti principi, i glavna mišljenja unutar nje, moraće da oblikuju i determinišu još bujniju budućnost kojoj su nadolazećih sto godina tek početna faza.⁶

Dvadeseti vek, u koji se H. Dž. Vels pomno, proročkim pogledom zagledavao, iza nas je ostao. Utopija zvana društveno, politički, kulturno... ujedinjeno čovečanstvo još nije ostvarena, iako razum nekoliko milijardi ljudi govori da bi mogla, da bi trebalo da bude ostvarena. Takvi paradoksi, iracionalni, apsurdni, najuočljivija su obeležja ostvarivih utopija koje se ne ostvaruju.

Maštanja o svetskoj državi Berti će eksplicirati u još nekim svojim knjigama, pa ćemo se i mi na ta maštanja vraćati, a ovde valja napomenuti da je isti autor i van književnog stvaralaštva, kao javna kulturna ličnost, učestvovao u realizaciji poduhvata koji je trebalo da čovečanstvo pretvori u politički ujedinjenu zajednicu. Liga naroda beše, između dva svetska rata, prvi veliki pokušaj da se takva zajednica formira. Ona, kao što znamo, nije funkcionisala onako kako su njeni osnivači bili zamislili. Drugi veliki pokušaj da se čovečanstvo učini politički ujedinjenom zajednicom jesu Ujedinjene nacije. Taj projekat, koji je zaživeo (24. oktobra 1945) u vreme opraštanja znamenitog književno-utopijskog delatnika od zemaljskog života, već decenijama prolazi kroz golema iskušenja. Još je aktuelan. Nada nekoliko milijardi ljudi da će biti uspešno realizovan nije ugašena.

Sam Berti nije na razmeđi mladosti i zrelog svog doba, koja je pala na razmeđi devetnaestog i dvadesetog veka, imao sasvim jasnu predstavu o rečenoj krucijalnoj ideji, planetarnoj političkoj ili, šire gledano, kulturno-etičko-civilizatorskoj utopiji zvanoj ujedinjeno čovečanstvo, ali se, kako rekosmo, s vremena na vreme u tu ideju zagledavao. Šteta što nije posedovao više revolucionarne, ili bar reformatorske hrabrosti, što nije bio

u stanju da se oslobodi mleka koje je posisao u viktorijanskoj epohi, iako je prema njoj osećao ne samo respekt nego i otpor. Ta njegova ambivalentnost prema poretku koji je u očima mnogih Britanaca bio veličanstven, a u očima progresivnih subjekata ljudskog roda daleko od idealnog, kao i nedovoljno izražena ideološko-politička podeljenost sveta (ona će postati veoma vidljiva tek u vreme Oktobarske revolucije, kad socijalizam, kao uvod u komunizam, bude prožeo prostorno najveću zemlju na planeti), behu važni, ali ne svi elementi neizgrađenosti Bertijevog stava o kome ovde govorimo.

Čovek bi se čak mogao zapitati da li je pod „svetskom državom” Vels zaista podrazumevao globalni poredak koji bi zamenjivao suverenitet naroda širom sveta. Džon S. Partington tvrdi da, do 1914. godine, nije. U Predviđanjima, i narednim radovima, on je naprosto ekstrapolirao trendove globalizacije koji su bili primetni već u devetnaestom veku. Njegova rana razmišljanja o svetskom poretku bila su “nejasna”, a njegova svetska država nije bila ništa drugo do “konglomerat nacija koje sarađuju kad im se interesi poklapaju, a deluju odvojeno kad im je pojedinačno nacionalno delovanje najprikladnije.”⁷ U stvari, između 1901. i 1914. godine Velsovi pogledi na budućnost svetske vladavine veoma su, iz godine u godinu, varirali.⁸

Da, varirali su, bojili se optimističkim i pesimističkim nijansama, ali se nisu gasili. Pacifist je, naravno, želeo da narodi svetsku državu stvaraju bez grmljavine topova (prvenstveno radi što efikasnijeg uspostavljanja univerzalnog i trajnog mira), ali je čak i ratne kataklizme video – budući da iz njihovih paklenih žarišta iskravaju svakojake iskre – kao mogućnost izuzetnih individua i grupa da iniciraju stvaranje svetske države.

* * *

Pisci beletrističkih i diskurzivnih tvorevina nekada su se, po pravilu, pera laćali, u novije vreme su za sto sa pisaćom mašinom sedali, a danas se nad kompjutersku tastaturu nadnose, i za monitor pogledom vezuju, samo kad ih neki dublji razlog tera da svoje vizije, refleksije i emocije javnosti saopštavaju. Autorima pak koji nose u sebi grafomanske porive, koji svakodnevno, činovnički pedantno, za radnim stolom provode maltene čitav dan, i najmanji povod je dovoljan za priklanjanje pasiji.

Da 1901. godine druga Velsova supruga, Ejmi Ketrin Robins, nije rodila njihovog prvog sina, Džordža Filipa, Berti možda ne bi 1902. napisao, a 1903. objavio pedagoško-sociološko-politikološku studiju *Čovečanstvo u stvaranju (Mankind ih the Making)*.⁹ Ovu pretpostavku ne iznosimo sa sigurnošću, jer imamo na umu da srećnog oca nije zadovoljilo samo višemesečno bavljenje problematikom odgajanja dece, nego je i formiranje ovog štiva iskoristio za davanje oduške vlastitim trajnim preokupacijama. To znači da je roditeljima sugerisao kako da izvršavaju plemenitu obavezu, ali je i njima, i svojim edvardijanskim sugrađanima, pa i celom čovečanstvu, o vaspitavanju podmlatka govorio onako kako govore univerzalni socijalni reformatori, poboljšavači svega i svačega. Široko zahvatanje društveno-političkih procesa, i razmatranje aktuelnih pitanja epohe, čak i u takvim studijama je, kod takvih stvaralaca, koji su istovremeno i javni delatnici, neminovno. Zar je onda čudno što se Vels – osim razmišljanja o svakodnevicu u porodici kao najpogodnijem gnezdu za ispoljavanje brige o deci, osim razmišljanja o majci kao prvoj i najbitnijoj vaspitačici, o ranom obrazovanju van roditeljskog doma, o kvalitetu nastave u školama – bavio i britanskom monarhijom kao prevaziđenim oblikom društvenog života?

U studiji koja nosi pretenciozan naslov *Čovečanstvo u stvaranju* bavljenje eugenikom, naukom o telesnim i mentalnim osobinama ljudi, nije nelogično. Nije, naravno, nelogično ni Bertijevo zalaganje za poboljšavanje tih osobina. Genetska istraživanja su u ono vreme bila na nivou mnogo nižem od današnjeg, ali želja roditeljâ, nacionalnih i državnih lidera, i svih ostalih ljudi da im na svet dolaze, da potom i stasavaju, što kvalitetniji potomci, i podanici, iskonska je.

Pobornicima raznovrsnih oblika ostvarive (ne uvek i svuda sasvim ostvarene) kulturno-etičko-civilizatorske utopije u osvit minulog stoleća nisu, međutim, nad glavom visili crni oblaci koje mi vidimo. Ti oblaci nose, kao otrovnu kišu, pretnju da tekovine genetskog inženjeringa rečenu utopiju – zapravo, njene konkretne grane, naučno-tehničko-tehnološku i evolucijsko-devolucijsku utopiju – pretvore, bar delimično, u distopiju. U Velsovo vreme nauke su čovečanstvu nudile skoro isključivo pozitivne tekovine, a danas je među rezultatima armije istraživača i sve više negativnih.

Iz mozaika Velsovih preokupacija ekspliciranih u studiji o kojoj sažeto govorimo izvadićemo još samo njegovu ambivalentnost između anglosaksonskog nacionalizma i kosmopolitizma. Bio je, naime, kao *homo politicus*, kosmopolit, maštao je o formiranju svetske države, ili bar svetske

vlade, koja bi koordinirala rad partikularnih vlada, ali nije zaboravljao da je Englez, pripadnik jedne od najkulturnijih, najcivilizovanijih, najuticajnijih nacija na svetu. Ta ambivalentnost uočljiva je u mnogim segmentima ne samo *Čovečanstva u stvaranju* nego i drugih Bertijevih sačinjenja.

Možda smo dužni da ga razumemo.

* * *

Loveći raznovrsne ideje, koje su bujale u njegovom duhu, nije imao vremena – a, sasvim izvesno, ni potrebe – da mnogo razmišlja o njihovom oblikovanju. Na spiskovima njegovih ostvarenja navedeno je preko pedeset romana, ali Džon Hamond, jedan od najznamenitijih poklonika i poznavalaca njegovog stvaralaštva (u privrženosti tom misliocu, fantasti i javnom delatniku išao je dotle da je 1960. godine osnovao Udruženje H. G. Velsa), reče da se samo trideset naslova može smatrati romanima u pravom smislu reči, a ostali su tek “romansirani radovi”, to jest hibridi sačinjeni od romaneskne, sociološke, i raznim drugim natruhama prožete proze. *Moderna Utopija (A Modern Utopia)*¹⁰ (1905) takođe spada u ovu vrstu tvorevina. Pažnju proučavalaca privlači najviše zbog toga što je na početku dvadesetog veka, nakon socijalista utopista i marksista, prvi pokušaj smišljenog kreiranja socijalističke utopije. Doduše, radnja ove beletrizovane sociološko-politikološke studije zbiva se na dalekoj planeti Utopiji, do koje bi, kako reče pisac, topovsko đule moralo da leti milijardu godina. No to nebesko telo je veoma slično Zemlji. Bića koja tamo žive ne razlikuju se od nas po svojim mentalnim i telesnim obeležjima, kao Eloji i Morloci iz *Vremeplova*, ili podanici Velikog Lunara iz *Prvih ljudi na Mesecu*. Stanovnici Utopije se od stanovnika Zemlje razlikuju samo po tome što je njihova istorija tekla drugačije od naše. Stoga je danas (to jest, 1905. godine) njihova civilizacija mnogo bolja od civilizacije Zemljana.

Mnogo je bolja zbog toga što se utopijsko čovečanstvo, pre nekoliko stotina godina, usaglasilo oko formiranja svetske države. (Plemenite, dobronamerne, po mnogim beletrističkim i nebeletrističkim Velsovim tvorevinama posejane opsesije.) Ta univerzalna država funkcioniše otprilike onako kako je Berti bio zamislio četiri godine ranije, u *Predviđanjima*. Rukovodeću njenu kastu čine naučnici i stručnjaci, obrazovaniji i dalekovidiji, a manje pohlepni, od ostalih građana. Ti posebnici, pripadnici “dobrovoljnog plemstva”, koje je autor nazvao samurajima, doveli su svetsku državu na planeti Utopiji do savršenstva. Ona, inače, nije demokratska tvorevina, nego je uređena u skladu s

idejama fabijanskog disidenta, da tako kažemo, koji je najvrednijim i najfunkcionalnijim društvenim slojem smatrao sposobne operativce i administrativce. Zato Velsa smatramo, kao i mnogi drugi promatrači njegovog lika i dela, ne revolucionarnim nego reformističkim utopistom. Koji je, kao virtuelni, beletristički i diskurzivni (pa i kao vanknjiževni, u javnom životu prisutan) popravljivač sveta, zastao, potom i ostao, na pola puta.

Što se *Moderne Utopije* tiče, u njene „tehničke detalje“, u razlivenu Bertijevu priču – prošaranu mnogim varijacijama ideja ekspliciranih i u drugim njegovim ostvarenjima ideja – nećemo ulaziti. Dovoljno će biti da i sami variramo vlastite, već iskazane konstatacije. Reći ćemo, dakle, da je ta beletrističko-diskurzivna tvorevina ne samo jedna od prvih nego, kako smatraju neki znameniti osvetljivači Velsovog opusa, jedina prava utopija dvadesetog veka.

Ako pri tom ignorišu Oktobarsku revoluciju, i začetke svetskog socijalističkog sistema, to čine, bar u nekim slučajevima, zato što preferiraju izvorno značenje pojma „utopija“. Kome je imanentno tumačenje utopije kao dobrog mesta – koje ne postoji. Velsov projekat dosad nije ostvaren, ne znamo da li će ikad biti ostvaren, a Marksov, Engelsov, Lenjinov i Staljinov projekat je bio ostvaren. I gotovo u celom svetu je propao. Liberali i neoliberali kažu da taj projekat i nije bio utopija, nego distopija.

* * *

Već smo rekli (u petom poglavlju) da je tokom većeg dela prve decenije novog veka Vels bio istaknut fabijanac, i da je svoje fabijanske ideje eksplicirao u nekoliko knjiga, a najdetaljnije u zbirci politikološko-socioloških eseja *Novi svetovi za stare (New Worlds for Old)* (1908). Takođe smo rekli da je idealima utopijskih, te marksističkih, i vodećih, ortodoksnih fabijanskih socijalista suprotstavljao vlastite ideale, koje je nazivao idealima konstruktivnih socijalista.

Kakvo je to čudo: konstruktivni socijalizam?

Ono je, da variramo objašnjenje izloženo u pomenutom poglavlju, zasnovano na kolektivnoj inteligenciji ljudskog roda, i na uspostavljanju reda tamo gde beše nered, sa ciljem da se postigne, kako bi naš reformator čovečanstva dodao, *kompletna organizacija za sve ljudske probleme koji imaju opšti značaj*.

Da bi ovaj cilj ostvarili, konstruktivni socijalisti treba da se zalažu da društvena zajednica, organizovana u okviru države, postane vlasnik svih materijalnih i nematerijalnih resursa akumuliranih u prošlosti. Prve će – rudnike, fabrike, transportna i druga preduzeća, kao i njive – davati u zakup, kako bi mogla, novcem stečenim na taj način, da vodi brigu o siromašnim porodicama, a prosvetnim, zdravstvenim i inim, narodu potrebnim ustanovama država treba preko svojih administratora da upravlja, opet radi ostvarivanja opšteg dobra.

I fabijanci su preferirali administratore kao važne faktore društva, ali se Vels u većoj meri oslanjao na sposobne stručnjake i organizatore kao nosioce sveopšteg reda i napretka, te je njihov izraz “administrativni socijalizam” korigovao vlastitim izrazom “konstruktivni socijalizam”.

U tom poretku vlasništvo neće biti ukinuto, govorio je. Lična svojina će ostati nedirnuta, postojaće i prava na nasleđivanje (biće, doduše, u izvesnoj meri ograničena), a rudnike, fabrike, transportna i druga preduzeća, kao i njive, preduzetnici će (privremeno) posedovati kao zakupci. Pohlepni kapitalistima neće biti dopušteno da unišavaju srednju klasu, a ni sirovim marksističkim revolucionarima neće biti dopušteno da, u divljačkoj klasnoj borbi, unišavaju preduzetnike.

Divljačke klasne borbe se dobrodušan i prostodušan Berti grozio. Verovao je u obrazovane fahmane, organizatore i administratore, a ne u neobrazovane radničke mase. Najavljivanu proletersku revoluciju video je kao romantičnu ujdurmu, a ne kao naučnu tekovinu. Bez sposobnih kadrova, smatrao je, društveni poredak ne može biti kvalitetan. Tu činjenicu prenebregavali su, po njegovom mišljenju, i marksisti, pobornici proleterskog voluntarizma, oslonjenog na mase iz najnižih slojeva, i ortodoksni fabijanci, pobornici administratorskog birokratizma, koji je mase iz najnižih slojeva ignorisao. Čovek koji se bio školovao sa željom da postane naučnik (biolog), ili bar popularizator naučnih disciplina, naglašavao je, počev od *Predviđanja...*, preko *Čovečanstva u stvaranju i Novih svetova za stare*, da moderno društvo može biti valjano samo kao naučno zasnovan projekat, oslonjen na kompetentne stručnjake i organizatore. Kojih najviše ima u srednjem sloju. (Podrazumevalo se, naravno, i danas se podrazumeva, da takvih ljudi ima i u slojevima iznad i ispod srednjeg. Sam Berti, sin svaštarskog spadala i služavke, poticao je iz najnižeg društvenog sloja.)

Govorio je, odnosno pisao, da će se izgradnja konstruktivnog socijalizma odvijati u tri faze.

Prvi, i najvažniji, jeste primarni intelektualni proces, elaboracija, kritika, razmatranje i obogaćivanje projekta socijalizma. Taj proces uključuje sve vrste socioloških i ekonomskih istraživanja, kritičku literaturu o socijalizmu, i sve druge moguće puteve – dramu, pesništvo, slikanje, muziku – kojima se mogu iskazati i pročistiti i duh diskutanata, i njihovi stavovi i koncepcije. Taj proces takođe uključuje sve vrste eksperimenata u životu i udruživanju. U svom najširem smislu on uključuje svu nauku, književnost i inventivnost.

Zatim dolazi propaganda; publikovanje, distribucija, ponavljanje, raspravljanje i objašnjavanje rastućeg korpusa ideja, sve dok ta koncepcija realne civilizovane države u nastajanju ne postane zajednička svojina svih inteligentnih ljudi na svetu; sve dok zakoni i socijalne nepravde, koje sada običnom čoveku izgledaju kao deo života nalik na istočni vetar i grip, ne budu izgledali iracionalno i apsurdno.

[...]

U trećoj fazi je aktuelna promena praktičnih stvari u pravcu dolazeće Socijalističke Države, postepena i sve potpunija socijalizacija zemlje, sredstava proizvodnje, obrazovanja i dobrobiti za decu, osiguranja i ishrane – u stvari, sekularna realizacija velikog osmišljavanja intelektualnog procesa socijalizma neprekidno postaje sve lepša, sve atraktivnija i vrednija.¹¹

Vels je, grozeći se, kako je već rečeno, divljačke klasne borbe, predviđao mirnu reformu društva, u kojoj će imeci bogataša biti prenesen na javne službe. Eksproprijacija će se, govorio je, kao postepen proces odvijati paralelno sa sveopštim obrazovanjem, i objašnjavanjem zašto je prenošenje sredstava za proizvodnju iz privatnog sektora na državu dobro za sve, pa i za kapitaliste. Oni ne treba da budu uništeni, kao što žele brutalni marksisti, nego treba, smatrao je engleski džentlemen, da budu zadovoljni rentom, i drugim oblicima kompenzacije za ekspropisanu imovinu. (Proučavaoci etnopsihičkih tipova kažu da je sklonost ka kompromisima jedno od osnovnih obeležja psihe i karaktera Englezâ.) Bertijevoj tvrdnji da moderni socijalizam odbacuje krvave sukobe između onih koji imaju i onih koji nemaju, i njegovoj pretpostavci da će vlasnici bogatstava da se zadovolje kompenzacijom u obliku skromnih renti, smejali su se već savremenici. Čak i fabijanci, koje je, kao i socijalutopiste i marksiste, u *Novim svetovima za stare* takođe napadao. (Knjiga beše objavljena u martu 1908, a on je iz Fabijanskog društva istupio u septembru iste godine.)

A šta o stavovima dobronamernog ali naivnog poboljšavača sveta reći danas, nakon Oktobarske revolucije, i njenih derivata u nizu drugih zemalj, nakon uspona i pada socijalizma, u vreme ponovnog procvata beskrupuloznog kapitalizma? Koji ne samo što najniže slojeve pretvara u moderne robove nego uništava i srednju klasu – sloj koji beše glavna uzdanica Herberta Džordža Velsa.

* * *

Nakon obelodanjivanja svojih razmišljanja o socijalizmu kakav je godinama nosio u neumornoj mašti i apartnoj viziji, isti autor još jednom je sumirao mnoge aspekte vlastite političke filozofije, pa, moglo bi se reći, i dublje, filozofije čovekovog društvenog života. Nekoliko meseci posle *Novih svetova za stare*, svetlo dana ugledala je još jedna zbirka eseja. *Prve i poslednje stvari – priznavanje sudbine i pravila života (First and Last Things – A Confession of Faith and a Rule of Life)*¹² (1908). (Naš slobodan prevod bi glasio: *Prve i poslednje stvari – sagledavanje Sudbine i Pravila života.*)

Pokretačku snagu humanog, konstruktivnog socijalizma uglađen reformator Vels je video ne u radničkoj klasi, u kojoj su je videli revolucionarni marksistički promenitelji sveta – skloni, po njegovom uverenju, izazivanju međudržavnih ratova – nego u srednjoj klasi, prvenstveno u najboljim njenim predstavnicima, sposobnim, u svojim profesijama dobro obučanim naučnicima, stručnjacima, menadžerima, operativcima i administrativcima. Ti eksperti međusobno ne bi ratovali, nego bi saradivali, i na taj način bi se kao pripadnici kooperativnih grupacija ujedinjavali. Vremenom bi oni počeli da čine neku vrstu “otvorenog tajnog društva”. (Sintagma “otvorena zavera” će u Velsovim zalaganjima sve češće figurirati.) Ne razumevajući suštinu i zakone kapitalizma, on je pretpostavljao da će partioti, nacionalisti i klasni ekstremisti, koje je prezirao, da pokrenu međudržavne i međuklasne ratove, u kojima će mnogi od njih izginuti, a u takvim, haotičnim prilikama će se sposobni, stručni, za ozbiljne poslove obučeni ljudi – u koje je on, poput Sen-Simona, nepokolebljivo verovao – valjano pozicionirati. Ujedinjena otvorena tajna društva će, poput kakve humanističko-socijalističke masonerije, izvesti niz malih beskrvnih revolucija, a završni njihov udarac će biti reformom ostvarena globalna društvena promena.

Valja reći da su neke Velsove pretpostavke bile tačne – naročito one u vezi sa sofistikovanim, krvavim ratovima u dvadesetom veku, koje je

opisivao i u beletrističkim i u diskurzivnim svojim radovima – ali valjane odgovore na pitanja u vezi s društvenim kretanjima u istom veku nije imao.

Sada vidimo da ih niko nije imao.

Srž Bertijeve političke i socijalne filozofije, iskazanu njegovim uverenjem da čovekov spas leži u saradnji s drugim ljudima, načelno niko ne može, a zacelo i ne želi da ospori. No to što je čovek *zoon politikon*, znači ne samo da je društveno biće nego da je i politička životinja. A ima li većeg zverinjaka od politike? Čovekov telos je, kako u onih koji su političke životinje tako i u onih koji to nisu, prvenstveno zadovoljavanje vlastitih potreba, a tek onda i priklanjanje društvenim potrebama.

Vels je ne samo svojim romanima i pripovetkama nego i svojim sociološkim, politikološkim, naučnopopularnim i inim radovima nastojao da promeni čoveka i čovečanstvo. Može se reći da i jeste i nije uspeo. Kratkoročno čoveka niko ne može da promeni – zbog toga je Vels, 1946. godine, nakon Najveće svetske klanice, iz života otišao razočaran – a dugoročno i ljude kao pojedince i ljudski rod u celosti menjaju svi njegovi pozitivni pripadnici. Svako prema svojim motivima, mogućnostima, i prilikama koje mu se pružaju.

ENDNOTE

¹ H. G. Wells, *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress Upon Human Life and Thought*, “Bernhard Tauchnitz”, Leipzig, 1902.

² W. W. Wagar, nav delo, str. 16–17.

³ H. G. Wells, *Anticipations...*, str. 196.

⁴ Isto, str. 208.

⁵ Isto, str. 221.

⁶ Isto, str. 251.

⁷ John S. Partington, *Building Cosmopolis: The Political Thought of H. G. Wells*, “Aldershot, Hampshire: Ashgate”, 2003, I.

⁸ W. W. Wagar, nav. delo, str. 183.

⁹ H. G. Wells, *Mankind in the Making*, Project Gutenberg Australia, <http://gutenberg.net.au/ebooks13/1303551h.html> Sajt posećivan u avgustu 2013.

¹⁰ H. G. Wells, *A Modern Utopia*, “Penguin Books”, London, 2005.

-
- ¹¹ H. G. Wells, *New Worlds for Old*, “The Macmillan Company”, New York, 1908, str. 326–327. Služili smo se elektronskim fototipskim izdanjem, koje smo našli na <https://www.google.rs/search?q=Wells,+New+Worlds+for+od&ie=ut...> Hathi Trust Digital Library, <http://catalog.hathitrust.org/Record/007675760>.
U samom fototipskom izdanju navedeni su i podaci, sa sajtovima: <http://hdl.handle.net/2027/dull.ark:/13960/t4zg7bd8f>
Digitalized by the Internet Archive in 2010 with funding from Duke University Libraries,
<http://www.archive.org/details/newworldsforold00well>
- ¹² H. G. Wells, *First and Last Things – A Confession of Faith and a Rule of Life*, pdf,
https://google.rs/?gws_rd=cr,ssl&ei=4ga3VvewMoH8ywOouJ...
www.freeclassicebooks.com/...%20Wells/First&2...

X

DISKURZIVNI RADOVI BORBENOG TEOLOŠKOG AKTIVISTE

Gabrijel Kosteljnić (1886–1948) nije imao dug život, ali su sve njegove godine (s razumljivim izuzetkom godina detinjstva i dečastva) bile ispunjene intenzivnim čitanjem i pisanjem. Zato je iza sebe ostavio raznovrsno i prilično obimno delo. A da dva metka podmuklog atentatora nisu, u šezdeset drugoj godini piščevog, filozofovog, teologovog života prekinula dinamičan stvaralački put, to delo bilo bi još obimnije i kvalitetnije.

Proći ćemo njegovim diskurzivnim kolosekom, i navesti glavne radove koje je ne njemu izveo, ili, ako se upotrebi druga metafora, plodove koje je iza sebe ostavio. Ni nad jednim se nećemo duže zadržati, jer je naš prvenstveni zadatak bio (i ostao) sagledavanje pojedinih oblika utopije u Kosteljnićovim ostvarenjima koja pripadaju umetničkoj književnosti.

* * *

Relevantni subjekti rusinske kulture, u želji da se stručnoj i široj javnosti pruži prilika da sagleda zaostavštinu utemeljivača te kulture, realizuju, preko odgovarajućih ustanova, projekat *Dela Gabrijela Kosteljnića*. Prve tri knjige tog kompleta sačinjene su od poezije na rusinskom, hrvatskom i ukrajinskom jeziku, kao i od proznih ostvarenja, a četvrtu, *Rosa i sunce*,¹ čine Kosteljnićova kritika i esejistika.

Analizirajući dela pojedinih hrvatskih i ukrajinskih pisaca (Rusini Bačke i Srema u ono vreme nisu imali stvaraoca koji bi zavređivao njegovu ozbiljnu pažnju), otkrivao je i pojedine aspekte vlastite poetike.

*Pesma Bogu – човекова вечна drama (Пісня Богові – вічна драма чоловіка)*² (1922), koju je autor napisao na svom drugom maternjem jeziku, ukrajinskom, najznačajnije je, kako se sâm izrazio, njegovo ostvarenje. Ovu autorefleksiju ilustrovaćemo odlomkom iz pogovora prevodioca na prvi Gabrijelov maternji jezik, rusinski.

“Pesmu Bogu” pisao je sveštenik, filozof, pesnik i oštar polemičar. Stoga se o knjizi može govoriti kao o zbirci propovedi, kao o literarnoj tvorevini, filozofskom traktatu i apologiji hrišćanske vere, odnosno o polemici sa pristicama materijalizma, ateizma i drugih filozofskih pravaca krajem XIX i početkom XX veka.

*O “Pesmi Bogu” osnivač rusinske književnosti u pismu Đuri Bindasu 30. aprila 1922. godine je pisao: “To je moja ‘arhitvorevina’ – tokom 10 godina sam na njoj radio, želim da izađe lepo i dobro, te radim korektu i po 5 puta. Kakva je to stvar, sam ćeš videti, poslaću Ti. Ja ću Ti samo toliko reći, da je u njoj moje srce i moj razum. U slovenskom svetu takve nema – možda kod Nemaca ima slično. Od nebića do Boga, od neba do pakla – tu sve strune sviraju. Ništa veće neću moći da dam. Ali i ne mislim, da bi moguće bilo nešto veće (dublje, punije, šire) stvoriti. Neću da se hvalim – videćeš sam.”*³

Mi u tom književno-filozofsko-religijskom hvalospevu vidimo ne samo umetničko-apologetski izraz religijske utopije nego, kako rekosmo već u drugom poglavlju ove studije, i tragove unutrašnje titanističke utopije. U citiranom segmentu Kosteljničnik je i sam razotkrio vlastitu pretencioznost. Nje ima i u njegovoj ekstatičnoj filozofsko-religijskoj poetziji u prozi. Julijan Tamaš je ovo apartno štivo detaljno analizirao. Pozvaćemo se samo na uvodni pasus te analize.

“Pesma Bogu” (1922) je sinteza i ključ za razumevanje celog Kosteljničnikovog dela, književnog i filozofskog. Glavne ideje i stavovi, ključni, opsesivni motivi, kao i njihov refleksivni komentar – sve je to sintetizovano u ovom nesvakodnevnom i čudnom ostvarenju. Kao jedna vrsta rezimea, zgusnuta vizija sa pretpostavkama i konsekvencama te vizije, “Pesma Bogu” je totalni odgovor složenog bića na iskušenja sveta, čoveka, njegovog života i smrti. Večna drama čoveka, kako stoji u njenom podnaslovu, “Pesma Bogu” je ostvaren Kosteljničnikov san o hrišćanskoj apologetici, kakvu je, doduše, 1925. objavio i diskurzivnim jezikom, ali za koju (apologetiku) misli da ona nije nauka, da nije filozofija, jer ne može

da ograniči svoj predmet, jer je njen predmet celo područje objave, stvarnosti, svesti, a to je upravo u konačnom rezultatu sinteza, ili hibridna univerzalna tvorevina, beseda o prvim i poslednjim pitanjima čovekovog života. Bog je tu meta, cilj u daljinu usmerenih meditacija, a istovremeno i traženje u svesti; traganje za morem smisla na podlozi horizonata XX veka; traženje smisla zemlje i smisla neba; filozofski sistem koliko i propoved o traženju oslonca za čoveka, iz koga će se on ispraviti, dići u život, istoriju i univerzum, izražen u slikama, simbolima i refleksijama (univerzalnim iskazima), sa visokom emocionalnom napregnutošću i složenim ritmovima. Ova poetska proza je u stvari i filozofija i poezija, ali bez površnih formalnih osobina poezije. Ritmovi su organizovani sa talasanjem smisla, a zvučna ritmična organizacija je spontana, besednička i ekstatična.⁴

Da je Kosteljnić svoje strasti, zanose, simpatije i antipatije ulivao samo filozofske, teološke, beletrističke i nebeletrističke uzvišene radove, zacelo bi umro prirodnom smrću. Ali on je iz sedmice u sedmicu, iz meseca u mesec, iz godine u godinu, neumorno pisao i neoportune, polemičke, britke tekstove objavljivao, pa se i klericima (katolicima, pravoslavicima, čak i nekim grkokatolicima) i, još u većoj meri, ateistima, to jest boljševicima, zamerao.

Neki rusinski intelektualci, naročito oni umetnički orijentisani, kažu: Koliko bi naša poezija, proza i drama bila bogatija i zanimljivija da otac Gabrijel svoje diskurzivno stvaralaštvo, i sekularno i teološko, nije stavio iznad umetničkog stvaralaštva.

Sad, šta bi bilo kad bi bilo...

Bezbroj filozofskih, teoloških, edukativnih, popularizatorskih (popularizovao je u prvom redu veru, ali i nauku), socioloških, čak i politikoloških tekstova, kraćih i dužih, sve do čitavih knjiga, smirenih i polemičnih, napisao je i po raznim publikacijama, ili kao zasebna izdanja, objavio Gabrijel Kosteljnić tokom dvadesetih i tridesetih godina. Velika većina njih može se svesti pod široki svod religijske utopije. Ne smatramo se dužnim da ih osvetljavamo.

To je učinio najbolji poznavalac njegovog lika, života i dela, akademik Tamaš. Za ilustraciju onoga što smo rekli u prethodnom pasusu, navešćemo znatan deo naslova njegovih radova objavljenih tokom dvadesetih i tridesetih godina.

Razmah filozofske produktivnosti pokazuju rasprave i studije: "Teorija Ajnštajna" ("Теория Айнштайна"), "Granice vasiona"

(“Границі вселеної”), “Stvaranje”, (“Сотворення”), “Spoznaja spoljašnjeg sveta” (“Пізнання зовнішнього світу”), “Tri rasprave o spoznaji” (“Три розправи про пізнання”), “Načelo identiteta” (“Das Prinzip Der Identität – Grundlage aller Schlüsse”, 1929), “Psihologija vere” (“Психологія віри”), bogoslovske rasprave: “Narodna ili vaseljenska crkva” (“Народна чи вселенська церква”), “Pojavljivanje duhova u Brodima” (“Поява духів у Бродах”), “Sudbina unije” (“Доля унії”), “Hrišćanska apologetika” (“Християнська апологетика”), “Nova doba našoj crkvi” (“Нова доба нашої церкви”), “Dan tajne večere” (“День тайної вечері”), publicistika, polemike i rasprave: “Celibatska reforma i njene posledice” (“Цelibатна реформа й її наслідки”), “Za jasna svitanja, tihe vode” (“За ясні зорі, тихі води”), “Epoha Šeptickog” (“Епоха Шептицького”),

[...]

Tridesetih godina je Kosteljnikova književna aktivnost bila takoreći sasvim usahnula. U intervjuu Silvesteru Salamonu sam će reći da književnom stvaralaštvu pretpostavlja filozovsko i bogoslovsko. Jačaju ideološke funkcije Kosteljnikovog stvaralaštva tridesetih godina. Raste njihova i retorička i bojovnička tenzija. Sve češće se Kosteljnikov svet ograničava na probleme stigmatizacije, kojoj on bez sumnje pristupa ozbiljno, ali gde je očividno preplitanje sa parapsihologijom, koja mu je bliska, po izlaganjima iz eksperimentalne psihologije, mogućnosti manipulisanja masama, a takođe i mogućnosti “mirenja” vere i nauke, što je osnovna, crvena nit njegove delatnosti.

Od filozofskih tekstova objavljuje: “Logičan red” (“Ordo logicus”), “Duša začetka” (“Зародкова душа”), “Pojam materije kod davnih atomista i u današnjoj fizici” (“Поняття матерії в старовинних атомістів і в нинішній фізиці”), “Svet kao večita škola” (“Світ як вічна школа”), “Geneza ženskog i muškog pola” (“Генеza женского и хлопского полу”), “Stanovište i poreklo čoveka” (“Становище й походження людини”), “Istinski izvor ateizma” (“Справжнє джерело атеїзму”), “Religijske laži novih vremena” (“Релігійні фалші нових часів”). Iz domena bogoslovskih pitanja objavljuje: “Mojsije Vernigora, ukraїnски Valaam” (“Мойсей Вернигора, українскиj Валаам”), “Tajna Božija” (“Arcana dei”), “Nastja Vološin” I–II (“Настя Волошин I–II”) [prosta žena, sa pečatima i ranama na dlanovima; Kosteljnikov medijum u dokazivanju da je stigmatizacija istinska manifestacija božjeg javljanja ljudima – naromena V. K. B.], “Mistične slike Nastje Vološin” (“Містичні образи Н. Волошин”), “Objašnjenja stigmatizacije”

(“Пояснення стигматизації”), “Воژی трагови” (“Божі сліди”); Rasprave iz područja publicistike, polemike: “Stanovište hrišćanske filozofije” (“Становище християнскоју філософії”), “Napoleon i Staljin kao predstavnici duha svog vremena” (“Наполеон і Сталін як представники духа свого часу”), “Posmrtni život na osnovu Svetog pisma” (“Посмертне життя на основі св. Писма”), “Moj odgovor prot. Tabinskom” (“Моя відповідь прот. Табінському”), “Ideologija unije” (“Ідеологія унії”).⁵

Kao što se vidi, gotovo da nema religijske teme, i problemske dileme, u koju Gabrijel Kosteljnić nije “turio nos”. Zar je onda čudno – pogotovo ako se zna da je bio subjektivan, impulsivan, beskompromisan, borben, direktan – što je vremenom njegovih neprijatelja bivalo sve više.

Tako se približavao vrhunce svoje tragedije.

Staljinov režim mu je, na početku Drugog svetskog rata, jednog od trojice sinova ubio, a potom je i njega samog – imajući evidenciju o svim člancima i knjigama koje je protiv ateizma i boljševizma između dva svetska rata bio napisao – godinama psihički mučio. Znajući da je častoljubiv, enkavedeovci su se služili ne samo pretnjama nego i obećanjima da će mu pružiti mogućnost da u crkvenoj hijerarhiji brže napreduje. Na kraju su ga prinudili da bude na čelu Inicijativne grupe za prisajedinjenje Ukrajinske grkokatoličke crkve Moskovskoj patrijaršiji. Saboru, koji su katolici i unijati već tada nazivali (a i danas ga nazivaju) Pseudosaborom, održanom u Lavolu, 8–10 marta 1946, prisustovalo je, uglavnom prinudno, dvesta šezdeset ukrajinskih sveštenika grkokatoličke veroispovesti. Doneli su odluku da se ponište rezultati Brestske unije iz 1596. godine. To znači, da se ukrajinski unijati vrata u pravoslavlje.

Mihajlo Kovač, jedan od Kosteljnićovih učenika i naslednika u korpusu rusinskih pisaca, ovako je video sudbinu svog učitelja i idola:

KOSTELJNIĆA JE UBIO SAM KOSTELJNIĆ

Gabrijel Kosteljnić, “otac rusinskog naroda u Jugoslaviji”, da nije bio tako mudar i učen, svakako bi duže živeo. Ovako, završio je “ni kod svih, ni kod tih”. Vatikanu se nije dopadao zato što je pred svet iznosio “kućne” mane. Staljinu se nije dopadao zato što je na svojoj “Njivi” [glasilo koje je Kosteljnić godinama uređivao – napomena V. K. B.] obrađivao teme koje se onom “ocu nacije” nisu dopadale. Poljacima se

nije dopadao zato što je bio veliki Ukrajinac, grkokatolicima ekstremistima zato što je bio pristalica “sabornosti katolicizma”, a pravoslavnima zato što je bio unijat. Međutim, “saborna Moskovska pravoslavna crkva” vrlo je pomno pratila kako se Kosteljničnik ponaša, samo što javno nije mogla i zvanično da učini ono što je u svoje vreme učinio Nikolaj I, a pre toga Katarina II, kad su jednostavno zabranili uniju u zemljama koje su oduzeli od Poljske. A učinjeno je to preko komunista i ateista. Svaki način i ovde “opravdava sredstvo” kad se radi o postizanju cilja. Nije zabranio Nikolaj, nego Josif. I očekivano vreme je došlo.

Kosteljničnik nije bio samo teolog. On je bio i čovek, otac, muž... Bestijalnost se pokatkad uvuče i pod reverendu: “Ako nisi sa mnom – protiv mene si!” Znači, čak i u crkvenim krugovima, gde istina treba da bude dominantna, vlada partijska vernost i disciplina. I jedna i druga crkva kriju svoje mane kao zmija noge. Kosteljničnik je, dok je mogao i smeo, bio – Kosteljničnik teolog, podanik istine (onakve kakvu ju je on video), a onda, kad je došla nova vlast, nije bilo teško slomiti običnog čoveka, utoliko pre što on ni sam nije bio dovoljno uveren u neke segmente te svoje istine... Sada se na njegovom grobu, kažu, nađu venci majke pravoslavne, a njemu su sledovala dva metka u mali mozak...

Ko je ubio Kosteljničnika? Kosteljničnika je ubio sam Kosteljničnik. Nagadati možemo i ovako i onako. Otrisa se NKVD, otrisa se Pravoslavna crkva, otrisa se Vatikan, i svako ima pripremljeno pitanje: “A zašto bismo ga mi ubili?” Doista, taj NKVD je dao da se hiljade Ukrajinaca unijata i neunijata pobiju s motivacijom da su bili fašisti, nacionalisti, pa su imali mogućnost da s tom motivacijom likvidiraju i Kosteljničnika, jer su imali dokaze za to. Zašto bi ga onda ubili, kad je sam javno raskrstio sa starim mišljenjem i primio pokajanje. Pravoslavna crkva takođe ima svoj “alibi”: grešnik se vratio materi crkvi, sam je to javno izneo, zbilja – zašto bismo od unijata pravili “mučenika”. Vatikan takođe bez poteškoća može potvrditi da su odavno prošli dani inkvizicije, da su, ako bi se takvim metodama služili, imali više mogućnosti da to urade kad je kritikovao Katoličku crkvu u sredini u kojoj je bio okružen katolicima Poljacima...

Ubica se [odmah nakon izvršenog atentata – napomena V. K. B.] sam ubio, jer bi, naravno, bio prinuđen da kaže istinu. A ona bi mogla ovako da glasi: “Poslali su me iz NKVD da ga ubijem, jer smo ga mi primorali da to uradi, a on je ionako bio, i ostao bi i dalje, naš neprijatelj!” Ako bi ubicu poslala PC, motivacija bi mogla da bude ista, sa dodatkom da bi taj Kosteljničnik sutra mogao, kako je kontraverzan, da radi na autokefalnosti Ukrajinске crkve, pa čak i da ište [položaj] patrijarha

Ukrajine. Vatikan nije morao sam da pošalje ubicu. Mogao je samo “duhovno” da utiče na neke ekstremne “grkokatolike” da se pripreme za borbu protiv otpadnika Kosteljnika, kako ne bi odvuкао sve galicijske unijate na ruke Moskovske pravoslavne crkve. Kažem, mogao bi neko da pomisli i na takvo rešenje, ali i u Vatikanu ne sede glupi ljudi. Oni znaju da ne treba bez potrebe stvarati drugoj crkvi “mučenike”, utoliko pre što je ta ceremonija “vraćanja” staroj istinskoj Pravoslavnoj crkvi ostala samo kao epizoda, bez velikog odjeka i zamešateljstva u redovima unijata.

Tako ćemo možda još neko vreme ostati bez odgovora ko je ubio Kosteljnika, a po tom mišljenju učinio je to neki fanatik Ukrajinac koji je iskusio sve blagodeti komunističko-pravoslavne Rusije. Iznajmljen ubica, koji to radi za platu, ne bi bio toliko motivisan ni od Rusa, ni od Vatikana, a najmanje od Pravoslavne crkve, da bude spreman čak i život svoj da žrtvuje, čak i tada kad mu to ubistvo bude pošlo za rukom. Fanatik time ništa nije postigao, osim što je ubio čoveka koji je mislio da sme slobodno da misli, a ono što misli slobodno da kazuje...

Ubica je smatrao, po meni, da misli svoje nije slobodno razmenjivati, ako pod mišljenjem podrazumevamo – principe, stanovišta.⁶

ENDNOTE

¹ Гавриїл Костельник, *Роса и слунко – литературна критика и есеїстика*, sa ukrajinskog i hrvatskog na rusinski preveo dr Janko Ramač (*Писню Богови* sa ukrajinskog na rusinski preveo Mihał Ramač), “Руске слово” и Завод за культуру войволянских Руснацох, Нови Сад, 2016.

² Гавриїл Костельник, *Пісня Богові (Вічна драма чоловіка)*, “Добра книжка”, Лвів, 1922. Ми смо се служили і русинским іданґем: Гавриїл Костельник *Пісня Богови – човекова вична драма*, sa ukrajinskog na rusinski preveo Mihał Ramač), “Руске слово”, Нови Сад, 2002.

³ Mihał Ramač, *Неправично зоборављена кнјига (Неправедно забута кнјжка)*, роговор русинском изданју *Пісня Богови – човекова вична драма*, str. 129–130.

⁴ Юлиан Тамаш, , *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*, “Руске слово”, Нови Сад, 1986, str. 78–79.

⁵ Isto, str. 23 – 25.

⁶ Михајло Ковач, *КУЛТ – мешачни додаток за културу, уметноси, литературу, творчоси*, “Руске слово”, Нови Сад, 9. октобер 1998.

XIII

TEORIJSKE I INTERPRETATIVNE KONSEKVENCE

Naslov zaključne celine (usklađen sa zadatkom koji ovde treba da obavimo) nalaže nam da se osvrnemo na realizovano istraživanje i da sumarno sagledamo kako fenomen koji je (bio, i još je, do kraja ovog poglavlja) u središtu naše pažnje, utopiju, tako i ulogu mnogobrojnih njenih grana u celokupnom delu, a naročito u književnim ostvarenjima Herberta Džordža Velsa i Gabrijela Kosteljnika.

Na početku tog sagledavanja valja reći da u prirodno-matematičkim, egzaktnim (neretko sa tehničkim domenima povezanim) naukama strukturu postupaka, sa eksperimentima ili bez njih, diktira predmet istraživanja. U humanističkim pak, duhovnim, društvenim, kulturno-istorijskim, mekim naukama istraživači imaju veću slobodu. Njihovi radovi mogu se, u gruboj, dihotomnoj podeli, razvrstati na analitičke i sintetičke.

U prvu kategoriju spadaju – ako suzimo fokus, i usredsredimo se na teoriju, sociologiju i istoriju književnosti – studije putem kojih se osvetljavaju i analitički ispituju parcijalna obeležja pojedinačnih literarnih ostvarenja, ili manjih grupa srodnih ostvarenja, jednog autora. U takvim istraživanjima se, analitičkim svrdlom, buši u dubinu, a po pravilu se ne ide u širinu.

U drugu kategoriju spadaju studije putem kojih se relevantni i zanimljivi fenomeni osvetljavaju i sintetički sagledavaju u čitavom nizu srodnih, ili čak različitih ostvarenja jednog, dvojice ili više autora. U takvim istraživanjima ide se u širinu, a tek na mahove, ako se ukaže prilika, odnosno potreba, i u dubinu.

Naša studija spada u drugu kategoriju istraživačkih radova. Kroz nju provejava evidentna činjenica da autora zanima prvenstveno fenomen utopije uopšte, a tek onda i kaleidoskop njenih ovaploćenja u romanesknim, pripovedačkim, esejističkim, sociološkim, politikološkim i publicističkim ostvarenjima Herberta Džordža Velsa, te u poetskim, pripovedačkim, dramskim, esejističkim, teološkim i publicističkim ostvarenjima Gabrijela Kosteljnika. To ne znači da su sva ta ostvarenja istraživaču poslužila samo kao polja za ilustriranje i potkrepljivanje vlastitih hipoteza i konstatacija, za ocrtavanje uloga mnogobrojnih grana utopije u književnosti i van nje – ali se mora istaći da u ovoj studiji nijedan aspekt Velsovih i Kosteljnikovih beletrističkih i nebeletrističkih radova, osim utopijskih aspekata, nije direktno osvetljavao. Mnogobrojne druge, takođe specifične, pa i čisto literarne kvalitete Velsovih i Kosteljnikovih radova, kao i pojedine kvalitete ostalih, diskurzivnih njihovih radova, ispituju autori drugih, uglavnom uskotematskih, analitičkih studija. Da smo se mi upustili u istraživanje tih kvaliteta, poduhvat bi iziskivao veoma mnogo vremena, i rezultovao bi veoma obimnom studijom. Disertacije su, kažu neki profesori, samo putevi, ili tek puteljci kroz šumu. Nijedan doktorand ne može pretendovati da temeljno pročešlja, putevima i puteljcima ispreseca celu šumu.

Budući da smo smatrali da je osvetljavanje utopije uopšte preduslov za valjano promatranje njenih grana u Velsovim i Kosteljnikovim radovima, neće nelogično biti naše uverenje da su prva dva, uvodna, pretežno teorijska poglavlja ove studije najrelevantnija. Nismo pročitali svu literaturu o utopijama – to je danas, kad se svaki problem, svaki fenomen, svaki domen čovekove stvarnosti obrađuje u bezbroj knjiga, nemoguće – ali ni u jednoj od pomnogo studija koje smo apsorbovali nismo našli tako iscrpnu karakterizaciju i tipologiju utopija kakvu smo mi sačinili.

Na početku disertacije rekli smo, eksplicirajući ciljeve koje želimo postići, da je najširi, najopštiji među njima dokazivanje da utopija spada među najbitnije i najbolje elemente čovekovog maštanja, razmišljanja i delanja.

Nadamo se da to uverenje dele mnogi poznavaooci problematike, takođe se nadamo da je njegovom učvršćivanju doprinelo i ovo istraživanje – ali moramo reći da danas ima, kako u domenu teorijskih razmatranja dotične ljudske tekovine tako i u domenu njenog praktičnog ostvarivanja, mnogo i skeptika. Štaviše, povremeno se mogu čuti, i pročitati, mišljenja da je vreme utopije, odnosno raznoraznih njenih ovaploćenja, prošlo. Ljudi su, govore oni koji sebe smatraju otrežnjivačima, tokom prethodnih vekova, a

naročito tokom poslednjeg među njima, dvadesetog, doživeli previše razočaranja da bi i danas verovali u ideale, snove, poboljšavačke akcije, procese i tekovine.

Tako je u vanknjiževnoj realnosti; a pošto se njena slika, delimično ili radikalno obrađena, prenosi ne samo u književnost u najširem smislu reči nego i u umetničku književnost, tako je i u njoj, u umetnosti lepe reči.

Doduše, nije, ni u vanknjiževnoj realnosti ni u umetničkoj književnosti, prošlo vreme svih idealizatorskih projekata. U drugom poglavlju studije rekli smo da postoje svestremene utopije – najznačajnije među njima su kulturno-etičko-civilizatorske i (u poimanju ateista) religijske – a one, naravno, ne mogu da se ugase.

Ako bismo nanizali ostale, ili ako bismo, radi sažimanja izlaganja, izvršili njihovo dihotomno ukрупnjavanje, pa ih razvrstali u društveno-političko-ekonomske i naučno-tehničko-tehnološke, mogli bismo zaključiti da se ljudi od prvih opraštaju direktno, a od drugih indirektno. Ovo ćemo objasniti malo kasnije, nakon pružanja prilike dvojici filozofa utopije – budući da je filozofija, uopšte uzev, učiteljica metodičnog umovanja, najširi, neki kažu i najdublji (njeni kritičari dodaju: i najzamršeniji, a cinici dosoljavaju: i najnebulozniji) pogled na stvarnost – da iznesu svoje refleksije u vezi s problematikom o kojoj je reč.

Ernst Bloh je najautoritativniji među savremenim proučavaocima idealizatorske filozofije i prakse. U *Duhu utopije (Geist der Utopie)*, prvo izdanje 1918, drugo, prošireno, 1923), začetnom među svojim delima posvećenim izuzetnom fenomenu, on je, u prologu pod naslovom *Namera*, iskazao veru u čovekovu sposobnost da poboljšava sebe, svoju mentalnu nutrinu, a potom i svet oko sebe.

Tako duboko najpre vodi interni put, nazvan i samosusret, priprema unutrašnje reči, bez koje svaki pogled napolje ostaje ništavan i bez koje nikakav magnet, nikakva sila koja bi unutrašnju reč napolje privukla, ne može u krajnjoj liniji pomoći da se izađe iz zablude sveta. No, naravno, posle te interne vertikalne prostire se širina, svet duše, eksterna, kosmička funkcija utopije, držeći se protiv bede, smrti i carstva ljuske fizičke prirode. Samo u nama još gori ta svetlost i ka njoj je usmeren fantastični pokret ka tumačenju sna na javi, ka baratanju utopijskim principijelnim pojmom. Da se on nađe, da se nađe ono pravo radi čega vredi živeti, biti organizovan, imati vremena – za tim idemo, probijamo metafizički konstitutivne puteve, zovemo ono što ne postoji, gradimo kule u vazduhu, ugrađujemo sebe u te

kule i tražimo tamo ono istinito, stvarno, gde iščezava puka činjeničnost – incipit vita nova (počinje novi život).¹

Autor ove završnice prologa, koji je ujedno prolog ukupnom Blochovom djelu,² umro je 1977. godine, a 1980. objavljena je zbirka njegovih predavanja *Oproštaj od utopije?* Među njima je i predavanje pod istim naslovom, koje beše, 1. decembra 1974, emitovano na nemačkom Južnom radiju. To što je njegov naslov (sa upitnikom) postao naslov cele zbirke kazuje da su refleksije i nedoumice, izgovorene u mikrofonski radiju, neomarksističkog filozofa pred kraj života često zaokupljale.

U pomenutom izlaganju Bloch je naveo tri kategorije kritičara, koji smatraju da živimo u vremenu opraštanja od utopije. U prvu kategoriju spadaju oni koji misle

da je utopija prazno brbljanje, nešto što ionako neće doći, što leži u budućnosti,³

drugu kategoriju čine oni kritičari među kojima se

reč utopija upotrebljava kao pogrdna reč, ovog puta ne iz prezrenja, zato što je to uvek prazno brbljanje ili wishful thinking, nego zato što to može biti opasna stvar, u kojoj nema nikakve realnosti.⁴

Poenta svetski poznatog i priznatog filozofa utopije leži u dva pasusa koje bismo mogli (budući da su, uzeti zajedno, prilično obimni) sažeto da prepričamo. Odavno, međutim, smatramo da je direktno navođenje bitnih iskaza ne samo vernije nego i uverljivije, autentičnije, delotvornije od prepričavanja, pa se i ovog puta opredeljujemo za citiranje.

O samoj stvari valjalo bi reći: po sebi se razume da postoji oproštaj od utopije, naime upotrebljene u njenom trećem smislu. Prvi je malograđansko brbljanje o njoj samoj kao o pukom brbljanju i blebetanju; drugi je borba protiv onoga što se upušta u preticanje, protiv neizvesnog, nesigurnog, spekulantskog, fantastičnog. Treći nije toliko dalek ovoj drugoj borbi, ali on postoji bez ideologije i ima sasvim drugi naučni sadržaj. Naime, on je odbacivanje prave utopije, takve kakva se pojavila – samo sa izvesnim procentom odbacivanja. Kako Marx tako i, pre svega, Engels sa izuzetnim poštovanjem govore o starim utopistima, dakle ne samo o Thomasu Morusu i Campanelli, već i o Proudhonu, prethodno o Fourieru,

Owenu i Saint-Simonu. To su veliki prethodnici marksizma i njih Engels kao takve priznaje. Ovde nema ni govora o podsmejavanju ili omalovažavanju. To su časne preteče, kojih se sećamo s respektom, zajedno s Kantom i Hegelom, kako to još dodaje Lenjin. Svakako, nedostatak tih utopista je što preskaču međučlanove budući da ih ne poznaju dovoljno i zato ne razmišljaju o tome kako je iz najbolje utopijske volje jednog besklasnog društva punog slobode, jednakosti, bratstva mogla proizići takva suprotnost kakav je buržuj. To se nije moglo shvatiti s njihovog utopijskog stanovišta, pa su se utopisti uvek iznova zavaravali. Owen je otišao u Ameriku i Amerika je postala grob njegove utopije, kao što je ona uopšte grob tolikih utopija, pa i Weitlingove. To su oni spoznali.

Kao i prethodno Hegel kao filozof, tako su i utopisti, i pored sveg priznavanja toga da su bili preteče [...], morali biti postavljeni na noge – ne ravnim tabanima na ravnu zemlju, nemamo posla s pozitivistima, nego s marksistima – a postaviti na noge ovde znači: ubaciti međučlanove, ne preskakati ih. To se dogodilo u marksizmu, i ja sam se usudio da dâm formulu za to, već u knjizi Princip nada. “Tako nije marksizam nikakva utopija, nego je novum jedne konkretne utopije.” Reč konkretna utopija je takođe prihvaćena da bi izgubila svoju oštinu i žaoke, pre svega kontekst u kojem stoji filozofski. Ali to ne mari ništa; ona je, uprkos tome, sasvim tačna. To je reč koja izaziva napetost, u kojoj “konkretno” i “utopija” i sâme stoje u napetom odnosu, pa time podstiču na razmišljanje. U svakom slučaju, nije marksizam nikakva utopija, nego je konkretna utopija i zato je oproštaj od marksizma samo ideološka formula – i sa ovog gledišta – za oproštaj od svakog ozbiljnog socijalnog pokreta uopšte.⁵

Ernst Bloh je, kao što vidimo, iskazivao respekt prema protagonistima prave utopije, socijalutopistima, te prema Kantu i Hegelu, istovremeno tražeći, kao i drugi filozofi slične orijentacije, da se te časne preteče postave na noge.

Mi smo se na autora *Oproštaja od utopije?* pozvali i radi toga da bismo potkrepili vlastito mišljenje da je on socijalnim (u našem izražavanju društveno-političko-ekonomskim) utopijama poklanjao neuporedivo veću pažnju nego onim drugim, naučno-tehničko-tehnološkim.

Tim pozivanjem na Bloha pružili smo sebi priliku da, ne smećući s uma njegova objašnjenja, odgovorimo na pitanje: Zašto se danas mnogi ljudi, kako oni koji poznaju idealizatorske poduhvate tako i oni koji se u tu problematiku zagledavaju samo kao manje-više indolentni posmatrači,

opraštaju od društveno-političko-ekonomskih, a ne i od naučno-tehničko-tehnoloških utopija?

Mislimo da averzija, ili bar indiferentnost prema prvim, socijalnim promeniteljskim projektima potiče otuda što su se u najnovijem (ne usuđujemo se da kažemo: poslednjem) stadijumu moderne epohe – koja, šire gledano, traje od Francuske revolucije – subjekti ljudskog roda, kako individualni tako i grupni, odnosno kolektivni, razočarali. Dvovekovne borbe za slobodu, jednakost, bratstvo, rezultovale su pobedom krupnih, korporativnih kapitalista, bankstera i njima srodnih profilerskih gangstera. Suštinske slobode je sve manje, socijalne jednakosti takođe, a o bratstvu da se i ne govori. Neki analitičari društveno-političko-ekonomskih prilika u današnjem čovečanstvu, naprotiv, govore o širenju planetarne distopije, oličene u novom svetskom poretku, koji oni u velikoj meri poistovećuju sa novim robovlasničkim poretkom. Mase fahmanskih i radničkih najamnika okove tog poretka ne osećaju kao nepodnošljivu muku, jer je, uopšte uzev, životni standard danas viši nego pre pet, deset ili petnaest decenija, pa se čak i u najnižim slojevima “može nekako gurati”. (Pojedina kapitalistička društva, kao što je američko, upravo solidnim životnim standardom, i nadom zvanom “američki san”, potkupljuju većinu društvenih slojeva, zavaravaju svest i otupljuju borbenost siromaha.) Svako vidi da su razlike između malobrojnih privilegovanih i mnogobrojnih eksploatisanih sve veće, ali ko će, s jedne strane potkupljen, s druge strane zastrašen stalno visećim Damoklovim mačem nezaposlenosti, da veruje u poboljšavanje čoveka i sveta, da se bori za ostvarivanje društveno-političko-ekonomske utopije?

Treba da veruju, i da se bore, pripadnici nove levice, jedine prave opozicije u kasnom kapitalizmu – opozicije koju čine prevashodno subjekti nove radničke klase, u prvom redu naučnici, inženjeri i tehničari, stručnjaci svih profila, zatim, kao značajna revolucionarna snaga, studenti, te pripadnici raznih marginalnih slojeva, kojima mogu da se pridruže i žene, a i siromasi trećeg sveta – rekao bi Herbert Markuze, nešto mlađi Blohov kolega, takođe neomarksist.⁶

Krajem šezdesetih godina minulog veka, kad je taj guru studentskog pokreta bio najaktivniji i najaktuelniji, izgledalo je da će nova levica doista prodrmati kasni kapitalizam. Može se reći da ga je i prodrimala. Ne može se, međutim, reći da ga je srušila. Danas je, doduše, neoliberalizam u krizi, ali ne zbog udaraca koje mu zadaje nova levica, nego zbog pohlepe i beskrupuloznosti *mangupa u vlastitim redovima*.

Naučnici, inženjeri i tehničari i dalje na radnim mestima mozgaju (avaj, ne o rušenju neoliberalizma, nego o konkretnim radnim zadacima koje treba da obave), studenti ponovo bez bunta studiraju, najamnici svih vrsta i dalje rintaju, srećni što imaju zaposlenje, nezaposleni nesrećnici i dalje za službom tragaju, i stresove preživljavaju. Ipak, jedva da ikome pada na pamet da se tekuće stanje može promeniti.

I tako, globalna društveno-političko-ekonomska utopija se gasi.

Sumornost opraštanja od nje uvećana je uverenjem mnogih, i na jednoj i na drugoj strani, da su pobednici – naoružani iskustvima iz međuklasnih borbi u minulim vremenima – vrlo dobro organizovani, i moćni, a poraženi nisu gotovo nikako organizovani, pa su i zbog toga nemoćni. Već je Ernst Bloh, kao što smo se malopre uverili, oproštaj od marksizma video kao *oprostaj od svakog ozbiljnog socijalnog pokreta uopšte*.

Na početku ovog poglavlja rečeno je da se slika vanknjiževne realnosti, delimično ili radikalno obrađena, prenosi kako u književnost u najširem smislu reči tako i u umetničku književnost. Ovde dodajemo da je u današnje vreme gašenje društveno-političko-ekonomskih utopija u toj grani umetnosti – kao, uostalom, i u drugim njenim granama – primetno. Ako se značajni autori i bave rečenim domenima stvarnosti, prikazuju ih ne putem pozitivnih utopija nego putem distopija. Primera ima bezbroj, a najpoznatiji su Zamjatin (*Mi*), Haksli (*Vrli novi svet* i *Posle mnogo leta*) i Orvel (*Životinjska farma* i *1984*). Razlog tome leži ne samo u savremenim društveno-političko-ekonomskim prilikama na skoro svim meridijanima sveta, o kojima smo u prethodnim pasusima govorili, nego i u glavnom svojstvu visokokvalitetne umetnosti lepe reči. Ona, naime, ne podnosi banalni oportunitizam, oslikavanje srećnih, u ravni materijalnog blagostanja dobrostojećih individua i zajednica; naprotiv, najdublje i najupečatljivije njene slojeve čine prikazi, i kritike, nesreća koje pojedinci, i čitavi narodi – najčešće u egocentričnoj, slepačkoj potrazi za vlastitom srećom – nanose drugim ljudima i narodima.

Objasnili smo zašto se mnogi, i u vanknjiževnoj realnosti i u umetnosti lepe reči, opraštaju od društveno-političko-ekonomskih utopija; treba da odgovorimo na pitanje: Zašto nema direktnog opraštanja i od naučno-tehničko-tehnoloških utopija?

Prvenstveno zbog toga što u domenima u kojima se one pojavljuju ni dosad nije bilo, ni sada nema, nikakvih razočaranja. Bezbrojni oblici tih utopija ostvareni su. Bezbrojna naučno-tehničko-tehnološka čudesa ljudi danas poznaju. Neka od tih čudesa prevazišla su maštanja i očekivanja čak

i veoma zahtevalačkih anticipatora budućnosti. Najambiciozniji naučnici toliko su se u svojim laboratorijama razbujdošili da mnoge ljude hvata strah od rezultata njihovih istraživanja. U tom domenu sve je više utopija koje postaju distopije.

Dakle, direktnog opraštanja od naučno-tehničko-tehnoloških utopija nema zbog toga što ljudi ne osećaju potrebu da na taj način izraze averziju prema njima. Ovde se ne radi o razočaranju kao glavnom uzroku opraštanja od idealizatorskih projekata, nego o naviknutosti na ostvarivanje naučno-tehničko-tehnoloških ideja. Nekada su, recimo, ljudi maštali o kosmičkim brodovima. Danas se retko ko pita koliko ima astronauta na stanici što već nekoliko godina kruži oko Zemlje. Ova utopija se u velikoj meri ostvarila, i ugasila. Ljudi su se na taj način, indirektno, oprostili od nje.

Još samo takvi spravljajući književnih bestselera kao, recimo, Isak Asimov, i bulumenta sličnih mu kolega, i takvi spravljajući filmskih blokastera kao, recimo, Steven Spielberg, i bulumenta sličnih mu kolega, naučno-tehničko-tehnološkim čudima na Zemlji, ili, mnogo češće, u kosmosu, mogu da uzbude infantilne čitaoce, odnosno gledaoce. Distraktivna, zabavna funkcija je glavni kvalitet njihovih ostvarenja. Istina, neki od njih, da bi uvećali serioznost svojih knjiga, odnosno filmova, u naučno-tehničko-tehnološke utopije unose elemente društveno-političko-ekonomskih utopija. No može li čoveka zdrave pameti da zainteresuje, recimo, zločinačko ponašanje nekog diktatora, i totalitarnog establišmenta koji čini njegovu kamarilu, na planeti udaljenoj od Zemlje mnogo miliona kilometara ili mnogo miliona godina? Primera takvih distopija, u obliku zločinačkih sistema kojekakvih diktatora, i njihovih totalitarnih podrepaša, u istoriji, a i u sadašnjosti, na našoj Majčici ima bezbroj. Zar je potrebno zagledavati se u beskrajnu daljinu da bi se videlo ono čega kod kuće ima u izobilju?

Zapitajmo se, na kraju: Da li bi dvojica protagonista naše studije, hotimičan utopist H. Dž. Vels, i nehomičan utopist G. Kosteljnić, da su danas živi, u svoja beletristička i nebeletristička ostvarenja unosili pojedine oblike utopije?

Pretpostavljamo bi Vels to činio. On je, doduše, iz života otišao kao razočaran čovek, ali, kad bi video da čovečanstvo, i sedamdeset godina nakon njegove smrti, postoji, možda bi – prostodušan i ambiciozan, kakav je bio – zaključio da ipak vredi pokušavati da se čovek poboljša, da se svet valjano uredi. Ovom studijom potvrdili smo opštepозnatu činjenicu da je već u mladosti na stvaralačkom putu počeo da korača, *Vremeplovom*, kao antropološki pesimist. Krhki, dekadentni, hedonistički Eloji su slika

degeneracije današnjih subjekata koji se smatraju elitom čovečanstva, a vitalni, sirovi, prljavi Morloci su u toj dalekoj budućnosti ružna slika subjekata diskriminiranih slojeva današnjeg ljudskog roda. Da li će ova evolucijska, na nižem, konkretnijem nivou društveno-političko-ekonomska distopija da se ostvari pre no što prođe osamsto hiljada godina?

Veliko je pitanje da li će čovečanstvo postojati još osam hiljada, a ne osamsto hiljada godina. No to je druga tema.

Rekli smo: društveno-političko-ekonomska distopija, u obliku novog svetskog robovlasničkog poretka, danas se ostvaruje.

Ponavljamo, varirajući malopre iskazanu pretpostavku: verovatno bi prostodušan, ambiciozan, libidinozan, hedonističan, beskrajno simpatičan Berti Vels ipak pokušavao, da je živ, da čoveka poboljša, da svet valjano uredi. Pre više od jednog veka počeo je kao antropološki pesimist, a ipak je posle, tokom skoro cele stvaralačke putanje, u svoje tvorevine, i beletrističke i diskurzivne, unosio utopiju. Pozitivnu i negativnu. Obe je kreirao s istim ciljem: da poboljša čoveka, da preuredi svet. Tim putem bi zacelo i danas išao. Prilagodio bi se, naravno, novim okolnostima, ali od filantropskih nastojanja ne bi digao ruke. Mi ćemo (žaleći što u njegovom duhu, karakteru i delu nije bilo više revolucionarnog naboja) u poznati kalup udenuti naš sadržaj, i dobiti izreku: *Jednom reformist, zauvek reformist*. A skeptici će dodati: *Jednom utopist, zauvek utopist*. Pod pojmom "utopija" oni podrazumevaju, dabome, neostvarivu ideju, odnosno tekovinu.

Da li bi Vels i danas pisao naučnofantastične romane i pripovetke? Da li bi kreirao naučno-tehničko-tehnološke utopije i distopije?

Možda. *Jednom fantast, zauvek fantast*. Istraživači u domenima genetskog inženjeringa, biohemijskih, nuklearnih, kompjuterskih, kosmičnih i još nekih čudesnih (u manjoj ili većoj meri i čudovišnih) nauka prevazilaze, doduše, imaginaciju i najmaštovitijih beletrista, ali se i danas pišu i čitaju naučnofantastični romani na pomenute teme. Stiven Hoking, jedan od najvećih umova u domenu astrofizike, nedavno reče da ljudski rod treba, budući da je Zemlja prenapučena i zagađena, svoju šansu da potraži u životu na drugim planetama. Mi ovu ideju smatramo neostvarivom, infantilnom i smešnom. Ali možda nismo u pravu. U svakom slučaju, ne znamo da li bi Vels podržao Hokinga, i pisao kosmičke utopije u duhu Isaka Asimova i srodnih mu hitmejкера. No daleko više cenimo poznato nam, beletrističkim i diskurzivnim stvaralaštvom dokazano Bertijevo zalaganje za sređivanje stanja na Plavoj planeti, nego maštanja hitmejкера o bežanju u kosmičku nigdinu.

Gabrijel Kosteljnić, nehotičan utopist, rešenje svih čovekovih problema video je u Bogu. To znači – gledano sa stanovišta ateista – u najvećoj od svih utopija. U onoj, kako smo već rekli, koja može da se ostvari samo u željama, zabludama, iluzijama naivnih ljudi.

Sigurni smo da bi Kosteljnić i danas, da je živ, pisao poeziju i prozu prožetu verom u Svevišnjeg. U toj poeziji i prozi bilo bi i ruralističke, zavičajne, i patriotske utopije. *Jednom patriot, zauvek patriot*. Pesnička duša bi naročito osećala nostalgiju ako bi i danas živela u tuđini. A Gabrijelu je u Ruskom Keresturu, koliko god da ga je voleo, bilo tesno. Veliki svet je bio adekvatan dom njegovoj radoznalosti, erudiciji i ambicioznosti.

U diskurzivnim njegovim radovima i danas bi bilo mnogo borbenosti. Protiv socijalizma i komunizma više ne bi morao da piše pamflete i studije, jer su u većini zemalja propali. A da li bi se konačno opredelio za katolicizam, za pravoslavlje ili za unijatstvo – teško je reći.

Završetak je na vidiku.

Što se autora ove studije tiče, on smatra da je samo delimično potvrđena njegova generalna hipoteza:

Utopija je u čovekovom životu prisutnija, delotvornija, bitnija nego što su mnogi ljudi toga svesni, a ova činjenica je naročito važna kod stvaralaca, budući da u delu, neretko i u delanju, gotovo svakog izuzetnog čoveka ima manje ili više utopije.

Naš generalni zaključak, nakon realizovanog istraživanja, glasi:

Utopije će u čovekovim najdubljim, najtrajnijim željama – pa i u egzistencijalnim plićacima, u maštanjima, i aktivnostima, stvaralačkim i nestvaralačkim – uvek biti. Naročito su mu potrebni, i uvek će mu biti potrebni, mnogobrojni oblici kulturno-etičko-civilizatorske, odnosno, na plićem, konkretnijem nivou, društveno-političko-ekonomske utopije. Jer prevashodno putem njih će, čak i ako ne bude uspevao da ih ostvari (a nijedna utopija se ne može dokraja ostvariti), biti u stanju da poboljšava sebe, da popravlja svet.

Ipak, utopije imaju, i ubuduće će imati, sve manji značaj. I u vanknjiževnoj realnosti i, posledično, u književnosti. Jer se, uopšte uzev, naivnost ljudskog bića smanjuje, a, s druge strane, istorijska iskustva mu se (više negativna nego pozitivna) uvećavaju. Vera i nada su dva osnovna stuba na kojima počiva utopija. A vere i nade je sve manje.

To ne znači da ljudi ne žele da žive, da čovečanstvo neće postojati. Iako nismo naivni, prožeti onolikom količinom vere i nade kolikom su bili prožeti naši preci, želimo da živimo, i da nakon nas žive bezbrojne generacije naših potomaka.

ENDNOTE

- ¹Ernst Bloh, *Duh utopije*, prev. Milan Tabaković, BIGZ, Beograd, 1982, str. 43.
- ² Isto, predgovor dr Kasima Prohića *Prizmatičko mišljenje Ernsta Blocha*, str. 11.
- ³ Ernst Bloh, *Oproštaj od utopije?*, prev. Olga Kostrešević, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1986, str. 56.
- ⁴ Isto, str. 56.
- ⁵ Isto, str. 58–59.
- ⁶ Herbert Markuze, *Kraj utopije* (u dvodelnoj knjizi, čiji drugi deo čini *Esej o oslobođenju*), prev. Branka Brujić, “Stvarnost”, Zagreb, 1972, str. 9–23.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA GRAĐA 1

Velsova literarna, diskurzivna i publicistička ostvarenja

- Vels, H. Dž, *Kips – istorija prostodušna čoveka*, prev. Svetislav Marić, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1966.
- Vels, H. Dž, *Nevidljivi čovek*, prev. Bora Glišić, "Divit", Beograd, 1996.
- Vels, H. Dž, *Ostrvo doktora Moroa*, prev. Dv. Jovanović, "Seljačka knjiga", Sarajevo, 1952.
- Vels, H. Dž, *Prvi ljudi na Mesecu*, prev. Zlatko Gorjan, "Svetlost", Sarajevo, 1961.
- Vels, H. Dž, *Rat svetova*, prev. V. Dedijer, "Prosveta", Beograd, 1981.
- Vels, H. Dž, *Tono-Bangi*, prev. Slobodan Petković, "Rad", Beograd, 1956.
- Vels, H. Dž, *Ukradeni bacil*, zbirka priča, prev. Živojin Simić, "Nolit", Beograd, 1961.
- Vels, H. Dž, *Vremeplov*, prev. Marija Puslojić, "Čarobna knjiga", Beograd, 2005.
- Vels, Herbert Džordž, *Zvezda*, u zbirci *Fantastične priče*, prev. Ivan Branković, "Otvorena knjiga", Beograd, 2012.
- Wells, H. G, *A Modern Utopia*, "Penguin Books", London, 2005.
- Wells, H. G, *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress Upon Human Life and Thought*, "Bernhard Tauchnitz", Leipzig, 1902.
- Wells, H. G, *Experiment in Autobiography*, volume I-II, "Faber and Faber", London, 1984.
- Wells, H. G, *First and Last Things – A Confession of Faith and a Rule of Life*, pdf,
[https://google.rs/?gws_rd=cr,ssl&ei=4ga3VuewMoH8ywOouJ...
www.freeclassicebooks.com/...%20Wells/First&2...](https://google.rs/?gws_rd=cr,ssl&ei=4ga3VuewMoH8ywOouJ...www.freeclassicebooks.com/...%20Wells/First&2...)
- Wells, H. G, *In the Days of the Comet*, pdf
<http://www.oplysning.org/uploads/9/1/4/3/9143605/days-comet>
- Wells, H. G, *Love and Mr. Lewisham*,
<http://www.gutenberg.org/cache/epub/11640/pg11640-images.html>

- Wells, H. G, *Mankind in the Making*, Project Gutenberg Australia, <http://gutenberg.net.au/ebooks13/1303551h.html> Sajt posećivan u avgustu 2013.
- Wells, H. G, *New Worlds for Old*, “The Macmillan Company”, New York, 1908, str. 326–327. Služili smo se elektronskim fototipskim izdanjem, koje smo našli na <https://www.google.rs/search?q=Wells,+New+Worlds+for+od&ie=ut...> Hathi Trust Digital Library, <http://catalog.hathitrust.org/Record/007675760>.
U samom fototipskom izdanju navedeni su i podaci, sa sajtovima: <http://hdl.handle.net/2027/dull.ark:/13960/t4zg7bd8f>
Digitalized by the Internet Archive in 2010 with funding from Duke University Libraries, <http://www.archive.org/details/newworldsforold00well>
- Wells, H. G, *Pripovijest iz kamenog doba*, zbirka priča, prev. Teodor Peičić, “Novo pokoljenje”, Zagreb – Beograd, 1949,
- Wells, H. G, *The Food of the Gods – and How it Come to Earth*, Project Gutenberg Australia, <http://gutenberg.net.au/ebooks13/1303021h.html>
- Wells, H. G, *The Land Ironclads*, Project Gutenberg Australia, <http://gutenberg.net.au/ebooks13/1303051h.html>
- Wells, H. G, *The Sea Lady*, Project Gutenberg Australia, <http://gutenberg.net.au/ebooks06/0604041h.html>
- Wells, H. G, *The Wheels of Chance: A Bicycling Idyll*, <http://www.gutenberg.org/ebooks/1264/1264-h/1264-h.htm>
- Wells, H. G, *The Wonderful Visit*, <http://www.gutenberg.org/files/33913/33913-h/33913-h.htm>

PRIMARNA GRAĐA 2

Kosteljnikova literarna, diskurzivna i publicistička ostvarenja

- Костелник Гомзов, Габор, *З мойого валала – идилски венџец*, накладом автора, Печатња ОО. Васиљиян, Жовква, 1904. Овде је коришћено фототипско издање исте књиџице, “Руске слово”, Нови Сад, 1975.
- Костельник, Гавриїл, *З мойого валала* (осавременјено, популарно издање за младе), Дружтво за руски јазик, литературу и културу – Руска матка – “Руске слово”, Нови Сад – Руски Керестур, 2004.
- Костельник, Гавриїл, *Поезја на руским литературним језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 2008.

- Костельник, Гавриїл, *Проза – на бачванско-сримским руским литературним језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 1975.
- Костельник, Гавриїл, *Проза – на руским литературним језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 2011.
- Костельник, Гавриїл, *Роса и слунко – литературна критика и есејстика*, са украјинског и хрватског на русински превео др Јанко Рамаћ (*Писню Богови* са украјинског на русински превео Мihal Рамаћ), “Руске слово” и Завод за културу войводјанских Руснацох, Нови Сад, 2016.
- Kostelnyk, Gabriel, *De Principiis Cognitionis Fundamentibus*, Leopoli, 1913.
- Костельник, Гавриїл, *Встань Україно! – пісні неволі й визволення*, накладом автора, Львів, 1918.
- Костельник, Гавриїл, *Пісня Богові (Вічна драма чоловіка)*, “Добра книжка”, Львів, 1922. *Ми smo se služili i rusinskim idanјem: Гавриїл Костельник Пісня Богови – човекова вична драма*, са украјинског на русински превео Мihal Рамаћ), “Руске слово”, Нови Сад, 2002.
- Костельник, Гавриїл, *Помершиї донечці (поезії)*, накладом автора, Львів, 1921.
- Костельник, Габор, *Єфтайова дзивка – трагедия на V акти*, Српска манастирска штампарија у Срем. Карловцима, 1924.
- Костелник Гомзов, Габор, *Жалосцинки – Серенчи и милей*, “Руске слово”, Нови Сад, 1994.

SEKUNDARNA GRAĐA

Literarna, diskurzivna i publicističa ostvarenja drugih autora

- Bergonzi, Bernard, *The Early H. G. Wells – A Study of the Scientific Romances*, “Manchester University Press”, 1961.
- Bernerri, Marie Louise, *Journey Through Utopia*, “Freedom Press”, London, 1987.
- Bloch, Ernst, *Princip nada – prvi svezak*, prev. Hrvoje Šarinić, “Naprijed”, Zagreb, 1981.
- Bloh, Ernst, *Duh utopije*, prev. Milan Tabaković, BIGZ, Beograd, 1982,

- Bloh, Ernst, *Oproštaj od utopije?*, prev. Olga Kostrešević, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1986.
- Цап, Микола, *Писма Гавриїла Костельника Дюрови Биндасови*, časopis na rusinskom jeziku *Шветлосц*, Нови Сад, 1978.
- Clute, John, and Nicholls, Peter, *The Encyclopedia of Science Fiction*, “St. Martin Press”, New York, 1995. Ovde je korišćeno elektronsko izdanje, <http://www.sf-encyclopedia.com>.
- Đergović-Joksimović, Zorica, *Ijan Makjuan: polifonija zla*, “Geopoetika”, Beograd, 2009.
- Đergović-Joksimović, Zorica, *Utopija – alternativna istorija*, “Geopoetika”, Beograd, 2009.
- Đergović, Zorica, *Utopija na pragu trećeg milenijuma: konfuzija, strahovi i nadanja*. Esej je objavljen u *Književnoj reči*, br. 512, Beograd, str. 51–53. Isti tekst se može naći i na sajtu: http://www.alexandria-press.com/online/online8_utopia_na_pragu_trecjeg_milenijuma.htm
- Đurić, Mihailo, *Utopija izmene sveta*, “Službeni list SRJ” i “Tersit”, Beograd, 1997.
- Džambo, Jozo, *Franjo Asiški – svetac za sva vremena*, na sajtu sarajevske franjevačke mesečne revije *Svjetlo riječi*, <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/529/sv-franjo-asiski/franjo-asiski-svetac-za-sva-vremena>
- Fraj, Nortrop, *Vrste književnih utopija*, prev. Slavica Miletić, u časopisu *Književna kritika*, Beograd, mart–april 1985.
- Гнатюк, Володимир, *Етнографічні матеріали з Угорської Русі, I-IV, Етнографічні матеріали з Угорської Русі, V – розправи и статі о Руснацох Бачкей, Сриму и Славонії*, “Руске слово”, Нови Сад, 1985–1988.
- Hammond, J. R., *H. G. Wells and the Modern Novel*, “The Macmillan Press, LTD”, London, 1988.
- Plić, Miloš, *Sociologija kulture i umetnosti*, “Naučna knjiga”, Beograd, 1974.
- Ingarden, Roman, *O saznavanju književnog umetničkog dela*, prev. Branimir Živojinović, Srpska književna zadruga, Beograd, 1971.
- James, Simon J, *Maps of Utopia – H. G. Wells, Modernity, and the End of Culture*, “Oxford University Press”, 2012.
- Knopf, Alfred A, *Seven Famous Novels by H. G. Wells*, New York, 1934.
- Ковач, Михайло, *КУЛТ – мешачни додаток за културу, уметности, литературу, творчоси*, “Руске слово”, Нови Сад, 9. октобер 1998.
- Літературно-науковий вистник* – месечник Naučnog društva imena Ševčenka, koji je, od 1898. godine, izlazio u Lavovu.
- Макjuan, Ijan, *Istrajna ljubav*, prev. Ksenija Todorović, “Paideia”, Beograd, 2007, str. 200.

- Mandić, Oleg, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Manhajm, Karl, *Ideologija i utopija*, prev. Branimir Živojinović, "Nolit", Beograd, 1978.
- Marks, Karl, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u *Glavni radovi Marksa i Engelsa*, prev. Moša Pijade, "Stvarnost", Zagreb, 1978.
- Markuze, Herbert, *Kraj utopije* (u dvodelnoj knjizi, čiji drugi deo čini *Esej o oslobođenju*), prev. Branka Brujić, "Stvarnost", Zagreb, 1972.
- Milosavljević, Petar, *Metodologija proučavanja književnosti*, Književna zajednica Novog Sada, 1985.
- Muminović, Rasim, *Filozofija Ernsta Blocha*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973, str. 162.
- Partington, John S, *Building Cosmopolis: The Political Thought of H. G. Wells*, "Aldershot, Hampshire: Ashgate", 2003, I.
- Pejić, Marinko, *Franjina utopija, ostvarena ili ostvarljiva?*
na sajtu revije *Svjetlo riječi*,
<http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/183/sv-franjo-asiski/franjina-utopija-ostvarena-ili-ostvarljiva?>
- Petković, Slobodan, predgovor romanu *H. Dž. Vels i njegov roman "Tono-Bangi"*, "Rad", Beograd, 1956.
- Petrović, Novica, *Utopijska imaginacija H. Dž. Velsa*, izdavačka kuća "Kontras", Beograd, magazin za umetnost, nauku i filozofiju *Zenit*, br. 11, jesen 2010.
- Potocki, Jan, *Rukopis nađen u Saragosi*, tom I-II, prev. Stojan Subotin, Srpska književna zadruga, Beograd, 1988.
- Рамач, Михал, *Неправедно забута кнїжка*, rogovor rusinskom izdanju *Писня Богови – човекова вична драма*.
- Rečnik književnih termina*, glavni i odgovorni urednik Dragiša Živković, "Nolit", Beograd, 1985.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga šesta, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1976.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga prva, Institut za srpskohrvatski jezik SANU, Beograd, 1959.
- Руски новини*, Нови Сад – Дяково – Руски Керестур (1924–1941)
Руски календар, Руски Керестур (1921–1941)
Руско-українски алманах бачванско-сримских писателюх, Руске народне просвитне друштво, Руски Керестур, 1936.
- Russel, Bertrand, *Mudrost Zapada*, prev. Marija i Ivan Salečić, "Mladost", Zagreb, 1970.
- Servije, Žan, *Istorija utopije*, prev. Vera Pavlović, "Clio", Beograd, 2005.
- Sociološki leksikon*, glavni redaktori Radomir D. Lukić i Miroslav Pečujlić, "Savremena administracija", Beograd, 1982.
- Suvin, Darko, *Metamorfoze znanstvene fantastike*, "Profil", Zagreb, 2010.
- Šešić, Bogdan, *Osnovi metodologije društvenih nauka*, "Naučna knjiga",

- Beograd, 1982.
- Тамаш, Юлијан, *Безсмертносц Костельниковог З мойого валала*, објављено у: *Християнски календар – руски календар за 2004. рок*, “Дзвони” – “Руске слово”, Руски Керестур – Нови Сад, 2003.
- Тамаш, Юлијан, *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*, “Руске слово”, Нови Сад, 1986.
- Тамаш, Јулијан, *Istorija rusinske književnosti*, “Prometej” i “Ruske slovo”, Novi Sad, 2002.
- Тамаш, Юлијан, *Треца обява Гавриїла Костельника*, uvodna studija u knjizi: Гавриїл Костельник, *Поезия – на руским литературним језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 2008.
- Тамаш, Юлијан, *Поезия Гавриїла Костельника на горватским и украинским језику* – odeljak: *поезия на горватским језику*, uvodna studija u knjizi: Гавриїл Костельник, *Поезия на на горватским и украинским језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 2008.
- Тамаш, Юлијан, *Уметниџка проза и дискурзивни тексти Гавриїла Костельника на руским литературним језику*, uvodna studija u knjizi: Гавриїл Костельник, *Проза – на руским литературним језику*, “Руске слово”, Нови Сад, 2011.
- Todorov, Svetan, *Uvod u fantastičnu književnost*, prev. Aleksandra Mančić-Milić, “Rad”, Beograd, 1987.
- Velek, Rene, i Voren, Ostin, *Teorija književnosti*, prev. Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević, “Nolit”, Beograd, 1965.
- Vujaklija, Milan, *Leksikon stranih reči i izraza*, “Prosveta”, Beograd, 1966,
- Wagar, Walter Warren, *H. G. Wells – Traversing Time*, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 2004.
- Zaječaranović, Gligorije, *Osnovi metodologije nauke*, “Naučna knjiga”, Beograd, 1977.
- Živković, Zoran, *Enciklopedija naučne fantastike*, tom 1, “Prosveta”, Beograd, 1990.
- Žunić, Dragan, *Estetički humanizam*, “Gradina”, Niš, 1988.

SADRŽAJ

Ključna dokumentacijska informacija

Key word documentation

Izvod

Abstract

I	Neugasiva žudnja za boljitkom	1
II	Spektar utopijskih ideja i poduhvata	46
III	Formiranje H. Dž. Velsa kao stvaraoca	86
IV	Formiranje G. Kostelnika kao stvaraoca	103
V	Sedam slavni i još nekoliko poznatih Velsovih romana	120
VI	Zavičaj, rodoljublje i religija u Kosteljkovoj poeziji	169
VII	Fantastika i realnost u perlama majstora pripovedanja	183
VIII	Pripovetke Bačvanina zagledanog u nebo i u jedno selo	203
IX	Diskurzivni radovi svestranog virtuelnog reformatora	205
X	Diskurzivni radovi borbenog teološkog aktiviste	219
XI	Teorijske i interpretativne konsekvence	227
	Bibliografija	238